

УКРАЇНА - ПОЛЬЩА: ВАЖКІ ПИТАННЯ

УКРАЇНА-ПОЛЬЩА:

важкі питання

т. 3

Наукова рада:

*проф. Анджей Айненкель, проф. Владислав Філяр,
проф. Ярослав Ісаєвич, проф. Степан Макарчук,
проф. Анджей Пачковський, проф. Володимир Сергійчук,
доц. Микола Кучерена, д-р Міхал Клімецький*

Проект обкладинки:

Данута Благут-Беганська

Відповідальний редактор:

Микола Кучерена

Редактор:

Георгій Юхимчук

Фотонабір:

«Тирса» Т-во з обмеженою відповідальністю, Варшава

O Copyright by Związek Ukraińców w Polsce,
Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej
Warszawa 1998

ISBN 83-906203-9-1

УКРАЇНА - ПОЛЬЩА:
важкі питання
том 3

*Матеріали III міжнародного наукового семінару
«Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни»
Луцьк, 20-22 травня 1998 року*

Об'єднання українців у Польщі
Світовий союз воїнів Армії Крайової
Варшава 1998

Книжку видано завдяки фінансовій підтримці:

*Міністерства закордонних справ
Комітету наукових досліджень
Фундації ім. Стефана Баторія
Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва*

Зміст

Вступ.....	у
Відкриття семінару.....	ц
I. Кость Бондаренко, <i>Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині тау Галичині в роки Другої світової війни</i> ...15	
Гжеюж Могика, <i>Українська самооборона в Західній Україні (1941-1944 рр.)</i>	2
Дискусія.....	1
II. Міхал Кл імецький, <i>Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни</i> .. 58	
Роман Стрілка, <i>Генезис польської самооборони на Волині та її роль у захисті польського народу</i>	79
Володимир Ханас, <i>До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової</i>	88
Дискусія.....	106
III. Ігор Ільющин, <i>Утворення та бойова діяльність 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової</i>	
Владислав Філяр, <i>Генезис і боротьба 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової</i>	79
Дискусія.....	213
Узгодження спірних моментів.....	247
Іменний показник.....	251
Географічний показник.....	257
Резюме англійською мовою.....	264

Вступ

Об'єднання українців у Польщі та Світовий союз воїнів Армії Крайової віддають до рук, зацікавленим історією українсько-польських стосунків черговий том із серії «Україна-Польща: важкі питання». Поміщено у ньому матеріали III семінару українських та польських істориків, який проходив у травні 1998 року в Луцьку на Україні.

Під час семінару дискутовано над слідуючими темами з доцільного списка, поміщеного у томі 1—2 «Важких питань»:

- Українська самооборона в Західній Україні в 1941-1944 роках;
- Генеза польської самооборони на Волині і у колишній Східній Галичині та її роль у захисті польського населення;
- Генеза та боротьба 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової.

У цьому ж виданні поміщено реферати по відношенні до вищезгаданих проблем, що були зачитані українськими та польськими істориками, усі голоси забрані під час дискусії, а також протоколи узгоджень спірних моментів у поглядах зібраних істориків.

Під час семінару обговорена була також четверта тема «Становище та доля українців у південно-східних повітах Польщі під час німецької окупації», але вирішено, що необхідна дальша праця над цією квестією й поміщено її у програмі наступного, четвертого, семінару (жовтень 1998 року).

У склад президії III семінару з польської сторони входили:

- проф. Анджей Айненкель — голова
- проф. Едмунд Бакуняк
- проф. Антоні Гіза
- проф. Чеслав Гжеляк
- проф. Анджей Пачковський
- проф. Вальдемар Резмер
- д-р Міхал Клімецький — доповідач
- д-р Гжегож Мотика - доповідач
- Д-р Збігнєв Пальський
- д-р Чеслав Партач

- мгр Марцін Возняк
- З української сторони:
- проф. Ярослав Ісаєвич - голова
- проф. Іван Кічий
- проф. Костянтин Кондратюк
- проф. Степан Макарчук
- проф. Володимир Сергійчук
- проф. Михайло Швагуляк
- проф. Богдан Заброварний
- доц. Ігор Ільюшин
- доц. Микола Кучерепа
- д-р Кость Бондаренко - доповідач
- д-р Роман Стрілка — доповідач
- мгр Володимир Ханас - доповідач

Під неprisутність проф. Владислава Філяра його доповідь зачитав проф. Едмунд Бакуняк.

Згідно з прийнятими засадами, після зачитання доповідей й дискусії істориків, доповідачі спільно опрацювали й зголосили до затвердження пропозиції узгоджень спірних моментів. Документи ці після дискусії й наведення поправок були прийняті та затверджені. Вони залучені до цього видання.

Так, як і том 1-2 «Важких питань», том третій призначений усім науковим осередкам, які займаються історією Другої світової війни у Центрально-Східній Європі, а особливо українсько-польськими стосунками у цьому ж періоді.

Дальшими заходами в рамках спільної ініціативи, що її підняли оба Об'єднання під патронатом наукових інституцій — Волинського державного університету ім. Лесі Українки в Луцьку й Військового історичного інституту у Варшаві, буде проведений IV семінар 8-10 жовтня 1998 року у Варшаві. На цій зустрічі розглядатимуться слідуючі теми:

- Становище й доля українців у Генеральному Губернаторстві (крім Галичини) — тема перенесена з III семінару, з більш однозначним заголовком;
- Становище й участь українців у польсько-німецькій війні 1939 року;
- Політика радянських органів щодо населення Західної України в 1939-1941 роках: суть та наслідки;

- Українська політична думка в Західній Україні стосовно польської проблеми в роках Другої світової війни;
- Українська проблема в політиці еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945 роках.

Передбачується також розгляд деяких проблем, які були на списку спірних моментів II та III семінарів.

Ініціатори та організатори:
Об'єднання українців у Польщі
Світовий союз воїнів Армії Крайової

Шановні учасники семінару!

Прийміть мої найщиріші вітання з нагоди відкриття Шукраїнсько-польського семінару, котрий є продовженням дуже важливої справи — спільного торування шляхів подолання негативних стереотипів, які накопичились протягом багатовікової історії наших країн.

Важливість Ваших досліджень полягає, насамперед, у тому, що використовуючи історичні факти, Ви намагаєтеся виробити об'єктивну позицію у висвітленні та оцінці досить суперечливих, а іноді трагічних подій в українсько-польській історії. Ваша діяльність вже сама по собі є ознакою спільного бажання співпрацювати і робити внесок у загальну справу зближення наших народів. На основі Ваших досліджень виховуватиметься молоде покоління обох народів, яке буде звільнене від тягаря минулого і будуватиме об'єднану Європу, що стане реальним втіленням у життя положень Декларації «До порозуміння і єднання», підписаної Президентами України Л. Кучмою та Польщі А. Квасневським у травні минулого року.

Бажаю Вам наполегливості та взаємної толерантності у Вашій непростій, але надзвичайно потрібній для майбутнього обох наших країн, праці.

Борис Тарасюк
Міністр закордонних справ України

Відкриття семінару

Анджей Айненкель: Перше ніж ми розпочнемо дебати, прошу зачитати лист відсутнього професора Єжи Ключовського. Він директор Інституту Центрально-Східної Європи, представник Польщі в ЮНЕСКО, працює в галузі польсько-українського зближення. Мені було дуже приємно довідатися від проф. Ісаєвича, що 12 червня у Києво-Могилянській академії відбудеться вручення професорові Ключовському диплому почесного доктора.

Збігнєв Пальський: читає лист проф. Єжи Ключовського.

Учасникам III Міжнародного наукового семінару

«Українсько-польські стосунки

в роки Другої світової війни»

Шановні панове!

З поважних причин не можу брати участі у такому дуже важливому семінарі, який проходитиме в Луцьку. Хочу висловити декілька думок і зауважень щодо досліджень і тієї дискусії, яка проходитиме в Луцьку.

В останні роки в українсько-польських стосунках відбулися надзвичайно важливі зміни, які з впевненістю можна назвати історичними. Розумію надзвичайну важливість стосунків між нашими народами і державами. Потрібні ще надзвичайні зусилля, щоб наробки еліт обох держав перетворилися в реальність і повністю сприйнялися нашими суспільствами.

Відомо, що на наші стосунки істотно впливає минуле, історія. У рамках співпраці Інститутів Центрально-Східної Європи у Люблині, Львові і Києві останніми роками проведена значна робота, в результаті якої з'являються друковані видання. Книга Наталі Яковенко і Ярослава Грицака опублікована українською мовою і, надіюся, що ви з нею ознайомилися. Нині готуємо до друку польський варіант цієї праці, а також хочемо опублікувати нове син-

тетичне дослідження історії Польщі, над яким працювали Єжи Ключовський, Анджей Камінський і Ганна Дильонгова. Рукопис цієї книги обговорювався з українськими колегами. Цю синтезу плануємо обговорити на всепольському з'їзді істориків, що має відбутися в наступному році у Вроцлаві. На ньому буде присутня і велика група вчителів-істориків.

Надалі залишаються принциповою проблемою драматичні сторінки наших взаємних стосунків у ХХ столітті.

Волинь сорокових років, на нашу думку, становить розділ сам в собі. Думаю, що необхідно розробити програму спільних новітніх досліджень, скласти детальний атлас Волині воєнних років, в якому була б висвітлена доля кожного села. З цим потрібно поспішати. Дуже уважно і з великою обережністю потрібно збирати покази свідків. Також необхідно використати багатогранний джерельний матеріал, здебільшого, радянський і німецький. Думаю, що без опрацювання цих складних справ відповідно з принципами досліджень новітньої історії, буде важко дійти до максимально об'єктивного погляду.

У цій справі потрібно розраховувати на методично дуже добре підготовлених молодих українських і польських істориків, які об'єктивно висвітлять суть справи. При цьому можна використати багатий досвід світової науки. Бажано організувати семінар або кількомісячні студії для підготовки молодих істориків до роботи у цьому напрямку. Тут можна використати досить цікаві напрацювання німецької, французької чи американської науки у цій галузі. Якщо ж будете вважати важливою таку програму, то для її здійснення потрібно віднайти відповідну фінансову підтримку, а також спонсорів навіть з-за меж наших держав.

Надіюся, що без труднощів ми знайдемо спільну мову з методики досліджень. Наступним етапом була б наша тісна співпраця як при обробці писемних джерел, так і у зборі свідчень, які є досить делікатною справою. Тут потрібно враховувати властивості людської пам'яті, перекручення фактів, їх забування і погляд на події більш

як піввікової давності з сьогоденної перспективи. Звідси виникає потреба утворення змішаної групи істориків, яка б такі свідчення перевіряла, співставляла з писемними джерелами. Розумію, що ця робота не одного дня, а ми вже хотіли б мати максимально наближене до дійсності бачення цього явища. Надіюся, що така праця розпочнеться. При цьому слід враховувати її дискусійний характер, надавати напрацювання постійній багатосторонній гострій критиці. Добре обгрунтованих результатів можна буде досягти лише після довготривалих, планових і скоординованих спільних зусиль.

Надсилаючи вам свої роздуми, я переконаний, що це найкращий шлях шукання істини і кращого розуміння дуже складних проблем, які ще й до нині мають місце, здебільшого в людей, яких якимось чином зачепили ці події. Найважливішим є те, щоб ми продовжували спільну працю не лише для захисту власних позицій, а й для максимально об'єктивного, багатостороннього образу того, що діялося. Потрібно пам'ятати про участь у тодішніх подіях інших сил, дуже зацікавлених у розпалюванні польсько-українського конфлікту. Це, насамперед, німецька і радянська сторони. Можливо, нам колись вдасться залучити до співпраці німецьких і російських істориків.

Нещодавно ми провели конференцію, присвячену співпраці німецьких істориків з істориками Центрально-Східної Європи, в результаті якої вимальовувалася досить цікава програма міжнародного співробітництва.

Надсилаю гарячі вітання учасникам семінару в Луцьку і сподіваюсь, що братиму участь у запланованому на осінь цього року наступному семінарі в Польщі. Можливо на ньому буде нагода деталізувати програму досліджень, яку вважаю досить принциповою.

З повагою і найкращими побажаннями

професор Єжи Ключовський

Ярослав Ісаєвич: Декілька слів хочу сказати з приводу привітання. Протягом довгого часу ми співпрацюємо з професором Єжи Ключовським. Він дуже багато робить для зближення поляків і українців,

а також для обґрунтування наукового підходу до справи. Професор Ключовський є організатором багатьох наукових конференцій.

Він був учасником Варшавського повстання, де втратив руку. Він був сенатором Польської Республіки. Як представник Польщі в ЮНЕСКО сприяв зміцненню позицій України в цій організації, а також в ООН. Вчена рада Києво-Могилянської академії одноголосно обрала його почесним доктором і 12 червня цього року відбудеться церемонія вручення йому диплому.

У червні минулого року він був організатором досить представницької конференції «Польща - Україна: вчора, сьогодні, завтра», в якій брали участь науковці, політики, зокрема, колишня прем'єр-міністр Польщі Ганна Сухоцька, нинішній міністр Броніслав Геремек та багато інших провідних вчених і політиків.

Коли ж я прочитав матеріали II семінару, то мені стало дещо прикро з приводу того, що ми у підсумковому документі розділяємо погляди польських і українських істориків. Потрібно, на мою думку, знайти якесь інше формулювання. Наприклад, таке: «Українські учасники семінару констатують, що в громадській думці України переважає такий-то погляд». Правда не ділиться на польську й українську. Правда є одна. На конференціях, організованих проф. Єжи Ключовським такого не було. Була щира, відверта дискусія, яка підштовхувала до пошуків правди.

Організований проф. Ключовським Інститут Центрально-Східної Європи у Любліні є загальнопольським. У нас, в Україні, створено такі інститути у Львові й Києві. Всі ці інститути стали співзасновниками федерації Інститутів Центрально-Східної Європи.

Користуючись нагодою, скажу, що діяльність професора Ключовського є величезним внеском у взаємопорозуміння істориків і наших науковців. Хочу щиро подякувати проф. Ключовському за надіслане вітання і прошу польську сторону передати йому наші найщиріші вітання.

Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни

Українська військова історія має досі чимало сторінок, які або взагалі не висвітлено, або висвітлено поверхнево. Однак ані армія незалежної України, ані інші державні інституції не можуть нормально функціонувати без правдиво написаної історії. Очевидно, кожна бездержавна нація переживає кілька етапів становлення своєї історичної науки. На першому етапі відчувається повний вакуум історичних знань, а історія перебуває у віданні невеликої групи фанатиків своєї справи. Саме ці фанатики і є носіями якоїсь наукової езотерики. Вони доносять до народу знання і вони ініціюють процес самопізнання нації. На другому етапі починає витворюватися великий міф про історію, який складається з багатьох міфів. Замовчуються на догоду кон'юнктурі слабкі сторони чи поразки, натомість вводяться у обіг напівлегендарні факти про часи давньої звитяги. Нарешті, на третьому етапі історики відчувають потребу сказати правду і розвінчати давні, ними ж творені міфи.

Нинішня українська історична наука за неповні 10 років пройшла всі три періоди становлення. Було дано поштовх національному пробудженню, було витворено чимало міфів, і тепер ми повинні взятися за написання справжньої історії, у тому числі - історії визвольних змагань та історії нашої збройної боротьби за незалежність. Ми мусимо сказати правду, навіть якби вона для нас була невігідною чи гіркою.

Діяльність українських збройних загонів у роки Другої світової війни є нині об'єктом підвищеної уваги дослідників. Тривалий час про ці формування було прийнято мовчати, а тому нині відчуваємо брак інформації про окремі з них. Як правило, історія українських збройних формувань у роки Другої світової війни зводиться до ді-

яльності батальйонів „Nachtigall” та „Roland”, батальйону Bergsbauern Hilfe («Леґіону Р. Сушка»), ваффен-дивізії «СС Галичина», а також Української Повстанської Армії. Поза увагою фактично залишаються такі формування, як козацькі загони, дивізія СС «Суми», дивізія СС «Юнаки» й інші збройні загони у складі німецьких військ, які набиралися переважно з українців. До так само маловивчених об'єктів належать і самооборонні відділи.

На жаль, ця тема й досі не знайшла великої історіографії. Про самооборонні відділи написано надзвичайно мало робіт. Тому майже всі матеріали доводиться збирати буквально по крихтам, аби відтворити повну картину тогочасних подій. На щастя, збереглися численні архівні матеріали, а також нині живі ще учасники тих подій, які можуть чимало розповісти — звичайно, з певною частиною суб'єктивізму.

Найбільша кількість документів з історії самооборонних відділів зберігається нині у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, у Державному архіві Львівської області, а також у Волинському, Рівненському обласних архівах і Національному архіві Республіки Білорусь (Мінськ).

Українські самооборонні відділи у роки Другої світової війни були тією темою, яка мало приваблювала істориків - дослідників військової історії. Про самооборонні відділи, як правило, згадували лише у контексті становлення таких мілітарних структур, як, скажімо, Українська Повстанська Армія чи ваффен-дивізія «СС Галичина». Очевидно, що і вся історія українського самооборонного руху розглядалася як прелюдія до (в основному) історії УПА. Натомість самооборонні організації, що діяли в західному регіоні України, є досить цікавим матеріалом для подальшого вивчення військовими істориками.

Чимало матеріалів, що проливають світло на діяльність самооборонних відділів, міститься у багатотомному *Літописі Української Повстанської Армії*. Враховуючи той факт, що самооборонні відділи значною мірою ^влилися згодом в УПА, упорядники *Літопису* показують самооборони як предтечі УПА у Галичині. На жаль, більш слабо висвітлено діяльність самооборон на Волині та Буковині (не говорячи про епізодичну діяльність мельниківської самооборони на Лемківщині у 1944 році).

Велику цінність становлять собою мемуарні матеріали, у яких діяльність самооборонних відділів висвітлюється крізь призму пере-

житого. Існує чимало зауваг до саме цього жанру літератури, але попри все не можна відкидати цінного матеріалу, що міститься у спогадах учасників. До таких творів належать, насамперед, спогади М. Чуйка, Р. Кивелюка, Т. Боровця, М. Омелюсіка¹ та інших. Кидається у очі той факт, що більшість мемуаристів намагаються виправдати чи не всі дії учасників самооборони. У той же час у працях представників середовища організованого повстанського руху (М. Лебедь, М. Данилюк)² діяльність самооборон розглядається з певною часткою скепсису.

Одним з перших істориків, що розпочали активне висвітлення діяльності самооборонних відділів, був П. Мірчук³. Однак саме він почав розглядати самооборонні відділи як певний «додаток», «доважок» до УПА. Згідно з його концепцією (повтореною, до речі, П. Содолем⁴), самооборонні відділи діяли у Галичині у тісному контакті з УПА, але не об'єднувалися з тактичних і стратегічних міркувань у єдину силу. Однак у цьому випадку залишається без відповіді питання: чому ж продовжували діяти самооборони на Волині та на Буковині - і навіть після 1943 року? І чи варто підходити до проблеми формування самооборон виключно з партійною міркою - адже побутує хибна думка, що самооборонні відділи - виключна заслуга бандерівського крила ОУН. У той же час самооборонні відділи Полісся не носили взагалі жодної партійної прив'язки, а у Мостиськах, Рогатині чи у Луцьку взагалі бандерівці перебували у меншості, поступаючись впливами мельниківцям.

Важливою для дослідження діяльності самооборонних відділів на Буковині та - згодом - на Поліссі є праця В. Старика та А. Дуди *Буковинський курінь*⁵. В одному з розділів цієї праці чимало місця приділено питанню становлення та діяльності БУСА (Буковинської самооборони), персоналіям її учасників.

У той же час самооборонні відділи стали предметом дослідження ряду західних істориків. Зокрема чимало місця самооборонним відділам приділяє у своїх працях J. A. Armstrong, який поділяє думку П. Мірчука про характер цих збройних загонів⁶. М. Elliot схильний розглядати самооборонні відділи як частину загальноєвропейського колаборантського руху і пробує реабілітувати явище колаборації недержавних народів⁷. Очевидно, обидва автори мають по-своєму рацію, оскільки самооборонні відділи не були однорідним явищем і могли розглядатися і як представники українського національно-

-визвольного руху, і як колаборанти (оскільки дуже часто діяли спільно і у порозумінні з німцями).

Досі немає чітко визначеної періодизації діяльності самооборонних відділів, немає навіть усталеної думки про те, коли ж починають виникати перші самооборони.

Очевидно, у даному виступі ми спробуємо дати основну періодизацію та типологізацію самооборонних відділів.

Періодизація діяльності самооборон виявляється ускладненою через неоднорідність явища. Але за типологізацією можна виділити наступні типи:

- а) самооборонні відділи у дистрикті «Галичина» та на іншій території Генеральної Губернії, контрольовані бандерівським крилом ОУН;
- б) мельниківські відділи (менш чисельні) на тій же території;
- в) бандерівські відділи на Волині та Поліссі (1941-1942);
- г) мельниківська самооборона на Волині та Поліссі (включаючи УЛС);
- д) позбавлені партійної прив'язки загони самооборони, що діяли на Волині та Поліссі (включаючи загони УНАКОТО/УНАКОР, гетьманців та інших дрібних груп);
- е) БУСА на Буковині;
- є) польські та білоруські загони самооборони, що діяли на теренах України (у т. ч. загони, що влилися згодом у Армію Крайову, а також Беларуска народная самаахова (БНС) генерала Михася Вітушки).

Останні у нашому рефераті розглядатимуться виключно епізодично з огляду на той факт, що їх не можна віднести до української самооборони, а їх діяльність цікавить нас виключно з огляду на терен дії та стосунки з представниками українських самооборонних відділів.

Самооборонні відділи стали реакцією українців - переважно мешканців сільської місцевості — на реалії військового часу. У самооборонних відділах яскраво проявилось кілька основних моментів, що були визначальними під час визвольних змагань українського народу за незалежність. Насамперед, представники самооборонних відділів намагалися відстоювати інтереси мешканців даного населеного пункту (як то: захист життя людей і їх приватної власності, цивільна оборона, міліційні функції). Але непоодинокими були факти, коли представники самооборонних відділів відверто заявляли

про те, що вони прагнуть створення української самостійної соборної держави, і у цьому випадку їх дії можна розглядати у ключі загальноукраїнського визвольного руху. Досить суперечливими видаються стосунки представників самооборони з німецьким військовим командуванням та цивільною адміністрацією на окупованих землях. З одного боку, німці не могли толерувати (з расових міркувань) той факт, що „Untermenschen”, до яких відносили і українців, носять зброю. З іншого - потрібно було виходити з реальної ситуації, і тому було прийнято використовувати українців у західних областях України для боротьби з радянськими диверсійними загонами, повстанськими та партизанськими групами, а також для охорони елементарного порядку на селі. Саме цим можна пояснити тривалу співпрацю німецьких окупаційних властей та української самооборони. Німцям був необхідний порядок, українцям - легальна зав'язка майбутньої національної збройної сили. Кожен бачив свою мету, але на певному етапі інтереси обидвох сил ішли в паралельних руслах.

Теоретиками творення самооборонних відділів виступили наприкінці 1939 - початку 1940 року (ще до розколу в ОУН) Роман Сушко та Альфред Бізанц. Згодом Р. Сушко був найактивнішим членом мельниківської фракції ОУН, а А. Бізанц тісно співпрацював з мельниківцями. На початку 1941 року концепції створення самооборон, контрольованих бандерівцями, відстоювали Василь Сидор («Шелест») та Іван Климів («Легенда»). Вже у такому документі, як *Основні напрямні діяльності ОУН на час війни*, прийнятому у квітні-травні 1941 року, бандерівці вважали за доцільне «творити по селах самооборону»⁸. Ту ж ідею зустрічаємо і в аналогічному документі, укладеному мельниківцями. Самооборона, на думку авторів, мала займатися винищенням радянських диверсантів та ставила перед собою завдання «не допустити поширення розбрату та диверсії [мається на увазі діяльність бандерівців - К. Б.] в українському суспільстві»⁹.

Фактично вже під час переговорів між представниками українських кіл та генерал-губернатором Гансом Франком у жовтні 1939 року щодо утворення Українського Центрального Комітету, розглядалася й можливість утворення у перспективі самооборонних відділів на землях, заселених українцями і поляками - на той час українці бажали застрахувати себе від можливого польського спротиву¹⁰.

Однак повною мірою українська самооборона почала розвиватися влітку-восени 1941 року. У цей час відбувається чимало подій, котрі

сприймалися назагал як серія суспільних потрясінь. Насамперед до таких подій варто віднести початок німецько-радянської війни, проголошення незалежності України, початок німецьких репресій щодо українських націоналістів (а відповідно - і початок краху пронімецької орієнтації українського визвольного руху), нарешті - створення дистрикту «Галіція» у складі Генеральної Губернії «Полен». Саме з огляду на ситуацію, що почала складатися в Україні, починаючи з 1941 року, українські самооборонні відділи почали формуватися за дещо відмінними принципами, аніж планувалося раніше. Якщо лідери національно-визвольного руху намагалися звести діяльність самооборон до дій окремих загонів (щось середнє поміж міліційним відділом та військовим гарнізоном, набраним з мешканців даної території), то дійсність поставила завдання переходити до формування зав'язки майбутнього потужного партизанського руху. Саме тому важко іноді провести чітку грань поміж діями самооборони та діями організованого партизанського підпілля, оскільки самооборонні відділи попри їх уявну розрізненість і автономність мали чітко налагоджену систему координації та зв'язку і, по суті, становили собою єдину збройну силу.

Надзвичайно важливим моментом є те, що українські націоналісти, проголошуючи державу, зобов'язувалися створити українську армію. Було оголошено реєстрацію старшин та вояків на спеціальних призовних пунктах", ще напередодні війни значна частина членів та симпатигів ОУН пройшла вишкіл у кількох німецьких військових таборах (згодом вони становили кістяк батальйонів „Nachtigall” та „Roland”). Безпосередньо питаннями формування військових загонів займалися генерал В. Петрів (який, щоправда, згодом відійшов від активної військової діяльності) та націоналістичні лідери І. Климів та М. Лебедь. Останні займалися також питаннями формування міліційних груп.

У цей же час на Волині і Поліссі цілком стихійно починають формуватися партизанські самооборонні загони, які ставили перед собою цілком конкретні цілі: захист місцевого населення від диверсійних груп, що у великій кількості ходили у лісах та болотах цього краю. Я. Ясенко чітко помітив історичні паралелі між новітньою добою та добою козаччини: «Збройна самооборона українського народу на Волині й Поліссі від винищувального терору німців та большевицьких банд повстала з природного, здорового відруху на-

родніх мас, подібно, як колись козащина в часі татарських наїздів та набрала багато подібних виявів [...] Повторились тепер ще раз відомі образи з тих, здавалось вже давніх, минулих часів: села та хутори виставляють як вдень, так і вночі озброєні варти, обсерваційні пункти, видні здалека умовлені алярмові знаки й т. п., одним словом, наші давні козацькі чати. А коли загорить запалена на алярм чатами солома, відозветься пугач, дзвін чи інший умовлений знак, або прижене на запінено[му] коні вартовий вершник, пронесеться луною грізна остоорога: німці йдуть - як бувало колись татари, орда - тоді загрожені оселі або раптом немов вимирають, втікають до лісу, або перетворюються вмить в озброєні військові табори й стають до оборони»¹².

К. Гіммельрайх у своїх спогадах говорив про те, що «в кожному селі була своя боївка, що вела розвідку й охорону села. Декілька сіл, як правило, мали самооборонні кущові відділи (СКВ), називані також популярно кущовими боївками. Така кущова боївка іноді налічувала до сотні осіб. Вони переважно стаціонували поміж своїми селами, де мали землянки й бункри. В місцях їхнього постою перебувало завжди не менше однієї третини всієї боївки. Це було місце збору, в разі якоїсь тривоги, всієї боївки. І лише під час великих облав вони розходились по своїх селах, де кожен мав криївку»¹³.

Першими самооборонними структурами, що виникли на Волині, можна вважати Поліське лозове стрілецтво під командуванням Василя Сидора¹⁴ та Поліську січ Тараса Боровця. Практично ці формування діяли вже влітку 1941 року, хоча деякі автори намагаються стверджувати про активні дії самооборонних формувань ще до початку німецько-радянської війни. Зважаючи на скандальний характер Т. Боровця та його пристрасть до диверсійно-розвідувальної діяльності, можна припустити, що він вже від 1940 року виконував якісь завдання у лісах Волині, але ці дії не носили характеру творення самооборони¹⁵. Влітку 1941 року Т. Боровець з'явився на переговори з німецьким командуванням і запропонував свої послуги для ліквідації розрізнених радянських загонів, що залишилися у лісах та болотах після розгрому Червоної армії¹⁶. І лише починаючи з серпня-вересня 1941 року можна говорити про спроби творення в околицях Олевська структури, подібної до самооборонних відділів. Починаючи з листопада 1941 року ця структура почала іменуватися Українською Повстанською Армією «Поліська січ», але згодом поча-

ла втрачати регіональну прив'язку (чи не обов'язкова форма існування самооборони - пропаганда ідеології захисту України через захист «малої батьківщини» - рідного села, хутора, повіту). Але по суті ми можемо говорити про Поліську січ періоду літа-осені 1941 року як про олевську самооборону.

Та ж генеза спіткала Поліське лозове стрілецтво, яке у 1941 році виступає як самооборонна структура, а у 1942 році починає творити спільно з групами С. Качинського та «ОЗЕРО» основу Військових відділів ОУН Степана Бандери (що також навесні 1943 року переймають назву «УПА», аналогічно до загонів Т. Боровця).

Найбільше діяльність самооборонних відділів поширилася з початку 1943 року. При цьому тереном найактивніших дій стає Галичина, де УПА не розгортала своїх боївок, а завдання захисту населення стояло не менш актуально, ніж на Волині. Самооборонні кущові відділи (СКВ) діяли у Галичині протягом всього 1943 та на початку 1944 років, аж доки вони не злилися з УПА на самому початку радянської реокупації західноукраїнських земель. СКВ активно діяли насамперед проти німецьких загонів. На жаль, у нашому розпорядженні немає точних даних про кількість бойових акцій СКВ у 1943 році. Однак Г. Дем'ян стверджує, що на початку 1944 року загони СКВ здійснили понад 50 нападів на німецькі гарнізони та окремі групи, що дозволяє говорити про активність відділів¹⁷. Чи варто нагадувати, що саме у цей же період офіційні чинники бандерівської ОУН та військове командування УПА вели активні переговори з німецькими військовими чинниками про певне порозуміння перед загрозою повернення радянських військ у Галичину¹⁸. Водночас неодноразовими були сутички СКВ з іншими збройними загонами — ковпаківськими партизанами, АК, мельниківськими відділами.

Очевидець подій, учасник самооборони, а згодом і УПА, В. Макар - «Вадим», писав: «Рятуючись від безупинних грабунків та палення осель німецькими та большевицькими наїзниками, люди навчилися будувати нові безпечні оселі — в землі. Викопані в ґрунті землянки, відповідно випалені вогнем, стали не тільки мешкальними домами для сотень тисяч українських родин, але й безпечними коморами, куди люди ховають врятований від грабунку хліб і інші харчові продукти, а також полотно, одяг і всю ціннішу хатню обстановку. — Якщо в багатьох селах, районах і округах населення зуміло врятувати більшість врожаю 1943 року для себе, то це сталося тільки завдяки

солідарності народу й праці на полі й у збройній самообороні від німецько-большевицької сарани [...] Крім того, населення шукає свого порятунку від шалу окупантів - у лісі. Згуртовані в лісах люди, об'єднані спільною долею, стихійно організовуються для дальшої планової самооборони, застосовуючи нові успішні заходи для оборони від наступу окупантських загонів, як большевицьких так німецьких, на лісові терени. - Всі береги великих лісових масивів, всі лісові смуги, негайно укріплюються барикадами, неповними ровами і вовчими долами. Переходи й доступи в лісі люди завалюють, всі шляхи, що ведуть у ліси, на їх краях розкопують-перетинають, а завалені місця скріплюють заставами й постійними вартами. На краю лісів розвинено розвідку. Окремі збройні самооборонні відділи, боївки та розвідки намагаються блокувати ворога у його опірних пунктах та стримують його вихід в терени на грабу[ва]ння, а нерідко і зовсім винищують»¹⁹.

П. Содоль пояснює необхідність окремих від УПА дій самооборони (насамперед - у Галичині) небажанням підставляти місцеве населення під удар окупаційних властей та декларувати пов'язаність процесів у Галичині та на Волині. Окрім того, цей автор зазначає, що УПА на Волині та СКВ у Галичині постійно координували свою діяльність²⁰.

У 1942 році спробували створити свої самооборонні загони мельниківські відділи ОУН. Загалом було створено понад 10 дрібних загонів, насамперед - на Крем'янецькій землі. Ці загони творилися внаслідок рішень Почаївської конференції ОУН (травень 1942 року) про перехід до більш активної форми боротьби проти окупантів²¹. Ініціатором творення загонів став Олег Кандиба - «Ольжич». Його позиція знаходила розуміння у молодшій генерації мельниківців. Однак частина членів Проводу українських націоналістів (зокрема, генерал Микола Капустянський) різко критикувала курс ОУН на протистояння з німцями. Відомо, що під час серпневого з'їзду самостійників у Києві генерал М. Капустянський відкрито назвав прихильників лінії Кандиби «молодотурками»²².

У цей час фактичне керівництво ОУН перейшло з рук А. Мельника до рук О. Кандиби. Саме О. Кандиба видає наказ сотникам О. Білому («Арійцеві») та сотнику М. Данилюкові («Блакитному») створити на Волині два партизанські з'єднання, створені з окремих самооборонних відділів. Як згадує у своїх спогадах М. Данилюк, спочатку

відчувався розбрід у стані партизанів. Не всі керівники загонів бажали вливатися в одне з'єднання. Не всі розуміли переваги боротьби більш-менш значної групи (на противагу мобільним дрібним загонам). Саме тому літо 1942 року пройшло під знаком об'єднавчих акцій²³. Восени 1943 року на Волині діяло три повстанські групи мельниківців - група «Блакитного» на Крем'янецьчині, група «А-рійця» в околицях Луцька та мобільна група «Волинець», що часто міняла місце осідку і пересувалася від Ківерців у напрямку Полісся. Всі ці групи постали на основі дрібних самооборонних відділів. До того ж мельниківці спробували підпорядкувати своїм впливам повстанське з'єднання Т. Боровця через свого емісара при повстанському штабі О. Штуля - «Ждановича», «Шуляка».

Найвідомішими акціями мельниківських загонів були напади на німецькі об'єкти у Ланівцях та Шумську на початку 1943 року, а також вбивство у травні 1943 році біля Дубна митрополита Автономної Православної Церкви Олексія (Громадського), відомого своєю прихильною настановою щодо окупаційного режиму²⁴.

У липні-серпні 1943 року більшість мельниківських загонів були роззброєні бандерівськими повстанськими відділами «Крука» та «Енея». 7 липня 1943 року відбувся бій між відділами «Хріна» (який очолював ударну групу з'єднання «Блакитного») та «Крука». У результаті більша частина іговстанців-мельниківців влилася у бандерівську УПА. У серпні група «Волинець» була роззброєна на Житомирщині. Сам «Волинець» спочатку отримав призначення на посаду в штабі УПА, але у листопаді 1943 року був розстріляний Службою безпеки²⁵.

Роззброєння загонів «Хріна» та «Волинець» знайшло активний відгук у націоналістичному підпіллі. Волинський провід ОУН видав у серпні 1943 року дві антибандерівські листівки²⁶. Численні партизанські самооборонні відділи, які почувалися скривдженими бандерівцями, змінюють свою політичну орієнтацію і вважають більшим злом діяльність УПА, аніж німецький окупаційний режим. В умовах партизанської війни можна було легко втратити почуття реальності і зробити хибні висновки. Саме це сталося з мельниківськими повстанськими загонами на Волині і Поліссі.

З ініціативи члена обласного Проводу Я. Солтиса (псевдо «Черкас») у другій половині серпня 1943 року відбуваються переговори з німцями. Перший раунд переговорів проходив в умовах конспірації

на цвинтарі с. Милуші обіч траси Луцьк - Рожище. ОУН на цих переговорах представляв Я. Солтис, німецьку сторону — капітан СД Равлінг. Українська сторона висунула вимоги:

- 1) припинення терору над українським населенням Волині;
- 2) звільнити всіх українських політичних в'язнів з в'язниць Волині (за винятком комуністів і «бандитів», до яких, очевидно, відносилися й бандерівці);
- 3) надання необхідної кількості зброї і амуніції;
- 4) створення мельниківського загону з українським командуванням у складі військ СД, причому німецькі офіцери у цьому загоні мають виконувати роль зв'язкових.

Равлінг відповів, що він може дати згоду на перший та третій пункти, решта мають бути обговорені з вищим командуванням²⁷.

Другий раунд переговорів відбувся у Луцьку в головному штабі Політичного відділу. З боку німецьких формувань СД було 8 представників, українську сторону (повстанців) представляли Я. Солтис і М. Каркоць. Керівник СД Волині і Полісся д-р Піц після доволі миролюбної дискусії погодився на всі вимоги української сторони, призначивши свого референта майора О. Асмуса представником при мельниківських відділах. Мельниківців планувалося використати у бойових діях проти УПА, причому вони мали й надалі проводити партизанську боротьбу у лісах Волині. На завершення переговорів мельниківську делегацію було повідомлено про паролі та місце дислокації окремих загонів СД.

Після цієї зустрічі Я. Солтис виїхав до Львова, де мав зустріч з М. Капустянським і отримав його згоду на формування українського націоналістичного загону у складі німецьких військ. М. Капустянський обіцяв, що пришле до загону «когось із старших старшин». Невдовзі до Луцька прибув колишній полковник Армії УНР В. Герасименко - «Тур», який формально очолив загін.

У вересні 1943 року командування СД офіційно створило 31-й батальйон СД чисельністю 600 чоловік на основі мельниківського загону. В українських документах він фігурує як Український легіон самооборони (УЛС) або Волинський легіон. До УЛС вступили переважно колишні в'язні луцької та інших волинських тюрем, в основному мельниківці, а також представники партизанських загонів «Хріна», Білого, «Волинця» і «Нечая». УЛС складався з трьох бойових та однієї господарської сотень, а також із старшинської та під-

старшинської шкіл. З активістів мельниківської ОУН до Легіону вступили М. Недзведський - «Хрін», В. Смакуржевський - «Троян», П. Ткачук - «Вихор» та інші. Як стверджує М. Каркоць, «до УЛС ішли ті, хто відмовився вступати в УПА і рятувався від переслідувань СБ»²⁸. Однак М. Данилюк не надто прихильно ставився до ідеї створення УЛС²⁹. Восени 1943 року легіонери вели бої у лісах Волині переважно проти поляків та червоних партизанів. У жовтні чота «Гіркого» спільно з луцькою кримінальною поліцією вели бої проти загонів Д. Медведєва, при чому потерпіли поразку. До початку 1944 року УЛС дислокувався у Луцьку та його околицях.

Бійці УПА не без іронії сприймали УЛС та мельниківську самооборону: «жовтня 1943 року німці захопили в с. Уляниках Луцького району двох озброєних мельниківців, а в їх хаті - міномет, кулемет та 10 рушниць. Арештовані заявили: „ми не вбивали ні одного німця, ми виступаємо проти комуністів і бандерівців!“ На доказ показали німцям свою літературу. По трьох днях німці відпустили їх і вільно вернули зброю». У тому ж донесенні повідомлялося, що «розумніші елементи з т. зв. „мельниківщини“ щораз частіше переходять у ряди українського революційного самостійницького руху».

На початку 1944 року Український легіон самооборони було переведено на Холмщину у район Грубешова, а відтак - на південь Польщі (район Новий Сонч - Криниця - Бохня - Тарговіско - Клай) для боротьби з АК.

15 травня 1944 року один з полковників УЛС (прізвище у документах не називається, але очевидно, що це був полковник П. Стечишин) мав переговори з командуванням УПА. Під час переговорів він торкнувся ситуації всередині легіону: «Солтис так далеко зайшов, що йому навіть мельниківський Провід нічого не може зробити. Офіційним командантом Легіону є полковник Герасименко, але й Легіоном, і самим Герасименком керує Солтис. Солтис для своєї роботи має на услугах собі людей, ці люди є свідомі своєї роботи, є частина і таких, що, служачи Солтисові, думають, що служать Україні»³¹.

Влітку 1944 року у районі Красностава партизани АК вбили О. Ас-і муса і на його місце німці призначили майора В. Бігельмайєра.

Новий представник німецького командування почав заводити новий лад у батальйоні, значно обмежуючи у правах українських старшин.

Це призвело до зближення українських бійців з бійцями АК. М. Кар-

коць стверджує, що було укладено навіть угоду про взаємний ненапад³². У серпні 1944 року з цієї причини Я. Солтиса було відкликано до Кракова, де він пропав без вісти. Полковника Герасименка було знято з обійманої посади. Його місце посів полковник Петро Дяченко - «Квітка».

Наприкінці 1944 року УЛС було перекинуто на територію Словенії, де батальйон мав воювати з партизанами Й. Броз Тіто. Однак після розквартирування в районі м. Марібор тривалий час УЛС не вступали в активні бойові дії. Деякі офіцери дістали навіть можливість нелегально побувати у Братиславі й зустрітися з керівництвом ОУН (т. зв. «Братиславська нарада ОУН»³³).

9 березня 1945 року Р. Кивелюк - «Ворон» зробив спробу порозумітися з партизанськими формуваннями «четників» полк. Д. Михайловича і влити УЛС у його загони. Михайлович виявився тісно пов'язаним з німцями і повідомив їх про крок одного з командирів УЛС. 10 березня казарми УЛС виявилися оточеними загонами СС дивізії «Галичина», командування якої пообіцяло бійцям батальйону зберегти життя, якщо вони складуть зброю. Згодом начальник штабу дивізії В. Д. Гайке відверто шкодував, що німці не виконали своєї обіцянки щодо УЛС: Р. Кивелюк та ще декілька старшин були розстріляні³⁴. УЛС припинив своє існування: бійців було приділено до Першої української дивізії Української Національної Армії.

Не зважаючи на епізодичність та маловиразність УЛС, а також на такий драгливий факт, як участь у придушенні Варшавського національного повстання, вивчення історії батальйону, як рівнож і інших збройних формувань українців у Другій світовій війні надзвичайно потрібна: колабораціонізм поневолених народів є нормальним явищем і його не варт соромитися.

Водночас мельниківці не менш активно, ніж бандерівці, намагалися взяти участь у розбудові своїх самооборонних структур у Галичині. Відомо, що мельниківські боївки існували в районах Рогатина, Мостиськ, Коломиї. Однак тривалий час вони були менш діяльні, ніж бандерівські. Зрештою, майже всі мельниківські боївки були підпорядковані бандерівським впливам.

У липні 1944 року у Карпатах в районі с. Устрики Горішні мельниківці створили самооборонний загін із 73 бійців, основним завданням якого було, окрім партизанських дій, забезпечення тилів для евакуації членів ОУН за кордон. Командування боївкою обійняв по-

ручник І. Кедюлич («Чубчик»), його заступниками стали С. Касіян та К. Гіммельрайх³⁵. До складу боївки також входили такі визначні діячі ОУН, як Крайовий провідник ОУН в Галичині К. Швець - «Зенко Зелений», провідники юнацтва ОУН О. Кусяк - «Оленка» та М. Плав'юк - «Безіменний». Вражає мегаломанія тодішнього військового керівництва ОУН. І. Кедюлич офіційно іменувався командуючим Східним фронтом, С. Касіян - Начальником генерального штабу, К. Гіммельрайх - командуючим першої сотні Східного фронту. Згодом це виглядало досить трагікомічно, тому пізніші автори говорять про «Загін ім. Гетьмана Павла Полуботка».

Партизанський загін об'єднав людей надзвичайно різних. Якщо проаналізувати уподобання членів штабу загону, то помітимо яскраво виражену ненависть до бандерівців С. Касіяна, лояльну настанову К. Гіммельрайха, нейтралітет у даному питанні І. Кедюлича.

На початку серпня загін ім. П. Полуботка отримав ультиматум від командира дислокованого по сусідстві бандерівського табору В. Мізерного — «Рена». Він вимагав роззброїти загін і визнати його зверхність. Ультиматум викликав полярну реакцію у командування загону. З огляду на те, що загін Мізерного нараховував утрічі більше партизанів, дії мельниківців не носили конструктивного характеру. Тим більше, що Радянська армія проводила у цей час Львівсько-Сандомирську операцію, зайняла Львів і готувалася до вступу на терени Польщі. Єдність перед обличчям нової загрози була просто необхідною. І. Кедюлич не виступав проти об'єднання, але як «Головнокомандуючий Східного фронту» мусив порадитися з М. Капустянським. Існують суперечливі дані про те, чи зустрічався І. Кедюлич з генералом, однак невдовзі він повернувся і дав наказ розформувати загін.

Для В. Мізерного більш бажаним був перехід бійців до складу його загону. Тому він оточив місце дислокації мельниківського відділу і заарештував бійців.

Фактично з ліквідацією Загону ім. Полуботка припинили своє активне існування військові відділи мельниківської ОУН в Україні.

Останнім спалахом самооборонних дій в Україні було створення на Буковині Буковинської української самооборонної армії. БУСА утворилася як структура, що перебувала у тісному зв'язку з УПА. Однак вся специфіка структури полягала у тому, що їй доводилося діяти в умовах румунського поневолення краю. Командування УПА вихо-

дило з того, що місцеве населення краще знає місцевість і тому пішло на часткову автономізацію місцевих боївків. Командування БУСА обійняв крайовий провідник ОУН-Б Василь Савчак («Сталь»). Однак активні дії БУСА припадають на повоєнний час. Буковинська самооборона цікава для нас як факт спроби формування самооборонних структур в умовах радянської реокупації.

Зі сказаного напрашується ряд висновків. Насамперед, діяльність самооборонних відділів регламентувалася вимогами партійної прив'язки, особливостями місцевості, завданнями поточного моменту. Попри спробу чіткої самоорганізації, самооборонні відділи діяли переважно стихійно і могли — в залежності від ситуації - вступати у бойові дії з німецькими військами або - навпаки — виступати на боці німецьких військ. Однозначно негативно ставилися самооборонні відділи до питання боротьби з радянськими військами. Українська суспільна думка часів війни назагал трактувала німців як «менше зло» порівняно з радянськими окупантами. Ставлення до національних меншин визначалося не лише ситуативністю, але й емоціями. Наприклад, у першій половині 1943 року керівник волинських відділів ОУН С. Бандери віддав наказ «радикально очистити українську територію від поляків». Можна наводити й інші факти проявів ксенофобії, які можна виправдати лише з урахуванням психолога людей, які перейшли крізь жах чужоземного поневолення.

Проте факт залишається фактом: самооборонні структури у ході Другої світової війни відіграли важливу роль. Насамперед, вони поширювали серед населення визвольну ідею і були специфічною формою самоорганізації українського населення окупованих теренів. Тому нині самооборонні структури часів війни повинні стати предметом більш детального розгляду, а їх досвід повинен розглядатися поряд з досвідом інших партизанських формувань цього періоду - як в загальноукраїнському, так і у європейському історичному контексті.

Примітки

¹ М. Чуйко, *Український Легіон Самооборони*, Торонто - Чікаго 1972; М. Каркоць, *Від Вороніжа до Українського легіону самооборони*, Мінеаполіс 1995; Т. Боровець, *Армія без держави*, Торонто 1981 та ін.

- ² М. Лебедь, *УПА: Українська Повстанська Армія, її ріст, генеза та боротьба за Українську Самостійну Соборну Державу*, «На чужині» 1946; М. Данилюк, *Повстанський записник*, Київ 1993.
- ³ П. Мірчук, *Українська Повстанська Армія*, Мюнхен 1953, с. 113.
- ⁴ П. Содоль, *Українська Повстанська Армія. Довідник*, ч. 1, Торонто 1995.
- ⁵ А. Дуда, В. Старик, *Буковинський Курінь*, Чернівці - Київ 1995.
- ⁶ J. A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, New York 1963.
- ⁷ *Ukraine During the World War II: the History and Its Aftermath*, Edmonton 1986.
- ⁸ *Інструкції та напрямні ОУН на час війни*, 6. м. 1941, с. 8 (у колекції Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України).
- ⁹ *Інструкції Похідним групам ОУН*, 6. м. 1941, с. 2 (у колекції ІУАД ім. М. Грушевського НАН України).
- ¹⁰ Державний архів Львівської області, ф. П-3, оп. 1, сир. 68, арк. 37.
- ¹¹ «Рогатинське Слово», № 3, 8 липня 1941.
- ¹² Я. Ясенко, *Всенародний рух збройної самооборони українського населення Волині й Полісся* [у:] *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 2, Торонто 1977, с. 26-27.
- ¹³ К. Гіммельрайх, *Спомини командира відділу особливого призначення «УПА-Схід»* [у:] *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 15, Торонто 1987, с. 200.
- ¹⁴ Детальніше про це формування див.: К. Бондаренко, *Поліське лозове стрілецтво* [у:] *Довідник з історії України*, т. 2, Київ - Львів 1995, с. 201.
- ¹⁵ Т. Боровець, *Армія...*, *op.cit.*, с. 52—56. У своїх мемуарах Т. Боровець стверджує, що перейшов кордон влітку 1940 року. Ця ж інформація сприймається як достовірна більшістю істориків (див.: Л. Дещинський, Ю. Киричук, К. Бондаренко, *Отаман* [у:] «За вільну Україну», 31 травня 1996; Ю. Киричук, *Отаман Тарас Бульба-Боровець*, Львів 1997 та ін.).
- ¹⁶ Ю. Киричук, *Отаман...*, *op.cit.*, с. 28.
- ¹⁷ Г. Дем'ян, Рецензія на статтю К. Бондаренка *До питання про українсько-німецькі стосунки у 1944 році* (машинопис, архів автора).
- ¹⁸ *До питання про українсько-німецькі стосунки у 1944 році* [у:] *Україна в минулому*, вип. 3, Київ - Львів 1993, с. 68-87.
- ¹⁹ В. Вадим, *Із дій всенародньоїсамооборони на Волині й Поліссі* [у:] *Літопис УПА*, т. 2, с. 34-35.
- ²⁰ П. Содоль, *Українська...*, *op.cit.*, с. 34.
- ²¹ *Рішення й напрямні Травневої Конференції ОУН* [у:] «Самостійна Україна» 1995, № 3.
- ²² Я. Гайвас, *3 перспективи 20-річчя* [у:] «Самостійна Україна» 1963, № 2.
- ²³ М. Данилюк, *Повстанський...*, *op.cit.*, с. 53-68.
- ²⁴ О. Шуляк, *В ім'я правди*, Київ 1991, с. 9.
- ²⁵ У багатьох мемуарних джерелах описано з більшою-меншою часткою співпадінь цей бій. Найбільше уваги приділено згадуваному бою у працях М. Данилюка, М. Скорупського, О. Шуляка.
- ²⁶ Антибандерівські листівки наведено у додатках до книги М. Каркоця, *Від Вороніжа...*, *op.cit.*
- ²⁷ М. Каркоць, *Від Вороніжа...*, *op.cit.*, с. 77-88.

²⁸ *Ibidem*, с. 84.

²⁹ М. Данилюк, *Повстанський...*, *op.cit.*, с. 128.

³⁰ *Літопис УПА*, т. 2, с. 206.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3833, оп. 1, сгтр. 72, арк. 1.

³² М. Каркоць, *Від Вороніжа...*, *op.cit.*, с. 94.

³³ Я. Гайвас, *Коли кінчалася епоха*, Торонто 1964, с. 112.

³⁴ W.-D. Heike, *The Ukrainian Division ..Galicia*", München - Toronto 1987, s. 165.

³⁵ Найдокладніше про «Загін ім. П. Полуботка» описано у мемуарах К. Гіммельрайха (*Літопис УПА*, т. 15), С. Касіяна, *Вогонь родиться з іскри*, Торонто 1972, а також автору вдалося записати розповіді очевидців - О. Швець та М. Плав'юка.

Українська самооборона в Західній Україні (1941-1944 рр.)

Запропонована тема є дуже важливою. Зумовлено це не лише її відсутністю у польській історіографії, а й різною інтерпретацією поняття «самооборона», яке трактується у широкому й вузькому значеннях. У широкому розумінні під «самообороною» розуміються будь-які збройні дії українців для здобуття незалежності. Сюди можна віднести партизанські дії «Поліської січі» Тараса Бульби-Боровця, боївок ОУН, СБ ОУН, а також відділів УПА. У вузькому значенні «самооборона» трактується як мілітарні дії українських формацій, які створювалися з метою захисту населених пунктів як від нападів звичайних кримінальних злочинців, так і німецьких відділів, радянських, польських та інших партизанських груп та загонів, які українське підпілля визнавало ворожими. У запропонованому рефераті поняття «самооборона» вживатиметься у вузькому значенні.

Відразу слід зауважити, що на цю тему є дуже мало публікацій. До 1989 року польська історіографія через існування комуністичної цензури могла досліджувати польсько-українські стосунки в роки Другої світової війни лише в організаційній сфері. Слід нагадати, що під забороною опинилася навіть така важлива проблема, як чисельність поляків, які загинули в Західній Україні у 1943-1944 роках. Це робилося з метою применшення ролі і значення дій української самооборони. Відповідно до офіційної версії і радянські, і польські партизани не чинили акцій-відповідей, а з німецькими окупантами боролися виключно комуністи.

У рефераті я буду головним чином опиратися на відомі документи і на не дуже багату українську літературу. З цих матеріалів постає, що українська самооборона у вузькому значенні цього слова почала виникати у 1943 році. Численні диверсійні антирадянські акції ОУН у червні і липні 1941 р., а також утворення і діяльність «Поліської січі» не ставили метою захист власних населених пунктів, а ставили

ціллю - активну боротьбу, насамперед, із СРСР за здобуття Україною незалежності.

Українська самооборона найшвидше почала зароджуватися на Волині і Поліссі. Це тісно пов'язується з активною партизанською боротьбою, яку розпочала бандерівська фракція ОУН. Після того, як були сформовані великі партизанські відділи УПА, які й опанували досить значною територією Волині, почали утворюватися відділи самооборони з метою закріплення досягнутих успіхів і тилу. Хоч інформація про існування цих самооборонних відділів появляється в документах вже з літа 1943 р., але формальний наказ про їх утворення був виданий командуючим УПА Дмитром Клячківським («Клим Савур») лише 30 серпня 1943 р. У ньому, між іншим, читаємо: «Організаційно-мобілізаційним референтам в В[оєнних] Округах негайно приступити до організації самооборони. Кожний надрайон, район, село повинно стати військовим табором, а весь нарід здібний до оборони і наступу — вояками»¹.

До наказу додавалася спеціальна інструкція з низки детальних доручень щодо формування самооборони. В ній зверталася увага на те, що боронити осередок від регулярних частин з їхніми усіма технічними відділами є справою дуже важкою, боротися можна лише з більшовицькими й польськими бандами. Інструкцією передбачалися два можливі види оборони сіл:

1. боронити село доки всі жителі його покинуть;
2. коли треба битися за село аж до відкинення чи знищення противника.

Ворога, який підходив до села, потрібно було атакувати одночасно з усіх сторін, використовуючи при цьому рельєф території. В боях повинні були брати участь усі здатні до бою чоловіки і жінки. «В самому селі, - читаємо в інструкції, - нехай кожна хата, клуня, погребник, пліт буде фортецею, з яких бити ворога кулею, сокирою, вилами, окропом і гарячою смолою»². Комендантам самооборони доручалося визначити у селі пункти для скорострілів і для оборонців з вогнепальною зброєю.

Щоб найкраще використати всі сили села, доручалося поділити жителів на озброєних і незброєних. В свою чергу незброєних передбачалося поділити на здатних боронитися і нездатних. Пропонувалося усунути з села в першу чергу тих, хто був нездатний боронитися. Придатних до боротьби, але незброєних, наказувалося

«зброїти в холодну зброю, поділити на десятки, призначити десятників, кожному десятникові, або кільком десятникам доручити бойовий участок, чи давати інші бойові завдання. Навчити тримати зв'язок і давати поміч сусідам. Завести найсуворішу карність. За непослух і втечу з фронту приділяти найсуворішу кару, аж до карі смерті включно»³.

В оборонних цілях потрібно було зареєструвати всі велосипеди, ще були у селі, а також вершників та інші можливі засоби пересування. Зверталася увага на необхідність підготовки населення до проти повітряної оборони. Цікаво, що в інструкції зверталася увага на те, кого потрібно вважати ворогом. Зокрема, в ній зазначалося: «Масові ворогів: 1) німців, 2) поляків, що є на услугах німців і більшовиків 3) більшовицькі банди на північних наших землях». Про поляків зазначалося, що вони «без німаків і більшовиків представляють незначну силу»⁴.

Далі в інструкції доручалося утворити спеціальний розвідувальний апарат для збирання відомостей про пересування ворога у містах, містечках, на залізницях і мостах. У розвідку потрібно було підбирати людей без огляду на вік і стать, але з добрим зором і слухом. Всі околиці сіл необхідно було контролювати щоденно.

Ситуаційні звіти рекомендувалося пересилати службовим шляхом. Однак, у випадках безпосередньої загрози потрібно було негайно, не звертаючи уваги на службову підпорядкованість, повідомляти про небезпеку довколишні села, з якими повинен бути встановлений попередній зв'язок. «Якщо ж ворог підходить близько, - читаємо в інструкції, - з нього не спускати очей і реагувати на кожний його рух, щоб не було шкідливих наслідків»⁵.

За оборону села відповідав комендант села, призначений комендантом району. Масовими акціями мав керувати комендант надрайону.

4 вересня 1943 р. «Клим Савур» видав черговий наказ про самооборону. Оскільки німецькі каральні експедиції довели «до цілковитої господарської руїни українське громадянство» командир волинської УПА наказав «всі береги лісових масивів, всі лісові полоси, сейчас укріпити барикадами, непроїздими ровами, вовчими долами»⁶. Одночасно він наказав жителям сіл будувати собі землянки, в яких вони мали б змогу проживати у випадку спалення хат. Таким чином він хотів подолати боязнь українських селян щодо роз-

гортання відкритої боротьби у селах, в результаті якої згоряла, бодай, частина будівель⁷.

Накази «Клима Савура» щодо самооборони, якщо ж вірити тодішній українській політичній публіцистиці, передрукованій у *Літописах УПА*, загалом виконувалися⁸. Однак, нині важко оцінити стан самооборони на Волині. Правдоподібно, що незважаючи на значні зусилля, охопити нею всі села не вдалося.

Залишається до кінця не виясненим питання про те, як називалася в 1943 р. українська самооборона на Волині й Поліссі. На думку Владислава Філяра вона мала назву «Самооборонні кущові відділи» (більш повну характеристику СКВ дивись нижче) і вони вже весною 1943 р. покрили «весь терен густою мережею»⁹. В цей же час у наказі «Рудого» (Юрія Стельмашука) - командира волинської військової округи «Турів», відділи самооборони називалися «Вільне козацтво»¹⁰. Це опосередковано підтверджує Петро Мірчук у своїй книзі, присвяченій УПА. Він стверджує, що організаційна форма СКВ утвердилася на Поліссі лише після зайняття цієї території радянськими військами, а далі вона поширилася на всі терени діяльності УПА". Можливо, що саме на зламі 1943 і 1944 років на Волині і Поліссі «Вільне козацтво» переоформилося в СКВ. Можлива й інша версія, якої дотримується В. Філяр. Він пише, що СКВ вже зародилися у 1943 р., але у цей час вони слугували основою для самооборони і охоплювали лише довірених осіб. Натомість, «Вільне козацтво» було чимось більш поширеним, мало риси так званого «посполитого рушення» і туди входили всі, хто міг тримати зброю.

Українська самооборона у Східній Галичині почала формуватися дещо пізніше, ніж на Волині. Спочатку вона мала назву «Українська національна самооборона», але згодом її почали переоформлювати в УПА. Вже в ухвалах III Великого збору ОУН, який відбувся 21 -25 серпня 1943 р. написано: «УНС зародилася для захисту нації від окупаційного терору, але швидко вона почала переоформлятися у кадрові військові відділи»¹². З огляду на це, здається досить слушним прослідкувати дії УНС як самооборони. На нашу думку, правильніше її трактувати як зародок УПА.

Справжня самооборона у Східній Галичині почала виникати у січні 1944 р., коли було видано наказ про створення СКВ. Вони стали організаційним елементом ОУН-УПА. Відділи УПА відрізнялися від СКВ тим, що члени самооборони легально проживали у селах і зби-

ралися виключно для виконання певної акції, яку виконували або самостійно, або спільно із сотнею УПА. Крім того, СКВ збирали продукти, одяг, оберігали склади, лікарні та інші об'єкти, вели спостереження, а в разі необхідності поповнювали сотні УПА. Командування УПА рекомендувало підпорядкованим собі СКВ виконувати саме таку тактику при наближенні Червоної армії. Щоб піднести бойову якість СКВ, їхні ряди поповнювалися воїнами УПА¹³.

Самостійний відділ СКВ складався із 4-7 станиць (сіл). Загалом це складало 30-50 осіб, або ж 3-4 рої. Провід СКВ складався з кушового, який керував всією революційно-збройною боротьбою на відповідній території¹⁴; військового коменданта, який керував всіма військовими справами, в тому числі командував відділом під час бою; господарського референта, пропагандиста, референта СБ і референта Українського червоного хреста. Військовий комендант був заступником кушового. Бойове ядро СКВ становила боївка. Кушовим міг бути лише член ОУН, який підпорядковувався структурам цієї організації. Військовий комендант міг і не бути членом ОУН, а підпорядковувався він організаційно-мобілізаційному референтові УПА¹⁵.

Якщо ж ідеться про пропагандиста, то, відповідно до засад, він повинен був бути політично освіченим членом ОУН, рішучим, ініціативним, мати якості бойовика¹⁶. Він мав проводити політико-виховну роботу серед бійців самооборонного куша, виховувати в них ненависть до ворогів України, гартувати бойовий дух, підтримувати сувору дисципліну, систематично інформувати куш про боротьбу, політичну лінію і тактику Організації, ознайомлювати із становищем на фронтах імперіалістичних і визвольних війн, міжнародною ситуацією. На проведення політико-виховної роботи в кушці щоденно виділялися одна-дві години¹⁷.

Чисельність членів самооборони нині важко встановити. Якщо ж взяти до уваги, що відповідно найвірогідніших даних в часи найбільшого розвитку в 1944 р. УПА нараховувала близько 30 тис. осіб, а з резервом до 100 тис., то можна визнати, що ці 70 тис. становили, власне, члени самооборони¹⁸. Відомо також, що чисельність осіб, які пройшли через ряди української самооборони протягом 1943-1954 років була значно більшою.

На жаль, про бойову діяльність української самооборони ми знаємо дуже мало. Її дії дуже важко відділити від дій регулярних парти-

ганських відділів. Ситуації не покращує й те, що українські дослідники «не бачать» збройних акцій українського підпілля в Західній Україні проти польського населення.

У виданому на Заході у 1960 році переліку збройних акцій, проведених українським підпіллям у 1943-1950 рр., українській самообороні (без УНС) приписано у 1943-1944 рр. 58 збройних сутичок по захисту рідних сіл¹⁹. З них - у 13 випадках нападниками були поляки, в 5 - поляки допомагали як члени німецької допоміжної поліції німецьким або угорським каральним експедиціям. 8 сутичок було з поляками і 2 - з поляками, які допомагали німцям або ж угорцям. Це відбувалося у квітні-червні 1944 р. Важливим є те, що у цьому збірнику визнається, що принаймні у 3 випадках українська самооборона виступала проти поляків як атакуюча сторона. У двох випадках (у жовтні 1943 і у березні 1944 р.) ці акції визнаються як «підпал фільварків», при чому остання з них, як показує опис, мала масовий характер. Третій випадок активного виступу проти поляків мав місце також у жовтні 1943 р. Стосується він Пшебража, яке, як відомо, здобути не вдалося²⁰.

Інші акції, згадані у збірнику, спрямовувалися проти німців або советів і у одному випадку - угорців. Характерно, що з серпня 1944 р. більшість операцій СКВ мали мету відбиття осіб арештованих НКВС, або ж силою мобілізованих до Червоної армії²¹. Тут варто звернути увагу на те, що останні два типи акцій рятували українську молодь від справжньої смерті, оскільки переважно результатом арешту була висилка до табору. Мобілізовані до Червоної армії, як правило, посилалися на передову лінію фронту без будь-якої підготовки, внаслідок чого були великі людські втрати.

Безперечно, українська самооборона провела не лише згадані вище акції. Із польських матеріалів чітко прослідковується, що українська самооборона на Волині брала участь у масових акціях проти польських сіл, принаймні у липні і грудні 1943 р. В цьому випадку до самооборони могли належати особи, які мали вогнепальну зброю. Членам самооборони доручалися й інші завдання. Наприклад, під час нападу на с. Білин відбиралися так звані «палячі», в обов'язки яких входило підпалювання польських хат. Скрупульозні члени штабу УПА занотували, що 40 «палячам» було виділено 100 сірникових коробок²².

Із згаданого наказу «Клима Савура» від 4 вересня 1943 р. виникає,

що самооборона використовувалася для блокування міст і польських баз самооборони на Волині. Це робилося шляхом барикадування доріг у лісах і виставляння сторожі. Ці дії тісно координувалися із УПА²³.

Беручи до уваги співвідношення сил в Західній Україні є слушним зауваження, що, принаймні, у конфлікті між українцями й поляками, українська самооборона частіше нападала на поляків, ніж оборонялася. Інша ситуація склалася на території сьогодношньої Польщі. Тут з березня 1944 року польське підпілля мало перевагу, а після приходу із Західної України декількох куренів УПА настала рівновага сил. Сили української самооборони на території теперішньої Польщі мали більш оборонний характер і змушені були рахуватися із польською загрозою.

Про це свідчить повідомлення НКВС, в якому аналізується ситуація в березні 1945 р.: «У Ярославському і Любачівському повітах Жешівського воєводства зародилася сильна ворожнеча між польським і українським населенням. Ця ворожість спровокована тим, що цей район досить сильно заражений бандитизмом. Банди АК [так совети називали всі польські партизанські загони - прим. Г. М.] нападають на українські села, грабують і тероризують населення. В свою чергу банди УПА нападають на польські села і також грабують і тероризують польське населення. Для захисту від банд АК в українських селах жителі утворюють групи самооборони. До їх складу входять майже всі чоловіки українських сіл, а також підлітки і жінки. Всі українські села змушені організовувати окружну оборону, майже біля кожного будинку викопані окопи. Кожне село поділяється на відрізки по 10 хат, які очолюють десятники. Вони щоночі виділяють для охорони по 10 осіб. Таким чином кожне село щоночі для охорони виставляє до 100 осіб. [...] Більшість з них озброєні. Вдень усі підходи до села контролюються спеціально для цього підібраними жінками. Визначені сигнали тривоги. [...] Українські села, розташовані поруч, підтримують між собою тісний зв'язок і в разі нападу банд АК надають один одному допомогу. У випадку, коли банди АК переважають сили самооборони, населення закликає на допомогу банди УПА. [...] В момент наближення до села банд АК усі жінки і діти разом із худобою втікають до лісу і переходять там доти доки аківці не будуть відкинуті від села.

Нормальне життя у згаданому районі спаралізоване. Адміністра-

тивна влада перебуває лише у містечках. [...] Розпорядження влади не доходять до сіл, їх там ніхто не знає і не виконує. [...] Евакуація українського населення з території Польщі припинилася.

Внаслідок того, що банди УПА допомагають українському населенню обороняти села від нападів банд АК, українці у більшості випадків допомагають бандитам УПА як матеріально, так і зброєю. В разі потреби українські села становлять головну базу УПА»²⁴.

Після зайняття у 1944 р. Червоною армією Західної України, загони СКВ вступили у безкомпромісну боротьбу з комуністичною владою. Це було досить істотно, оскільки в 1947 р. командування УПА прийняло рішення про поступову демобілізацію регулярних партизанських відділів, а їх членів - перевести у так зване «збройне підпілля». Його структура була наближеною до СКВ, якщо ж не тотожною.

Висновки:

1. Здебільшого українська самооборона почала зароджуватися у 1943 році. Вона формувалася вибірково і з самого початку задумувалася як підтримка УПА.
2. У 1943 р. самооборона на Волині називалася «Вільне козацтво» (можливо одночасно СКВ і «Вільне козацтво»). В Східній Галичині в 1943 році самооборона називалася Українська національна самооборона. Але вона дуже швидко переформилася в УПА. З 1944 р. на території всієї Західної України самооборона прийняла назву Самооборонні кушові відділи.
3. В період німецької окупації українська самооборона виступала проти акцій німецьких фашистів і радянських партизанів, а також протистояла польським акціям.
4. У 1943-1944 роках українська самооборона активно виступала проти польського населення, допомагаючи ліквідаційним акціям, що проходили в рамках т. зв. «антипольської акції» СБ і УПА. Кількість нападів на польське населення значно переважає над випадками оборони українських сіл від акцій-відповідей поляків.
- 5- Після зайняття Західної України радянськими військами СКВ продовжувала з ними завзяту боротьбу, виступаючи проти репресій НКВС щодо українців.

Примітки

- ¹ Див.: *Літопис УПА*, т. 1: *Волинь і Полісся. Німецька окупація*, кн. перша: *Початки УПА*, документи й матеріали з англійським резюме, вид. третє, виправлене, Торонто 1989, с. 135.
- ² *Ibidem*, с. 137, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАГОВУ), ф. 3833, оп. 1, од. зб. 229, арк. 23 (в українському варіанті використовуються тексти *Літопису УПА*).
- ³ *Ibidem*.
- ⁴ *Ibidem*.
- ⁵ *Ibidem*.
- ⁶ *Літопис УПА*, т. 1, с. 146; ЦДАГОВУ, ф. 3836, оп. 1, од. зб. 18, арк. 29.
- ⁷ *Літопис УПА*, т. 1, с. 147.
- ⁸ Див.: *Літопис УПА*, т. 2, Торонто 1977, с. 26-32, 34-37.
- ⁹ W. Filar, „Burza” na Wołyniu. Z dziejów 2 7 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe, Warszawa 1997, s. 43.
- ¹⁰ ЦДАГОВУ, ф. 3836, оп. 1, од. зб. 19, арк. 2. Наказ «Рудого» датується 20 вересня 1943 р.
- ¹¹ П. Мірчук, *УПА*, Львів 1991, с. 197-198.
- ¹² Див.: *Літопис нескореної України*, Львів 1997, т. 2, с. 101.
- ¹³ П. Мірчук, *УПА, op.cit.*, с. 197-198.
- ¹⁴ *Ibidem*.
- ¹⁵ *Ibidem*.
- ¹⁶ *Літопис нескореної України, op.cit.*, с. 155.
- ¹⁷ *Ibidem*.
- ¹⁸ R. Torzecki, *Polacy a Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie : II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 238; П. Содоль, *Українська Повстанська Армія. 1942-1950. Довідник*, Нью-Йорк 1995.
- ¹⁹ *УПА в світлі документів із боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. 1942-1950 pp.*, т. 2, б. м.
- ²⁰ *Ibidem*.
- ²¹ *Ibidem*. Про антирадянські виступи українського населення див.: *Літопис УПА*, т. 9, Львів 1992, с. 457-460.
- ²² У звіті суспільного відділу Міністерства внутрішніх справ польського уряду в Лондоні про українську самооборону повідомляється: «Резерв [...], до складу якого входить українське населення залишається проживати у своїх населених пунктах, і однак підлягає керівництву і навчанню інструкторами дійсної служби. Резерв залучається до спеціальних завдань, допомагає у зборі підвод, контингентів і т. п. Це він, головним чином, спільно із дійсною службою вчиняв масові вбивства поляків». Див.: *Studium Polski Podziemnej w Londynie*, 263/11, MSW, Wydział Społeczny, Sprawozdanie sytuacyjne z ziem polskich nr 8/44, XI, XII 1943 r., I 1944 r., London 1944'.
- ²³ *Літопис УПА*, т. 1, с. 146-148; ЦДАГОВУ, оп. 1, од. зб. 18, арк. 29.
- ²⁴ Державний військовий архів Російської Федерації, ф. 38669, од. 1, оп. зб. 32, арк. 378.

Дискусія

Чеслав Гжеляк: Вислухавши перші два реферати, мушу зізнатися, що очікував від доктора Бондаренка цікавішого реферату, оскільки він має кращий доступ до джерел, ніж доктор Мотика.

Маю два запитання до пана Бондаренка. Ви стверджуєте, що наприкінці 1939 року, в листопаді або жовтні (ви детальніше не визначили) на території Генерального Губернаторства між українським населенням і німцями дійшло до порозуміння щодо організації самооборони. Якщо можна, визначіть, будь-ласка, місце і час цієї події. Це дуже істотно для нас. Нам відомі кордони на кінець 1939 року, але з якою метою виникла ця самооборона і проти кого — промовець не сказав. Наш колега сповістив, що, можливо, в Бещадах були вовки. Цього я не знаю. Перепрошую, але я не почув, проти кого ця самооборона була спрямована.

Дозволю собі невеличку примітку стосовно 1939 року. Території, про які йшлося в рефераті, були дійсно насичені українськими бойовиками, дії котрих у вересні 1939 р. спрямовувалися проти Польського війська. Нам відома директива Берії і Ворошилова щодо створення саботажно-диверсійних груп з місцевого населення, головним чином з тих, хто був прихильником комунізму або ж ворогом Речі Посполитої. Керували ними переважно підготовлені і заслані сюди з СРСР офіцери НКВС або вишколені місцеві діячі, в тому числі діячі ОУН.

І зброя, що залишилася в руках цих бойових груп після вересневих боїв не була передана німцям, принаймні на території Генерального Губернаторства. Звичайно, там, куди вступила Червона армія, ці боївки були роззброєні, але слід зазначити, що, мабуть, не до кінця.

Інше питання. Пан Бондаренко повідомив, що весною 1945 року якісь польські червоні боївки десь там (він не сказав, де саме) напали на українські села. Говорив він про Закерзонський край. Зрозуміло це досить широке поняття. Я не знаю чи, на тій території місцевостей, де діяли червоні партизанські загони, були вони настільки сильні, щоб могли собі це дозволити. Можливо, тут якась полка. Ми змогли б це якось уточнити, за умови, що промовець конкретніше визначить місцевість.

І останнє зауваження, що стосується самооборонних кушових від-

ділів — скорочено СКВ. Я досліджував цю проблему на підставі свідчень СКВ та УПА. Такі матеріали знаходяться в Польщі - в Архіві нових актів (VI відділі), Центральному військовому архіві і Архіві охорони кордону в Кентшині, який прийняв документи колишніх військ охорони прикордоння. Там зберігаються протоколи допитів, з яких можна зробити висновок, що принаймні весною 1945 року СКВ були передусім тилом для чот і сотень, що діяли на цій території. Кожної миті вони могли мобілізуватися, озброїтись, здійснити акцію, повернутися, знову розсіятися по території і військо могло їх шукати. Між іншим, так було перед відомим нападом на Грубешів 28 травня 1946 року, коли цілий курінь «Прірви» пішов із певною метою (це вже поза темою) разом з польським підпіллям на спільну акцію, але після неї цих людей взагалі не можна було відшукати. Були лише короткі сутички і невеликі втрати в УПА.

Анджей Пачковський: Я теж маю запитання до pana Бондаренка. Чи існували якісь форми самооборони з осені 1939 року до червня 1941 року, тобто в період радянської окупації? Відомо, що існували політичні структури, мали місце арешти, судові процеси, вирoki, а чи діяли групи самооборони, наприклад, в час першої колективізації в 1941 році, і якщо існували, то в якій формі? Це перше запитання. Чи відомі випадки втечі української молоді до лісу у зв'язку з мобілізацією до Червоної армії і створення нею партизанських загонів — не в прямому значенні цього слова, а таких собі вільних груп? Ще одне запитання. Мені відомо, що пан Бондаренко значно скоротив свій реферат, отже, тут не вистачає багатьох деталей. Мій попередник вимагав, щоб було названо дату й місце, в якому відбувалися певні події. Моє ж запитання має інший характер. В одному з уривків реферату, де йде мова про виникнення самооборони вже після червня 1941 року, автор, не розвиваючи цей термін, констатує, що вони обороняли конкретні місцевості, села або групи сіл від різних терористичних груп.

Але ж потрібно, принаймні, розмежовувати дії німецьких окупаційних формацій, що не є тероризмом (це просто державний терор) і дії, які могли мати терористичний характер, тобто дії різних підпільних формацій - конспіративних, диверсійних, партизанських, які застосовували терористичні акції: замах, кидання бомб, висаджування у повітря будинків і т. п. Існує ще одна категорія, про яку вза-

галі дуже мало згадується у дослідженнях Другої світової війни, принаймні тоді, коли мова йде про Польщу, бо це важкий для вивчення простір. Я маю на увазі грабіжницькі банди. Мабуть, не випадково в 1943-1944 роках більшість смертних вироків на території Генерального Губернаторства було винесено польським підпіллям кримінальним злочинцем, ватажкам грабіжницьких банд. Не політичним противникам, навіть не німецьким прислужникам, а саме грабіжницьким бандам. Існують навіть такі перекази, що ніби-то німці локально сприяли цьому, бо обидві сторони, і Німеччина, і польське підпілля, вважаючи себе господарями території, не бажали, щоб на ній чинили свавілля грабіжницькі банди. Отож, моє запитання звучить так: як виглядає проблема грабіжницьких банд на території Західної України у цей період і чи українські науковці роблять спроби це розмежувати? Я розумію, що зробити це дуже нелегко, оскільки партизанські загони часто діяли подібним чином. Здобуваючи гроші вони нападали на залізниці, магазини, відділення банків. З іншого боку, часто кримінальні групи зовні нічим не відрізнялися від партизанських загонів, подібно функціонуючи на основі: сиділи в лісах, мали там свої сховища і з них вирушали на акції. Інші ж уподібнювались до загонів самооборони, тобто жили в селі чи містечку кільканадцять бандитів, а для якогось нападу вони об'єднувались. Чи українські історики роблять спроби виділити з цього кривавого котла, яким була, передусім, Волинь в 1943-1944 рр. те, що не мало ані етнічного, ані політичного характеру і було виключно грабіжницьким?

Вальдемар Резмер: Абстрагуючись від того, чи це був 1941 рік, чи 1943, можна зробити висновки, що самооборона почала з'являтися на території Полісся і північної Волині. Оскільки мені добре відомі події 1941 року, то мене цікавить, чи наші колеги звернули увагу в своїх пошуках, чи робили спробу подивитися на документи очима розбитих у 1941 році німцями підрозділів Червоної армії, які, завдяки лісовим масивам Полісся, розпорошилися по цій території, і мусили з чогось жити? Власне саме ця територія особливо сильно прочесувалася радянськими партизанами. Чи не є, часом, виникнення української та й, зрештою, польської самооборони наслідком розширення дій радянської партизанки чи просто звичайного бандитизму, як перед цим зазначив пан Пачковський. Наскільки мені ві-

домо, на Поліссі перебували численні групи євреїв, які втекли до лісу, щоб там пересидіти, або щоб вижити. Вони також змушені були звідкись черпати засоби для існування. Отже, чи не стало формування української і польської самооборон відповіддю на посилення загального бандитизму і радянської партизанщини?

Володимир Ханас: Декілька слів щодо початку діяльності загонів самооборони. У своїй доповіді я зупинюся на тому, як утворювалися загони самооборони. Найвні документальні джерела дають можливість точно говорити про наступне. Перші загони самооборони, як українські, так і польські, почали утворюватися з 28 серпня 1939 року, тобто за чотири дні до початку Другої світової війни. Зокрема, 27 серпня 1939 року на терені 51 -о Бережанського полку піхоти генерал Фільто видав наказ про загальну мобілізацію. Це не пройшло непоміченим. Удокументовано, що вже 28-29 серпня появляються перші такі загони.

Наступним етапом творення українських, польських і змішаних загонів самооборони був період 17-19 вересня, тобто тоді, коли без оголошення війни на територію Західної України вступила Червона армія. Ситуація, що склалася, була надто невизначеною, а тому в багатьох селах починають стихійно утворюватися озброєні загони.

Погоджуюся із зауваженням професора Анджея Пачковського щодо кримінальних груп, які також появилися в той час, коли місцева влада вже не могла контролювати ситуацію. Зокрема, в Бережанах протягом двох днів була якась спільна влада і польська, і українська. В той же час тут діяли кримінальні угруповання, до складу яких входили особи різних національностей. Наприклад, до Борщівського угруповання входили євреї. Навколишні села змушені були боронитися від нього. Українські села створювали свої загони самооборони, а польські — свої.

Свідчення про діяльність таких загонів самооборони протягом 17 вересня і пізніше є і в радянських джерелах. Про це, зокрема, пише Клим Дмитрук. Коли відкинути ідеологічні нашарування, то дані про загони самооборони, які діяли як проти більшовиків, так і проти інших, залишаються фактом.

У 1944 році, коли фронт став у Золотій Липі, то від призову до Червоної армії лише у Тернопільській області ухилилося 20 000 осіб.

Частина з них із зброєю осіла в лісах. А це мало відповідні наслідки. Дякую.

Анджей Айненкель: Одне лише прохання до пана Ханаса щодо його інформації. Ви повідомили, що 28 серпня 1939 року з'явилися загони польської та української самооборони. Я не дуже добре зрозумів, як це могло статися, бо одна справа - польська мобілізація і утворення Польщею додаткових структур, і зовсім інше - ця діяльність в цілому.

Володимир Ханас: 27 вересня була проголошена мобілізація. Поки що це було таємницею. Але у містечку Бережани відразу розпочався збір полку і вантаження його у вагони. Це для населення означало, що щось сталося. Це дало поштовх таким парамілітарним структурам, як польський «Стшелец», або ж українському підпіллю ОУН творити відповідні групи. А тому творення на сусідній вулиці якогось збройного загону автоматично змушувало творити якусь іншу групу. Дякую.

Михайло Швагуляк: Шановне панство! Хочу поставити декілька питань автопсійного походження, тобто з особистих спостережень і бачень, хоч тоді ще не усвідомлених. Потрібно констатувати, що ця проблема українськими і польськими істориками мало досліджена.

По-перше, на основі особистих спостережень і з пізніших розмов 13 людьми можу твердити, що самооборона не була єдиним цілим. Ми можемо говорити про утворення української національної самооборони з ініціативи Організації Українських Націоналістів. Вважаю правильним при перекладі вживати саме термін Українська національна самооборона, а не народна, бо саме так вона називалася. У селах Галичини був і інший рівень самооборони населення. Їх також створили представники Організації Українських Націоналістів. Коли У 43 році активізувалися різні елементи, зокрема, через села проходили підрозділи Ковпака, почастишали напади кримінальних елементів, з'явилися торговці зброєю, окремі групи нападали на окраїни то саме в цей час з'являється ініціатива щодо мобілізації чоловіків певного віку для охорони села. Зброї у них не було. Був вста-

тГЕННИЙ Певний режим чергування. Зброєю служила так звана варка велика, дерев'яна палиця, яка передавалася з хати в хату, або

з групи дворів до іншої групи. З цієї палицею чоловіки по черзі чергували. Була у них рейка, або щось подібне до дзвона. У випадку тривоги вони ними повідомляли населення. Таким чином самооборона не була якимсь єдиним явищем, вона залежала від тої ситуації, яка складалася.

Феномен самооборони, як я вже говорив, ще мало досліджений, і а тому потребує дуже активної, клопіткої, постійної праці і глибоких наукових досліджень. Дякую.

Іван Кічий: Я зараз розповім про самооборону, яка була в моєму; селі Згорани Любомльського району. Наші шановні польські колеги та усі присутні тут, хто знає село Згорани, географічні умови, в яких воно розташоване, надіюсь, зрозуміють мене. Охороняти село доводилося з трьох сторін. Із сторони траси Любомль - Шацьк, з боку Шацька та із південного напрямку від сусіднього села Полапи.

З Любомля могли приїхати німці, і це не раз бувало. Із сторони Шацька - радянські партизани С. О. Шковороди, з боку села Полапи могли прийти польські військові підрозділи. За Полапами були польські села Галина Воля, Острівки, Кути та інші. Цей пост самооборони виник дещо пізніше, після спалення села Полапи.

Загін самооборони, який охороняв Згорани з боку Полап, містився в хаті господаря-українця, дружиною якого була поляка. В складі самооборони знаходилися і росіяни, які жили в нашому селі. Таким чином, можна стверджувати, що самооборона, якщо можна так сказати, була інтернаціональною. Я, звичайно, кажу за своє село. Там і досі проживає 6 чоловік, які були в цій самообороні. В цілому ж у нашому селі жили поляки, євреї, а також 3 російські сім'ї.

З розповідей очевидців я зрозумів, що самооборона охороняла село не від поляків. Найбільше боялися німців, власівців і радянських партизанів. Загрозою у нас не вважалися поляки та вояки УПА.

Як я розумію, членами самооборони були не тільки українці. Тому не слід зводити нашу розмову до якихось національних обмежень! З цього нічого не вийде. Коли почалася війна, в українських селах організувалась українська самооборона, в польських - польська, але це не означає, що вона загрожувала українцеві, чи полякові.

Хотів би зробити одне зауваження. Виступаючи вживають термін «Генеральна Губернія». Мабуть, мається на увазі Генеральне Губернаторство.

Що ж стосується часу організації самооборони, виступаючі називають 1939 рік. Я не претендую на якийсь авторитет у справі дослідження цього питання, але вважаю, що найбільш правильною датою створення загонів самооборони є 1941 рік.

Коли почалася Друга світова війна, і Німеччина, і Радянський Союз розділили Польщу, українці співчували полякам. На Волині поляків було багато, але в той час ще ніякої самооборони не було. Коли ж почалася Велика вітчизняна війна (такий термін використовується в літературі) і німці прийшли сюди, ось тоді-то й почала організовуватися самооборона. Її завданням було, як розуміли це місцеві люди, захищати своє село незалежно хто там жив: українці, поляки, євреї чи росіяни.

У США нещодавно вийшло дві книги. Перша (її автор Антон Семенюк) *На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження* - Мінеаполіс 1996, 167 с. Моя рецензія на цю книгу лежить на столі в наших шановних головуючих. Друга - авторства Михайла Каркоця *Від Вороніжа до Українського легіону самооборони*. В попередніх доповідях говорилося про другу із них. Обидві книги - цікаві дослідження. В них багато сказано про організацію і діяльність загонів самооборони.

Я особисто не погоджуюся з багатьма твердженнями авторів названих книг, але слід визнати, що це одні із перших монографічних досліджень із цієї проблеми і, зрозуміло, в них можливі помилки та навіть помилкові думки авторів.

Пройде час, історики, як українські, так і польські, вивчивши документальні матеріали, спогади учасників, напишуть нові праці про діяльність української і польської самооборон.

І на завершення. Мені дуже жаль, що наші польські колеги не захотіли надрукувати мій реферат *Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни в українській і польській історіографії*. Адже кожен з виступаючих навіть сьогодні в тій чи іншій мірі торкається проблем історіографії. Прошу наших ведучих шановних професорів Айненкеля та Ісаєвича посприяти, щоб цей реферат було опубліковано. Дякую.

Теодозій Старак: Хочу поставити декілька запитань доповідачам. Перше запитання пану Костю Бондаренку таке: «У доповіді лише

одним словом згадувалося про опір населення першій колективізації 1939-1941 рр. Нам відомо, що опір чинився колективізації другої половини 40-х років. Яку роль відіграла самооборона у цьому опорі?».

Друге питання також адресую пану Бондаренку. Тут говорилося про значну роль самооборони в боротьбі із бандами. Мене цікавить, чи утворював НКВС загони самооборони в українських селах. Нам відомо, що ця установа утворювала псевдозагони УПА. Але я не знаю чи причетний НКВС до творення самооборони.

Третє питання хочу поставити доктору Гжегожу Мотиці. Яку роль відіграли загони української самооборони в Закерзонні під час переселення українців з Польщі? Коли йтиметься про польську самооборону хотів би почути відповідь на питання відносно ролі польської самооборони у цьому ж.

Відомо, що евакуація проходила не добровільно. Більше того, використовувалося при цьому насильство. До переселенських процесів долучалися не лише регулярні частини Польського війська, загони НКВС, а й різні псевдопартизанські формування, від яких дуже постраждали сім'ї, які підлягали переселенню. Дякую.

Збігнєв Пальський: Я маю до обох виступаючих запитання, яке є водночас моєю констатацією. Ми мусимо виразно розмежувати дві речі, тобто українську самооборону, яка зародилася локально, як дійсно самооборона, організована мешканцями супроти бандитизму, утиску, тероризму, незалежно від того, чи є це за два дні до вибуху Другої світової війни, чи пізніше, і ту пізнішу форму, яку, на мою думку, вже не можна назвати самообороною чи СКВ. Я вважаю, що СКВ є частиною Української Повстанської Армії, кадровим, мобілізаційним, підпільним тилом. В момент формального утворення СКВ вже не можна говорити про форми української самооборони, тільки про одну з форм конспіративної боротьби українських з'єднань, передусім Української Повстанської Армії.

1

Роман Стрілка: Хочу зробити два зауваження. По-перше, тут ви-и малювалося декілька дискусійних питань щодо української само-и оборони. Перше - це час її виникнення. Здається, що це питання неї є вирішальним, оскільки ми ще й досі не визначилися із самими

терміном самооборони. Нам невідомо, де закінчується стихійність в організації самооборони і де починається політично організована сила. Наведу приклад.

Я натрапив на декілька документів про українську самооборону на Волині. Це документи із архіву Управління Служби безпеки України у Волинській області. В них ідеться про те, що уже в 1941 році у польських районах Волині формувалися незаконні збройні формування із місцевих селян, які потрапили в оточення. Їх відпускали, інколи навіть харчували, але зброю забирали. В офіційних документах такі групи окреслюються терміном «самооборона».

Друге дискусійне питання пов'язане з тим, якою ж була самооборона вже у розумінні організованої політичної сили, незалежно чи то польська, чи українська. Здається, що початки самооборони, як одної, так і другої, криються у вакуумі влади. Німці не контролювали більшості сіл. Вони дозволили обирати у селах старост, які призначали комендантів. Коменданту доручалося створити відділ самооборони, який спочатку називався поліцією. Коли ж німці підпорядкували собі українську поліцію, тоді почали виникати інші відділи самооборони, не зв'язані із німецькою поліцією. За цим всім стояли підпільні клітини ОУН. Стихійні відділи самооборони серйозної загрози для інших не становили. Інша справа, коли самооборона була організованою силою. Вона перебувала у різних місцевостях і різнилася одна від одної. Тут правильно підмітили, що така організована самооборона стала запасним варіантом для УПА.

В архівах зберігаються кримінальні справи так званих поліцаїв, яких НКВС заарештував після війни. Під час допитів такі поліцаї свідчили про чисельний склад самооборони того чи іншого села, а також проти кого вона організовувалася. На запитання слідчого заарештовані відповідали, що самооборона організовувалася для захисту села від німців, поляків, радянських партизанів. І дійсно назві сили загрожували українським селам,

виходячи із сказаного, нам потрібно чітко визначитися із самим терміном «самооборони». Учасники самооборони з новим приходом вітків армії зазнали переслідування. Їх арештовував НКВС. Наколи с ШЗОВНИХ ВОЛИЯНДО лав Червоної армії знімали з фронту, самоцПІСОРГанаМ Ставало ВІДМО> Що той чи інший воїн був членом ЮпокіГРОНИ як правило такі члени самооборони діставали по г в язниці. Ще одне зауваження. Слід сказати, що не всі члени

української самооборони пішли в УПА, так само, як і польської - до Армії Крайової. Дякую.

Степан Макарчук: Шановні колеги! Я належу до того покоління, яке наочно зустрілося з самообороною. Зауважу польському! учасникові семінару, що самооборону не слід ототожнювати з УПА. Самооборона існувала протягом усього періоду німецької окупації як оборона проти німців. Є дуже багато аргументів про те, що самооборона мала свої конкретні завдання, відмінні від тих, які ставили перед собою підрозділи УПА. Серед них - повідомлення того чи іншого населеного пункту про рух німецьких карателів, збір та збереження продуктів харчування, охорона громадських приміщень тощо.

Не погоджуюся із тезою Костя Бондаренка про те, що українці в часи німецької окупації були настроєні більш вороже до радянської влади, ніж до німців. Говорити так однозначно не можна, принаймні до всього періоду німецької окупації.

Дійсно, коли проходив фронт із заходу на схід, українські народні маси у своїй більшості чекали німців і були головним чином настроєні проти радянської ідеології, влади і практики. Стимулом до творення самооборони не був радянський фактор. Дії самооборони були продиктовані антинімецькими настроями. Щодо української політичної лінії періоду війни, німецької окупації Волині й Галичини, тобто до літа 1944 року, то вона була у більшості антирадянською, у крайньому випадку значно сильнішою, ніж антинімецькою. Якщо ж брати народну психологію, під впливом якої юнаки йшли в УПА чи самооборону, то вона була головним чином антинімецькою.]

Отже, коли ми підходимо до того, яким було ставлення українського населення і української думки щодо Німеччини й Радянського Союзу, то мусимо враховувати ставлення українського політичного керівництва і народних мас, а по-друге, потрібно розрізняти це питання в часі, адже ставлення у червні 1941 року було іншим, ніж у червні 1944.

Стосовно реферату доктора Гжегожа Мотики. Мені здається, що в рефераті потрібно було використати більш чіткі аргументи для кріплення тези, яку він висловив, що українські загони самооборони частіше нападали на польські населені пункти і то безпричинно, ніж польські на українські. Мені здається, що при цьому потрібно враховувати цілу низку аргументів: загальнополітичні, етнічні, радянсь-

кий і німецький фактори і т. д. Лише враховуючи повний комплекс причин можна отримати об'єктивну картину тогочасної дійсності. На це потрібно звернути увагу молодим дослідникам. Дякую.

Ярослав Ісаєвич: Тут говорилося, що джерел по самообороні досить мало. Деякі диспутанти виступають в якості мемуаристів. Дійсно, мемуарів щодо самооборони ніхто не писав, оскільки люди, які були у ній, інколи навіть не знали, що вони є членами самооборони, їм навіть в голову не приходило, що треба описувати події. А тому в мемуаристиці все, що пов'язане із самообороною, представлено слабо. Навіть сьогодні зроблено дуже мало, щоб зібрати ті крихти, які опубліковані в деяких спогадах.

Мене професор Айненкель запитав, чи в 1939-1941 рр. були випадки, щоб люди йшли до лісу? Такі випадки були, але дуже рідкісні. Я знаю, наприклад, із розповідей лікаря Михайчука, буковинця, який тепер живе в Америці, що у його селі в період безвладдя щось подібне на самооборону утворилося. Проте, коли невдовзі, ті юнаки, які утворили таку самооборону зрозуміли, що їх заарештують або ж вивезуть, то вони пішли у ліс. Але вони просто переховувалися в лісі і ніякої боротьби з радянською владою у цей час не вели.

Я розділяю думку багатьох виступаючих про те, що потрібно розрізняти самооборону як прояв якоїсь самоорганізації населення. Із дитячих спогадів і розповідей старших мені відомо, що німецька адміністрація не торкалася деталей, а село жило на засадах самоорганізації. Наприклад, у моєму селі селяни збудували собі електростанцію. Коли німці закрили школу, то селяни самі собі її знову організували. В селі потрібна була елементарна поліційна сила для наведення порядку. Як я пам'ятаю самооборона зводилася швидше до оповіщення і сигналізації про наближення якогось ворога до села.

У першій доповіді вже прозвучало, що ми мусимо включати до самооборони тих, які самі себе називали самообороною. Але коли регулярний відділ називав себе самообороною, то це вже зовсім інше, ніж спонтанна самооборона. Тут уже говорилося, що Самооборонні кушові відділи фактично були упівськими структурами. Але не завжди і не у кожному випадку. Вони вже контролювалися озброєними людьми, але всі свої попередні функції виконували, незалежно від політичного проводу.

Хотів би звернути вашу увагу на книгу І. Гука *Село над Солокією*.

Це село було на самому кордоні. Тепер воно у Польщі. Автор книги ; перелічує тих, хто був у самообороні, приблизно 20-30 осіб. Цьому і питанню автор приділяє небагато уваги, але він розповідає, що у цьому селі було дві хати, де вартувала самооборона. Якщо ж до села наближався якийсь загін, то люди ховалися у бункері за селом, І який попередньо було підготовлено. Самооборона була і у 1944-1947 роках. Але вона вже була стихійною і відрізнялася від самооборони воєнних літ. Дякую.

Анджей Айненкель: Я хочу порушити питання, яке першим у дис- І кусії поставив пан Пальський, а саме те, що про самооборону в пов- ному розумінні цього слова можна говорити тільки тоді, коли вона є дійсно спонтанною структурою, яка йде з низів і меншою мірою пов'язана з якимись зовнішніми структурами. Це локальні дії насе- і лення, яке захищається, незалежно від того, звідки походить не- безпека. Певні структури на польських землях з'явилися вже в 1939 році, які спонтанно чи організовано захищали себе від німецьких диверсій - щоб не прийшли і не спалили село, не отруїли криниць. В цей час існувало таке побоювання, що німці будуть отруювати І воду. І тільки пізніше наступають дії по входженню цієї самооборони в ширші структури. З цієї пори самооборона, як було тут сказано,] стає чимось іншим.

Ще одне, так би мовити, зауваження на полях стосовно вживаних у дискусії понять. Говорячи «Волинь» ми знаємо про що йдеться, але вислів «Закерзонський край» у мене асоціюється виключно з орга- нізаційною структурою УПА, більше ні з чим іншим. Є зрозумілим повідомлення про те, що в структурі УПА «Закерзонський край» становить окрему цінність, але без такого уточнення ми вносимо в історичну дискусію неіснуюче поняття, яке провокує вживання з нашого боку інших еквівалентів, провокує різні здогади, які мо- жуть нас завести дуже далеко.

Коетъ Бондаренко: Коротко відповім на поставлені запитання. На- самперед, перше запитання стосується самооборони у 1939 році. Є документ, який свідчить про спроби організації самооборони у 1939 році в Генеральній Губернії. Це меморандум полковників Сушка і Бі-! занца Гансу Франку і датований він жовтнем 1939 року. У ньому го- вориться про те, що необхідно створити самооборонні відділи. Під І

чим підрозумівалися міліцейські відділи. Були групи сіл, в яких компактно проживали українці, які творили свої міліційні загони, а не мілітарні самооборонні структури з метою забезпечення порядку в непевний військовий час у своїх населених пунктах.

Друге питання стосується Степана Стебельського «Хріна». Він діяв на Перемищині. В травні 1944 р. його загін влився у структуру УПА і діяв протягом довшого часу. Згодом він перейшов на Дрогобиччину, а у 1949 році Стебельський «Хрін» загинув, коли намагався із своєю групою перейти до Західної Німеччини.

Що ж стосується втеч до лісу в 1939-1941 рр., то вони були, але не масові, а поодинокі. Принаймні, радянські документи говорять про те, що у 1943 році на Волині була група Юрка Якіра, який діяв із своїм загonom ще до початку радянсько-німецької війни. У своїх спогадах Тарас Бульба-Боровець пише, що у червні 1940 р. він діяв на Волині. Принаймні він створював якісь бази, можливо, проводив диверсійну роботу. Чи можна назвати це самообороною? Про це можна дискутувати.

Потрібно сказати, що ще до початку Другої світової війни, а точніше за два дні до війни, Андрій Мельник зустрічався у Відні з адміралом Канарісом, де ставилося питання про те, чи можуть українці підняти повстання на українських землях, які перебували у складі Польщі. Є різні дані про те, що відповів Мельник. Але фактом залишається те, що у Бродах, Золочеві і в деяких інших містах були спроби організувати локальні повстання, тобто діяли якісь певні групи чи загони. Інша річ - ці повстання були локальними і ніяких результатів не дали.

Чи роблять українські історики спроби розрізнити діяльність кримінальних груп і самооборони? Так, українські історики ще 1991—1992 рр. на першій конференції, присвяченій національно-визвольній боротьбі українців поставили питання про те, що потрібно чітко розмежувати боротьбу за ідею, за державу і діяльність груп людей, які йшли в ліси заради мародерства.

Стояло питання про те, чи залишки радянських військ брали участь у партизанських загонах і, зокрема, в самообороні. Тут вже згадувався такий загін, як фронт української революції, який діяв на Волині. К то Ч ^оМан, ПИР Ц ^ього заг ^ону Тимофій Пасюк-Яворенко був лейтенант-г ^он Є ^двоної а ^рм ^т- Один із командирів мельниківського збройного загону «олинець» також на початку радянсько-німецької війни був

лейтенантом радянських військ. Діяльність цих загонів ще дуже мало вивчена. Яка роль і значення провокаційних енкаведистських груп?

Відомо, що на самому початку війни, а потім і при поверненні радянських військ творилися провокаційні загани. Принаймні я можу назвати такі загани у селі Домажин Яворівського району Львівської області, у селі Люче Косівського району Станиславівської області.] В інших селах також з боку радянських спеціальних служб були спроби творити загани самооборони.

Чи можна СКВ ототожнювати з УПА? Вже було достатньо сказано, що у багатьох моментах СКВ діяли як певне представництво УПА,] зокрема, в Галичині. Це стосується першої половини 1944 року, але не всюди й не завжди СКВ виступали як додаток до УПА, вони продовжували виконувати поліцейські функції.

Погоджуюсь із професором Степаном Макарчуком про те, що не; завжди українське населення виступало проти радянської влади і вважало радянську владу більшим злом, ніж німців. Це питання потрібно розглядати із часовою прив'язкою і кожен випадок потрібно розглядати окремо. Треба сказати, що німці самі собі нашкодили своєю політикою щодо українців.

Відносно терміну Закерзоння, то я сказав би «так зване Закерзоння». Цей термін часто використовується в українській історіографії, але до цього терміну є певні застереження. Тому власне я й сказав «так зване Закерзоння».

Багато вже говорилося про сам термін самооборона. Йому давали різні визначення. На нашу думку під самообороною слід розуміти не: лише певні мілітарні загани, які діяли як повстанські сили на певній території, а це на мою думку формування мілітарної і міліційної са-І моорганізації населення відповідної території. Саме виходячи з цього, ми вже можемо говорити про самооборону у 1939 і в 1941 р., а також дискутувати про те, коли ж виникли перші самооборонні відділи і що підпадало під термін «самооборонні відділи». Дякую.

Гжегож Мотика: Знову з'являється проблема визначення самооборони. Якщо прийняти визначення, що самооборона є чимось таким, що утворилося спонтанно, з низів, а те, що було створене і взяте в певні організаційні рамки, самообороною вже не є, то, очевидно, СКВ вже буде не самообороною, а тільки частиною УПА. Але ж тоді неможливо усі ці загани самооборони, які з'явилися невідомо як - **чи**

то спонтанно, чи то організовано з верхів ототожнювати з УПА. Тому я прихильник визначення, що самооборона - це така формація, головним завданням якої є оборона власного села, незалежно від того, з верхів чи з низів вона сформована. Не заперечую, що спершу в різних місцях Західної України утворюються поодинокі та відособлені загони самооборони. Професор Кічий має рацію, можливо, існувало такс сільце, в якому самооборона об'єднувала не тільки українців, а й поляків. Мабуть, були такі поодинокі села, але я наважуюсь стверджувати, що були це швидше винятки з правил. Натомість СКВ ставили за мету, передусім, захист власних територій, тому їх можна трактувати, згідно з моїм визначенням, як самооборону.

Чи були СКВ частиною УПА — не знаю. Це дуже серйозне питання. Наведу приклад іншої української формації. Служба безпеки ОУН була контррозвідкою - розвідкою УПА, але в українській номенклатурі вона не трактується, як частина УПА. В IV окрузі УПА «Сян» СБ після акції «Вісла» у 1947 році ввійшла до складу УПА. Це дискусійне питання потребує подальшого дослідження. Чи партизанська війна мала вплив на формування загонів самооборони? Напевно мала, але нам важко вловити цей процес. Ми оперуємо фактами, які вказують на те, що діяльність радянських партизанів кардинально вплинула на прийняття бандерівською фракцією ОУН рішення про початок партизанських боїв у широкому масштабі. Керівники ОУН-Б боялися, що територія вислизне з їхніх рук, якщо радянська партизанщина і надалі розвиватиметься такими швидкими темпами.

Чому я вважаю, що на Західній Україні, і я це підкреслюю, значно більше було атаковано польських сіл, ніж українських? Наведу в приклад одну українську працю, що була написана в 60-і роки. Вона містить досить детальний перелік акцій УПА. Там іде мова про 18 акцій польських загонів проти українських сіл. Українці не мають жодних підстав, щоб обійти увагою якийсь польський напад на українське село. Водночас вони констатують, що принаймні у трьох випадках були напади на поляків, і один з них мав масовий характер, там іде мова про підпал садиби. Тобто, вже з цієї праці видно, що це все можна зіставити. Йдемо далі. Українські документи, зацитовані мною, виразно свідчать про те, що члени самооборони мали холодну зброю. У випадку нападів на польські села можна зробити висновок, **Що** був це загін самооборони. Липень 1943 року: одного дня відбулося 164 напади на польські місцевості. У більшості нападів загони

підтримки були озброєні холодною зброєю. Я вважаю, що представлена мною теза, на підставі цих фактів, є правдоподібною. Якщо мова піде про дії СКВ по захисту українського населення на території теперішньої Польщі, то я змушений, на жаль, дати дуже загальну відповідь. Весь польсько-український конфлікт можна поділити на два періоди. Перший — це 1943—1944 роки — протікає в тіні так званої антипольської акції, яку проводила ОУН-Б. Була це дійсно кривава етнічна чистка, в якій гинули тисячі людей. Згідно з моїм знанням документів, кінець цієї акції припадає приблизно на 1 вересня 1944 року, коли командуючий УПА в Галичині «Стрілець» видав заборону на проведення масових антипольських акцій і сказав, що з цього часу можна нападати тільки на тих поляків, які служать у винищувальних батальйонах.

Відносно виселень і самооборони. На землях нинішньої Польщі поляки були сильнішими і в 1943-1944 роках - оскільки на Західній Україні поляків гинуло значно більше, ніж українців - польські і українські жертви можна порівняти. Згідно з даними, якими я оперую, це є, власне, регулярний польсько-український фронт. Надходить 1945 рік і тут я підтримую професора Їжеляка, який згадав ці дві місцевості. Пан Бондаренко також правий, була на початку 1945 року така акція, і я змушений констатувати: те, що діялося весною 1945 року, є, на мій погляд, най-емнішою плямою польсько-українського конфлікту з боку Польщі. В ті часи протягом двох місяців на території теперішньої Польщі від Любачова до Сянока загинуло мінімум 3-4 тисячі українців. Я кажу про це з соромом, але відверто. Так було, і я сподіваюся, що така відверта мова про загибель українців буде приводом для того, що і я, в свою чергу, почую від другої сторони таку ж відверту розповідь про те, як гинули поляки в Західній Україні.

Та двохмісячна різня, яку проводили різні формації, закінчилася підписанням польським і українським підпіллям угоди про порозуміння. СКВ протягом цих кількох місяців відіграли оборонну роль, а також проводили акції в цілях помсти. Тут є приклад «Хріна», який спалив село Борівниця, де загинуло 58 поляків. Потім іде кілька місяців відносного спокою, акцій по виселенню немає, а далі, на межі серпня й вересня, розпочинається також дуже брутальна акція по виселенню. Акцію проводило Польське військо, і тут УПА робить спробу опору, проте СКВ вже не відіграють такої ролі в захисті українських

територій, бо ці одиниці були повністю приєднані до **УПА**. В принципі вже не може йти мова про **СКВ**, за винятком тактичного відрізку «Бастіон», де певна кількість загонів **СКВ** існувала в ширшому масштабі. В інших регіонах **УПА** боролася проти виселень.

З вашого дозволу, додам ще деякі загальні роздуми на тему **УПА**. Коли я дивлюся на діяльність цієї формації в цілому, на її боротьбу з німцями чи комуністичною владою, - я оцінюю її позитивно. Але споглядаючи її боротьбу з поляками (я не кажу про цю боротьбу в період 1945-1947 рр. проти виселень, бо то була важка, страшна, кривава, але партизанська боротьба; я ж веду мову про 1943-1944 рр., коли проводилися жажливі акції проти цивільного населення), мені важко сприйняти цю боротьбу як позитивну. Думаю, що іншим полякам теж, та й не тільки полякам. На мою думку, саме в цьому полягає головна проблема: як оцінювати діяльність Української Повстанської Армії? Чи в ім'я боротьби за незалежність вітчизни (в чому я глибоко переконаний) є виправданими такі дії проти цивільного населення? Думаю, що ця проблема стоїть передусім перед українськими науковцями. Щиро кажучи, я не заздрю тим українським дослідникам, які пробуватимуть дати відповідь на ці питання, які вони мусять підняти.

Анджей Айненкель: Останні думки започаткували нову фазу дискусії, до якої мусимо повернутися. Ця проблема, так би мовити, весь час присутня, за фоном. Ми ще неодноразово матимемо нагоду повернутися до цих вузлових проблем, адже в перспективі нашої метою буде спроба збалансувати взаємні стосунки й провини обох сторін. Ми йдемо крок за кроком, і черговим кроком буде проблематика польської самооборони.

Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни

Вступні зауваження

Проблематика генезису й організації польської оборони на території південно-східних воєводств II Речі Посполитої під час Другої світової війни ще не дочекалися вичерпного наукового опрацювання, яке б опиралося на польських, німецьких, українських та радянських джерелах. Перед істориками стоїть завдання широкого і дуже кропіткого пошуку джерел у польських і закордонних архівах та спецфондах бібліотек для написання монографій по цій темі. Багато інформації дають спогади учасників подій, а також опубліковані документи. Українська література, що виходить в Україні та на еміграції, оминає чи спотворює відношення українського націоналістичного руху до польського населення під час Другої світової війни.

Але, не зважаючи на ці зауваження, сумніву не підлягають такі факти:

- польська самооборона діяла на землях, що належали до Речі Посполитої, кордони якої, в тому числі й східні, мали міжнародне визнання,
- польська самооборона виникла через масові акти терору українського збройного підпілля, а також українських легальних і напівлегальних мілітарних організацій, толерованих німецькими окупаційними владами,
- польська самооборона виникла спонтанно і користувалася допомогою польського цивільного й збройного підпілля (представники уряду та Армії Крайової),
- завданням польської самооборони була охорона життя та майна членів польської громадськості,

- учасники польської самооборони не прагнули до наживи,
- польська самооборона не воювала з українським незалежницьким рухом, виступаючи передовсім як сторона пасивна у конфлікті, викликаному українським політичним і військовим підпіллям.

Усі вищезгадані проблеми порушуються у даній статті.

Суспільно-політичне тло

Поляки, які проживали на південно-східних територіях II Речі Посполитої, які у другій половині вересня 1939 р. були зайняті Радянським Союзом, а після 22 червня 1941 р. - німцями, мали право вважати себе громадянами польської держави, хоча і окупованої, але такої, що й надалі мала уряд, збройні сили і належала до антинімецької коаліції. Ані у 1939 р., ані у 1941 р. не появились міжнародні політично-правові акти¹, котрі змінили б державну приналежність Волині і Східної Малопольщі до Речі Посполитої.

Східний польський кордон остаточно сформувався у 1919-1923 рр. внаслідок воєнних і дипломатичних дій держав-учасниць Першої світової війни. Польське військо після переможних воєн над Західноукраїнською Народною Республікою у 1918-1919 рр., Росією та Радянською Україною у 1919—1920 р., а також після окремих зіткнень з Литовським військом зайняло східну частину території I Речі Посполитої (до 1795 р.). Варто також згадати, що одним з головних політичних завдань польських збройних сил у 1920 р. була підтримка, розпочатої українцями, боротьби за відновлення Української Народної Республіки.

Стаття II мирного договору, підписаного у Ризі 18 березня 1921 р. між Польщею та радянськими Росією і Україною, точно визначила лінію східного кордону між договірними сторонами². А у статті III трактату вміщено ще одне істотне твердження, а саме: «Росія і Україна зрікаються всіх прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, визначеного статтею II нинішнього Трактату. У свою чергу, Польща зрікається на користь України та Білорусії всіх прав та претензій на землі, розташовані на схід від цього кордону»³. Міжнародне визнання східні кордони Речі Посполитої отримали 15 березня 1923 р. ухвалою Ради амбасадорів. Ця Рада жодною з постанов не обмежила суверенності польських державних органів на східних територіях. Лише у преамбулі ухвали було зауважено: «Польща виз-

нає, що етнографічні умови вимагають самоврядування у східній частині Галичини»⁴. Протест уряду Української Радянської Республіки, адресований урядам Великобританії, Франції та Італії 13 березня 1923 р., не стосувався ні лінії кордону, ні правової присутності польських структур в Західній Волині і Східній Малопольщі. У ньому ставилося питання про надання Польщею українцям південно-східних воєводств будь-якої форми автономії⁵.

Варто нагадати, що права Польщі на західну частину Волині і всю Східну Галичину уряд Української Народної Республіки визнав статтею II Угоди, підписаної у Варшаві 21 квітня 1920 р.⁶ Еміграційні уряди Української Народної Республіки, перебуваючи після 1921 р. у Західній Європі та на території Польщі ніколи офіційно не відмовлялися від варшавської угоди⁷.

Наслідком такого поділу території стало те, що у складі II Речі Посполитої опинилося чисельне українське населення. Згідно з даними, опублікованими у 1939 р. в *Малому статистичному щорічнику* Українське населення становило 15-16% усіх жителів Польщі⁸. Воно проживало, передусім, у південно-східних воєводствах. Українці переважали у Волинському та Станиславівському воєводствах. У Волинському воєводстві проживало 16,6% поляків, 68,4% українців і 9,9% євреїв, а в Станиславівському - 22,4% поляків, 68,9% українців і 7,4% євреїв. У Львівському воєводстві було 57,7% поляків, 34,1% українців і 7,5% євреїв, а в Тернопільському - 49,3% поляків, 45,5% українців і 4,9% євреїв. Ця статистична картина буде неповною, якщо ми не згадаємо, що переважна більшість українців проживала у селах. Поляки становили лише 15,1% жителів сіл Волинського воєводства, 17,9% у Станиславівському, 55,8% у Львівському і 47,4% у Тернопільському воєводствах. У той час, як на Волині 16,3% жителів міст було українцями, у Станиславівському - 29,7%, у Тернопільському - 19,6%, та у Львівському лише - 12,1%. Переважну кількість жителів міст становили поляки, хоча була й значна кількість українців, особливо, інтелігентів у Львові, Луцьку, Станиславові, Тернополі. У невеликих містах проживало досить чисельне єврейське населення. Так, 48,6% міського населення на Волині, 23,0% на Львівщині, 27,4% на Станиславівщині і 21,9% на Тернопільщині - то євреї⁹!

Значна кількість українського населення проживала у південних повітах Поліського воєводства, наприклад у Горлицькому та Новосанчівському повітах Краківського воєводства, у Більському, Білго-

райському, Холмському, Грубешівському, Томашівському, Володавському повітах Люблинського воєводства¹⁰.

Безумовно, національна політика центральних органів влади та місцевої адміністрації південно-східних воєводств не була далекоглядною. Вони не лише не реалізували надії українців, але дуже часто і при цьому болюче порушували їх інтереси й принижували гідність. У 30-х роках конфлікт між українською і польською державами набрав значних розмірів. Його результатом, наприклад, були терористичні акти українців проти представників польської адміністрації, політиків та проти українських, лояльних до польської держави, політичних діячів та відповідні brutальні дії поліції і війська. У такому контексті істотною є теза Ришарда Тожецького, «що по суті керівництво Організації Українських Націоналістів хотіло позбутися польського населення, однак не планувало його фізичного винищення»¹¹.

Становище польського населення під час радянської та німецької окупаній

У початковій фазі війни 1939 р. (до 17 вересня) українське населення досить лояльно відносилось до Польщі. До антипольських виступів, а також вітань загарбницьких радянських і німецьких військ дійшло лише під кінець вересня та на початку жовтня. Напади й вбивства, що набули розголосу, восени 1939 р. сталися у Луцькому повіті, наприклад, в околицях села Смердинь, колоніях Млинек, Пеняки, а також у селі Навіз¹².

Перша радянська окупація східних районів II Речі Посполитої порушила суспільну структуру населення. Жертвами чотирьох добре проведених великих депортацій були службовці, громадянські діячі, працівники судового апарату, вчителі, офіцери, поліцейські, залізничники, військові осадники, люди вільних професій, промислові кадри (у тому числі висококваліфіковані робітники), власники землі і багаті селяни, втікачі із західних і центральних районів Польщі і їх сім'ї¹³.

Всі чотири депортації, проведені досить брутално, зачепили, передусім, поляків. До масових депортацій українців державні радянські органи лише готувалися. Найбільших втрат українське населення Волині та Східної Малопольщі зазнало під час депортації у квітні

1940 р. До середини літа 1941 р. із чотирьох південно-східних районів II Речі Посполитої було депортовано десь біля 500 тис. польських громадян, у т. ч. з Волині - біля 150 тис.¹⁴

Депортації були лише одним із знарядь радянської політики, спрямованої проти польських громадян, яка не зважала на їх національність. З кінця 1939 р. почалися масові арешти підозрілих у приналежності до конспірації чи звинувачених за антирадянські виступи, наприклад, за висловлену негативну думку про окупанта. З профілактичною метою арештовувалися особи, яких вважали такими, що можуть у майбутньому протистояти радянському окупаційному апаратові. Таким чином з осені 1939 р. до середини літа 1941 р. через в'язниці пройшли декілька десятків тисяч людей, значину яких, точну кількість тепер підрахувати складно, було знищено.

Як депортації, так і арешти дуже ослабили насамперед те польське середовище, яке традиційно за своєю освітою, економічним статусом та авторитетом відігравало провідну роль. Понесені втрати негативно позначилися на розвитку польської конспірації під час першої! радянської, а пізніше німецької, окупацій. Це також суттєво вплинуло на організованість та активність польського підпілля, і, до певної міри, на різні форми самооборони.

Під час німецької окупації становище польського населення значно погіршилося. Політика терору та економічної експлуатації польського населення, яку застосовували окупанти, були лише складовою частиною тієї ситуації, в якій опинилися поляки з кінця червня 1941 року. З часом кількість жертв стала збільшуватися в зв'язку з терором української адміністрації та поліції, які підтримувала німецька окупаційна влада. До цього долучилися збройні відділи Української Повстанської Армії¹⁵. Перші масові вбивства поляків відбулися у селі Оборки 11-13 листопада 1942 р., Озерці - 16 грудня 1942 р., а також у Бжезінах біля Хіночі 2 лютого 1943 р. У цих трьох селах, згідно польських оцінок, загинуло близько 800-900 осіб. Тут головними винуватцями вбивств були члени відділів української поліції". Починаючи з лютого 1943 р. акції української поліції, що мали пацифікаційний характер, стали набирати розмаху. Із перервами вони тривали до середини березня, тобто до того часу, коли українські поліцейські (кілька тисяч чоловік) у повному озброєнні перейшли до українських націоналістичних партизанських загонів.

Наприкінці 1942 р. посилюлися замахы на поляків з боку українських підпільних структур. Спочатку їхніми жертвами були особи, що працювали у німецькій лісній та сільськогосподарській адміністраціях, а також окремі родини. Можна припустити, що частина вбивств мала характер особистих рахунків або бандитських нападів грабіжницького характеру, в яких національне питання відігравало другорядну роль. Однак, з весни 1943 р. терор українських збройних організацій проти польського населення Волині поступово зріс до розмірів широкомасштабної операції. Вона характеризувалася послідовністю і була спрямована на знищення польського населення на Волині. Так, наприклад, масові вбивства вчинили 23 квітня 1943 р. воїни УПА у Яновій Долині. Тоді загинуло 500-600 осіб польської національності, у т. ч. жінки й діти¹⁷. У травні 1943 р. найбільші втрати понесло польське населення Сарненського, Костопільського, Володимирського і Здолбунівського повітів. У червні українське націоналістичне підпілля активізувало винищення польських жителів у Дубнівському та Луцькому повітах, у липні - в Горохівському та Ковельському, а в серпні - у Любомльському¹⁸. У весняно-літній період хвиля вбивств докотилася і до Східної Малополющі¹⁹.

Операції, які провадила ОУН-УПА відзначалися безжалісністю і надзвичайною жорстокістю. Села, сілця, колонії, двори та фільварки, як правило, упівці старалися щільно оточити. Після вторгнення у польське село починали мордувати всіх без винятку, не зважаючи на стать і вік. Люди, що залишилися живими і пізніше розповідали про це, у більшості своїй підкреслювали, що спаслися завдячуючи випадкові.

Часто вбивства були надзвичайно жорстокими. Покази майже всіх уцілілих поляків, або тих, які опинилися на місці події після зникнення злочинців, містять вражаючі описи того, як загинули їх близькі люди й сусіди, або ж якими спотвореними були непоховані трупи. Вбивства чинилися не лише вогнепальною зброєю, але й різними знаряддями: молотками, лопатами чи навіть пилками. Людей спалювали живими у дерев'яних стодолах. Випадки, коли б хоч частина людей залишилася живою, були винятковими. Села, з яких жителі повтікали, або ж були знищені, спалювалися, щоб не дати можливості тим, хто вцілів знову у ньому поселитися²⁰.

На спрямованість дій українців, тобто на їхні прагнення витіснити поляків із Східної Малополющі і Волині, звернули увагу німці. У од-

ному із донесень фронтової розвідки, датованому 2 листопадом 1944 року, було сказано: « [...] полякам, через існуючу віками незгоду між обома народами, була оголошена війна аж до повної їх екстернімінації»²¹.

Гене́за антипольських дій на Волині та у Східній Малопольщі польським історикам відома не достатньо. Багато цінних спостережень і зауважень дали нам, у першу чергу, дослідження Ришарда Тожецького, Іжегожа Мазура, Володимира Бонусяка і Владислава Філяра. Але, однак, польські історики визнають, що не мають документів, які б однозначно вказували на те, що масове винищення поляків у південно-східних воєводствах проводилося за рішенням і планом керівництва ОУН-УПА.

Складно у наш час точно визначити силу впливу німецьких окупаційних властей, хоча відомо, між іншим з праць Ришарда Тожецького, що в польсько-українському конфлікті вони відігравали негативну роль²². При нагоді зауважимо, що окремі німецькі окупаційні гарнізони дуже часто навіть не намагалися стримати українців від нищення поляків. Деякі з антипольських акцій відбувалися поряд чи навіть у місці дислокації німецьких військових частин чи формувань поліцейського типу. Пізніше, з другої половини 1943 р. і в перших місяцях 1944 р., німецько-українські бої покращили, хоча й у незначній мірі, становище польського населення.

Аналіз розвитку подій 1943 - початку 1944 рр. дозволяє зробити наступний висновок: «Це була добре спланована акція, яка виконувалася за наказом вищого керівництва ОУН-УПА, узгоджена в часі і просторі»²³. Про це свідчать документи низових організацій ОУН-УПА.

Прикладом може служити донесення командира загону «Турів» УПА Юрія Стельмашука «Рудого» заступнику командира групи «Північ» «Максиму Рубану» (Микола Лебедь) від 24 червня 1943 р.: «Хочу повідомити вас, що у червні представник Крайової ради ОУН, комендант УПА „Північ” „Клим Савур” передав мені усно і таємно; директиву про повне фізичне винищення поляків, які проживають на території області»²⁴.

Сьогодні порахувати кількість поляків, знищених українцями після 1939 р. на південно-східних територіях II Речі Посполитої дуже важко²⁵.

Найбільших втрат зазнала польська спільнота Волині. Тут загин-

нуло, як пишуть Туровський і Семашко, майже 60-70 тис. жителів. Вбивства охопили майже 2 тис. населених пунктів. Найтрагічніше склалася доля поляків у Луцькому повіті (майже 11 тис. замордованих), Володимирському (майже 8 тис. замордованих), Ковельському (7 тис. замордованих), Дубнівському (6,8 тис. замордованих) і Сарненському (6,1 тис. замордованих) повітах. Найстрашнішими виявилися літні місяці 1943 р. Так, у липні на Волині загинуло майже 12 тис. поляків, в тому числі близько 12 тис. осіб було вбито 11 і 12 липня²⁶. У Східній Малопольщі, за оцінками польської конспіративної преси, до 10 березня 1944 р. загинуло 8 тис. поляків²⁷. Потрібно зауважити, що українські націоналісти до поляків зараховували також українських членів польської родини та українців, які допомагали чи підозрювалися у допомозі польським сусідам.

Заклики деяких українських інтелігентів, наприклад, митрополита Андрея Шептицького та Володимира Кубійовича, членів Українського волинського об'єднання, деяких священників Греко-Католицької Церкви з-під Ходорова, про припинення вбивств поляків результатів не принесло²⁸. Залишається відкритим питання: «Чи всі напади на села та містечка, у яких проживали поляки, були справою рук українських націоналістів». Можна припустити, що деякі з них вчинили радянські партизани, що маскувалися під Українську Повстанську Армію і таким чином загострювали польсько-український конфлікт. Ця проблема ще вимагає дослідження джерел, насамперед в російських та українських архівах.

Самооборона польського населення Волині та Східної Малопольщі

Перші спроби налагодити самооборону польського населення були стихійними. За цю справу взялися окремі авторитетні особи у кінці 1942 або на переломі 1942-1943 рр.²⁹ Почали виставлятися спостережні пункти, патрулі, сторожа біля доріг, організовані сільською чи міською громадою. Спочатку лише у окремих випадках вони були озброєні вогнепальною зброєю. На них покладалося попередити жителів сіл та містечок про наближення озброєних як радянських, так і українських загонів. Частина з них виставлялася лише ввечорі та вночі³⁰.

Головною загрозою з весни 1943 р. у переважній більшості вважався український національний рух.

В міру можливостей спостереження велися за навколишніми українськими осередками. Збільшувалася кількість спостережних пунктів та патрулів. Велися пошуки вогнепальної зброї.

Активність перших самооборонних структур залежала, у першу чергу, від позиції локальних керівників і загрози. Тому їх ефективність була незначною. Вони могли попередити про небезпеку, рідше - стримати напад на село українських відділів. Так, 28 березня 1943 року жителі Іполитівки, повідомлені своєю сторожею про підхід українського відділу, повтікали у безпечні місця. Загинуло лише 7 осіб³¹.

З фрагментарних даних, які є у нашому розпорядженні і які почерпнуті із показів свідків тих подій, випливає, що ранньої весни 1943 року в польському середовищі існувало переконання про обмежений характер українських антипольських дій. Почуття безпеки у польського населення було тим більшим, чим кращі були стосунки між ними і навколишнім українським оточенням. Інколи польських су-сідів заспокоювали самі українці, запевняючи їх у тому, що ніякої загрози немає³². Іншою обставиною, що вплинула на поведінку поляків в окремих районах Волині, були чутки про майбутню спільну боротьбу з німцями. Польські автори схиляються до тієї думки, що такі чутки походили від української сторони і мали заспокоїти, можливе у польському середовищі, хвилювання. Крім того, в окремих польських селах висувалися аргументи проти того, щоб перетворювати сторожу й патрулі у збройні відділи, і будувати тимчасові укріплення на підступах до сіл, оскільки це, на думку жителів, могло б призвести до зростання напруження в українсько-польських стосунках і навіть до виникнення збройного конфлікту. До того ж весною 1943 року поляки, що проживали на Волині і у Східній Малопольщі повинні були враховувати можливу реакцію німців на появу польських парамілітарних організацій, що могли призвести до пацифікацій поселень.

Зростаюча хвиля українського терору, що загрожувала життю поляків у південно-східних воєводствах, примусила, однак, вжити заходи щодо захисту життя і майна жителів сіл і містечок, яким загрожувала небезпека. Одночасно росло переконання, що окупаційна влада підтримує антипольські акції українців або ж не здатна ефективно запобігти їм.

Організація самооборони наприкінці весни 1943 р. розвивалася

у двох напрямках. Поряд з місцевою ініціативою починають діяти цивільні ті військові структури польської підпільної держави. Страх перед вторгненням озброєних і організованих українських груп призводив до самостійної організації в окремих місцевостях не лише патрулів та сторожі, але цілих відділів, здатних до боротьби з нападниками³³. Такого типу відділи самооборони, що мали характер народної міліції, ще не були готові до організації тривалої, добре спланованої оборони від нападів численніших, значно краще озброєних і вміло керованих українських відділів. Тому поляки надіялися на допомогу партизанських загонів, у тому числі й радянських, вбачаючи у них тимчасового союзника. Для мешканців польських сіл велике значення мало також і те, що у 1943 р. радянські партизанські угруповання підтримували хороші стосунки з цивільним населенням, різко виступали проти українських націоналістів.

Раптове погіршення становища польського населення на Волині викликало глибоке занепокоєння керівництва Армії Крайової. Головний комендант АК ген. Тадеуш Бур-Коморовський в організаційному звіті № 220 Головному командуванню Війська польського, яке перебувало у Лондоні, писав: «Поряд з великим терором окупантів, такі ж сильні і часто не менш жорстокі акції ворожих нам елементів, створюють надзвичайну небезпеку не лише для окремих польських громадян, але й для цілих сіл та районів, доведені до крайньої межі, поляки переховуються у містах, лісах чи за власною ініціативою борються з ворожими елементами, щоб зберегти життя і майно. Таке становище змушує територіальні коменди організовувати дійові операції проти ворожих виступів». Це є істотним, бо показує, що організація активного захисту поляків спричинена ситуацією і попередньо не ставилася Головним командуванням для вирішення. Лише пізніше появилось таке твердження: «Самооборона на східних територіях стає таким же важливим завданням, як і підготовка повстання»³⁴.

Головне командування Армії Крайової за погодженням з органами підпорядкованими Головному представникові уряду на Край, навесні опрацювала генеральний план дій на Волині. Окружний представник Казимир Банах за пс. «Ліновський» мав завдання сприяти зменшенню напруги у стосунках між польськими та українськими мешканцями Волині, сформувати польський корпус охорони та цивільної оборони, до якого мали входити поляки та українці. Комендант ок-

ругу АК «Волинь» плк. Казимир Бомбінський «Любонь», отримав наказ, за яким він повинен був реорганізувати план дій підлеглих йому сил у зв'язку з загрозою для життя і майна поляків³⁵.

Під пресингом побоювань за долю поляків на Волині та Східній Малопольщі були прийняті рішення, які частково покращили організацію самооборони. Комендант округу АК «Волинь» у квітні 1943 р. видав наказ (№ 2), який починався словами: «Вже декілька тижнів польському населенню Волині загрожує варварське винищення від рук українських різунів»³⁶. Плк. Бомбінський констатував у наказі, що користь від боротьби мають німецькі окупанти та радянські партизани. Визнаючи, що військові акції Армії Крайової не можуть стримати антипольських дій українців, він наказав командирам «всіх рангів» сприяти роботі по організації самооборони, але при цьому вони не повинні розкривати свої організаційні зв'язки. Він заборонив використовувати у відповідь методи як українських націоналістів: «Не будемо у відповідь палити українські домівки чи вбивати українських жінок та дітей: Самооборона повинна боротися з нападниками чи атакувати їх, залишаючи жителів і їх надбання у спокої». Наказ забороняв також «йти в міліцію чи будь-які інші відділи, що знаходяться під командуванням німців», а також «співпрацювати з радянськими партизанськими загонами». Дозволялося «здобувати у німців зброю, не входячи при цьому у залежність до них, діючи згідно обставин».

Головне командування Армії Крайової досить швидко, ще на початку травня, погодилося з рішенням плк. Казимира Бомбінського³⁷. Розпочата українськими націоналістами антипольська акція своїм напруженням, розмахом і жорстокістю вразила військові і цивільні інстанції. Українське представництво (всупереч плк. Бомбінському) намагалося залагодити конфлікт шляхом переговорів, які, однак, завершилися безрезультатно³⁸. У середині липня 1943 р. були вбиті польські парламентарі, представники окружної делегатури уряду Зигмунт Румель (пс. «Поремба») і Кшиштоф Маркевич (пс. «Чарт», «Борута»). Це стало одночасно й особистою поразкою Казимира Банаха, який до цього часу був переконаний у можливості досягнення порозуміння з керівниками українського націоналістичного підпілля.

Мирні переговори пробували також вести і місцеві керівники, наприклад, представники самооборони с. Засмики Ковельського повіту. Але й вони не дали позитивних результатів. У ситуації, яка склалася

на початку 1943 р., командування Армії Крайової й надалі свою увагу концентрувало на підтримці самооборони. Уже в червні з луцького та рівненського інспекторатів на північний схід Волині були послані офіцери, завданням котрих було надати допомогу в організації осередків самооборони і, при потребі, командувати ними. Вони могли використовувати всі сили, що були у розпорядженні сільських осередків Армії Крайової³⁹.

Попередній досвід вказував на те, що оборона невеликих скупчень поляків є неефективною. Тому «була тенденція до створення сильних оборонних баз з кількох сіл з великою кількістю польського населення»⁴⁰.

Такі бази повинні були оборонятися місцевими відділами, використовуючи такі польові укріплення як траншеї, дерев'яно-земляні бункери і різного роду засіки. Окружне командування АК вбачало необхідність співпраці відділів самооборони з партизанськими загонами, які формувалися для цього. Деякі такого роду партизанські загони створювалися на базі тих осередків самооборони, які були розбиті українськими націоналістами, або ж поповнювалися з сіл, яким загрожувала небезпека. Найкращими з них були партизанські загони кпт. Владислава Коханського, пс. «Бомба», «Вуек», який комплектувався з оборонців Старої Гути у Костопільському повіті, Яна Матушинського, пс. «Бистрий», Яна Вишомірського, пс. «Мірек», який складався з членів самооборони села Білин Володимирського повіту.

У свою чергу Головне командування АК направило на Волинь декілька дуже слабких партизанських груп, незначну кількість офіцерів та підофіцерів з невеликою кількістю зброї і боєприпасів⁴¹. Разом з тим керівництво АК намагалося протидіяти втечам мешканців з сіл до Генеральної Губернії, розцінюючи цей процес як такий, що послаблює польську присутність на Волині.

19 липня 1943 р. під час активізації українських загонів по винищенню польського населення плк. Бомбінський видав наказ про підпорядкування Державного корпусу безпеки військовому командуванню. При цьому корпус зберігав свій статус, а після завершення боротьби він повинен повернутися до виконання своїх основних завдань: утримання порядку та безпеки на Волині⁴². Наступного дня було вирішено сформувати партизанські загони для підтримки баз самооборони, а також для того, як сказав через багато років в інтер-

в'ю плк. Бомбінський, щоб відвоювати простір «для маневру у бої ротьбі з німцями»⁴³. Це рішення дозволило сформувати (переважна таки, що налічували декілька десятків чоловік) загони під керівництвом ппор. Яна Рерутка (пс. «Джазга»), пор. Владислава Чермінського (пс. «Ястшомб»), кпт. Владислава Коханського (пс. «Бомба», «Вук»), пор. Зенона Бляховського (пс. «Стшем'я»), пор. Францішека Пукацького (пс. «Гзимс»), ппор. Ришарда Вальчака (пс. «Ришард»), пор. Міхала Фіялки (пс. «Сокул»), пор. Казимира Філіповича (пс. «Корд») та ппор. Владислава Цеслінського (пс. «Пьотрусь»). Вони, в основному, діяли у Луцькому, Ковельському, Рівненському та І Костопільському повітах, де антипольські акції українських націоналістів були найактивнішими⁴⁴.

Політичне керівництво самообороною здійснювало Представництво-Ш во уряду, але, практично, її розвиток та ефективність залежали* в першу чергу, від допомоги Армії Крайової. Формування партизанських загонів для підтримки самооборони лише до певної міри згладдили суперечку між окружним командуванням Армії Крайової і Представництвом уряду на Волині⁴⁵. Представництво уряду дотримувалося думки, що першочерговим і найважливішим є захист поляків від української загрози, а підготовка повстання є другорядною справою⁴⁶. Не знаючи сил і озброєння АК на Волині, воно домагалося для самооборони надання збільшеної допомоги і зброї.

Проте командування Армії Крайової не могло задовольнити тактичних вимог. Зброю в невеликій кількості купували у німців, вимінювали у радянських партизанів, наприклад, за харчі та інформацію про окупантів, а також витягали зі схронів, у яких вона зберігалася з осені 1939 р. чи літа 1941 р. У наслідку відділи самооборони мали багаті типи і види стрілецької зброї, в основному польського, радянського та німецького походження. Але, однак, її було надто мало. До того ж технічний стан деяких пістолетів та карабінів, що були витягнуті з укрить, був дуже поганим. Частина членів самооборони була озброєна лише палками, сокирами, вилами і, навіть, зробленими у майстернях, піками.

Розлад господарського життя Волині непокоїв окупаційну владу. Під цим приводом найлегше було отримати вогнепальну зброю та набої до неї. Інколи німці давали згоду на організацію самооборони у польському селі з гуманних поглядів. Навіть їх вражали масові і в багатьох випадках жорстокі вбивства мирного населення, у т. ч. |

дітей та жінок⁴⁷. Отриманий від окупантів дозвіл давав можливість зосереджувати по селах зброю і офіційно виставляти озброєну варту.

Кількість осередків самооборони (пляцуків), що утворилися на Волині, відома нам лише приблизно. Дослідник волинської самооборони Адам Перетяткович⁴⁸ нарахував їх біля 300, при цьому 129 з них проіснували до повернення радянських військ, 49 - були розбиті українськими націоналістичними загонами або втекли ще до нападу. Частина польського населення була евакуйована. За даними цього дослідника, 9 пляцуків було розбито, а населення, яке вони охороняли, винищене, 29 - не вступили у бій і жителі також були знищені. Адам Перетяткович вважає, що його дослідження є лише початком дослідження географії самооборони і хронології подій.

До найбільших баз самооборони, у які входило декілька сіл і які мали польові фортифікаційні споруди, охоронялися відносно дисциплінованими, але нашвидкоруч підготовленими відділами, були: добре відоме Пшебраже⁴⁹, а також Гута Степанська, Панська Долина, Рожище, Житинь, Рибча, Млинів, Шумськ, Стара Гута, Білин і Засмики. В них переховувалося у найстрашніший період літа 1943 року багато десятків тисяч людей. Наприклад, у Пшебражі близько 25-28 тис., а в Гуті Степанській - близько 15-18 тис. поляків. Заслуговує уваги утворена у листопаді 1943 р. в Купичові Ковельського повіту самооборона, що складалася із поляків і чеських осадників. Вона проіснувала аж до зайняття радянськими військами цієї частини Волині. Чехи вступили також до самооборони села Іваничі, однак, через декілька днів у зв'язку з категоричною вимогою українських націоналістів, вийшли з неї⁵⁰.

Найбільші бази самооборони майже не залежали від окупанта. Вони мали власну адміністрацію, збройні сили, міліцію, розвідку. Загони самооборони після підготовки були поділені на взводи і роти. На пропозицію комендантів баз самооборони інспектораTM АК затверджували їхню організацію і керівний склад. Ці відділи планувалось використати для вигнання окупантів і для майбутньої польської адміністрації.

Великі осередки самооборони не лише оберігали цивільне населення, яке там знаходилося, а й допомагали іншим в разі нападу загонів українських націоналістів. Наприклад, один із загонів Пшебража надав 13 липня 1943 р. допомогу полякам, які оборонялися в Рафалівці, а в січні наступного року - віддаленій на 27 км Олиці,

на яку постійно нападали українці. Пшебраже у червні 1943 року брало участь в евакуації мешканців навколишніх сіл Мар'янівка, Тарази, Голодниця, а у січні 1944 р. - із вже згаданої Олики. Відділ самооборони зі Спащизни під командуванням Яна Матушинського (псевдонім «Бистрий») у вересні 1943 р. підтримав оборонців Горчина. База із Панської Долини надала допомогу і евакуювала 28 жовтня 1943 р. поляків, які безстрашно оборонялися в будівлях господаря Хіжевського в Лідехівці⁵¹.

Було також проведено декілька походів, з метою забрати мешканців із знищених українцями сіл, майно із спалених господарств, а у деяких випадках - тіла замордованих. Так, 11 січня 1944 р. в Уляники Луцького повіту направився із Копачівки відділ самооборони під командуванням капрала Адама Вільчевського (псевдо «Тигрис»), щоб знайти і поховати тіла замордованих поляків⁵².

Влітку і ранньої осені 1943 р. самооборона отримала досить важливе завдання - забезпечити безпеку людям під час збору врожаю. Ці акції досить часто закінчувалися успішно, забезпечуючи перенаселені польські бази мінімумом продуктів, що дало змогу проіснувати їм у 1944 р.

Зміцнення осередків самооборони і наявність у другій половині літа 1943 р. партизанських загонів⁵³ дозволили розпочати зацспні дії проти баз і сіл, в яких перебували або ж концентрувалися відділи Української Повстанської Армії. Одну з перших таких акцій провели 11 липня оборонці Пшебража, тимчасово опанувавши Тростянцем, в якому містилася підфіцерська школа УПА. Значною рухливістю і успіхами вирізнялися відділи поручика Владислава Чермінського і поручила Казимира Філіповича, які діяли у Ковельському і Любомльському повітах. Активність партизанських відділів дала змогу проіснувати значній кількості осередків самооборони на Волині (їхню кількість нині важко визначити) і спаралізувала у деяких районах дії загонів УПА.

Не підлягає сумніву, що під час польсько-української боротьби доходило, всупереч наказам окружної комендатури АК і розпоряджень окружної делегатури уряду, до безпідставних виступів проти українського населення. Цьому сприяло переконання, що досить швидко поширилося влітку 1943 р., що все українське суспільство схвалює вбивства поляків. У серпні 1943 р. підхорунжий Тадеуш Галич-Корона нападав на села Клечковичі, Туровичі і Клевецьк. 6 ве-

ресня відділ поручика Казимира Корда-Філіповича спалив українське село Висоцьк, що вважалося базою українського руху⁵⁴. Українців, яких поляки схопили зі зброєю в руках, досить часто без суду і будь-якого слідства розстрілювали на місці.

Командування АК намагалося припинити неконтрольовані дії проти українських сіл і цивільного населення. Проте це мало різні наслідки. Полковник Бомбінський влітку 1943 р. видав наказ, в якому говорилося, що буде покараний кожний командир, який заплямується негідними діями щодо українських жінок і дітей⁵⁵. Відповідно з цим наказом підхорунжий Корона за такі дії став перед польовим судом, який виніс смертний вирок. Однак, втручання інспектора Ковельського району майора Яна Коваля-Шатовського врятувало життя Короні.

Масштаб необґрунтованих польських виступів проти українців, що були досить часто наслідком особистої трагедії польських жовнірів, не дає нам права називати це явище масовими військовими злочинами. Українські села, що відмовилися брати участь в анти-польських акціях, визнавалися нейтральними. У польській літературі є навіть згадки, що такі села оберігалися поляками від нападів загонів УПА.

У Львівському, Тернопільському і Станиславівському воєводствах більш значні дії українців проти поляків розпочалися у липні 1943 року⁵⁶. Крім Української Повстанської Армії в них брали участь підрозділи дивізії СС «Галичина», які почали формуватися з травня 1943 року. Солдати 1-го куреня 4 полку цієї дивізії спалили, між іншим, 23 лютого 1944 р. села Гута Пеняцька і Псняки, вбивши при цьому частину жителів. У Східній Галичині перші досить слабкі відділи самооборони почали стихійно утворюватися вже ранньої весни 1943 року внаслідок вісток про щоразу частіші вбивства поляків на Волині. Проте наказ коменданта Львівського обшару генерала Казимира Савицького (псевдо «Густав») про організацію самооборонних осередків у скупченнях польського населення появився лише 17 травня 1943 р. У відповідності з ним в округах, за винятком Станиславівського, розпочалися організаційні роботи⁵⁷.

Процес утворення самооборони у Львівському, Тернопільському і Станиславівському воєводствах дуже різнився. Наприкінці лютого 1944 р. найкраще організована самооборона була у Золочівському і Тернопільському інспекторатах, гірше - у Чортківському і Бсре-

жанському. В інших місцевостях, зокрема, у Рогатинському і Перемишлянському повітах не вдалося утворити загони, здатні обороняти польське населення. В одній з оцінок, яку дала 28 лютого 1944 року Армія Крайова, читаємо: «із сторони Рогатинського і Перемишлянського повітів йде переляк, який відбивається не лише на цивільному населенні, але й на нашій організації»⁵⁸.

Суперечки між військовими і цивільними структурами польської держави наганяли ще більшого страху. Ці суперечки стосувалися в основному двох проблем. Перша пов'язувалася з питанням - чи погоджуватися на обмежений контакт із німецькими окупаційними інституціями, тобто брати у них зброю і розміщати німецькі пункти в польських місцевостях.

Друга пов'язувалася із наслідками втечі поляків із південно-східних воєводств, що істотно впливало на національну структуру населення цих територій. Коменданти Армії Крайової були проти контактів з німцями і евакуації поляків до інших дистриктів Генерал-Губернаторства.

Збільшення чисельності жертв, а також переконаність у тому, що підпільна армія не здатна їх обергти, сприяли прийняттю цивільними осередками найдраматичніших рішень. Характерна позиція щодо цього відображена у листі керівника представництва Головної опікунчої ради Східної Малопольщі доктора Тешнера (друга половина березня 1944 р). Він інформував голів повітів, що: «губернські власті погодилися по-суті на:

а) зосередження поляків у великих осередках;
б) виділення цим людям зброї, тобто на організацію самооборони; розміщення німецької поліції у скупченнях поляків. Чи буде виконаний цей останній пункт - питання відкрите. Місце зосередження поляків визначають власті за погодженням з комітетом. Повідомляючи про це, прошу зголоситися до влади з метою визначення відповідних місць і підтримки цього заходу в цілому». У свою чергу шеф польської підпільної адміністрації Тернопільського округу повідомив, що «піде на будь-які уступки німцям, аби тільки здобути зброю для польського населення, незалежно від того, погодиться чи не погодиться військо»⁵⁹.

Командування АК у Східній Малопольщі протягом довгого часу критично ставилося до спроб деяких представників польських цивільних організацій, які зверталися до окупаційного керівництва

і поліцейських гарнізонів за допомогою у конфлікті з українцями. Але ранньою весною коменди видали всім підлеглим частинам наказ почати контрнаступ проти формувань УПА. Комендант Львівського округу оголосив його вже 3 березня 1944 р.

Одночасно коменди АК гостро виступали проти намагань цивільних органів евакуювати населення в міру зайняття Східної Малопольщі Радянською армією. Згідно одного з наказів під військовий трибунал попадали солдати за самовільне залишення своєї місцевості, а цивільні особи за те, що сіяли паніку. Рекомендувалося заносити їхні прізвища у спеціальні списки і публікувати в пресі. Тих, хто намовляв людей виїжджати, наказувалося попереджати про відповідальність листами за підписом коменданта округу⁶⁰.

Не зважаючи ні на що, тут, як і на Волині, почали виникати бази самооборони, в яких переховувалися цивільні особи навіть з віддалених околиць. Люди шукали сховища також у містах та містечках, готуючись до відбиття нападів українців. У Биткові на Покутті оборонялося 3 тис. поляків. У Станиславові 1 жовтня 1944 р. зареєструвалося понад 7 тис. втікачів⁶¹. У місті тривала підготовка до відсічі можливої атаки українських загонів. В цей же час зростала кількість тих, що виїжджали із Східної Малопольщі до Генеральної Губернії. Після серії українських нападів у квітні 1944 р., поляки, що проживали у селах Стрийського повіту, втекли до Стрия, а звідти до Кракова⁶². Подібне мало місце по всій Східній Малопольщі.

Закінчення

Втрати, які понесла внаслідок українських дій польська громадськість, мають трагічний вимір. Більшість поляків загинула не під час воєнних дій, а була винищена бандитами. В кінцевому рахунку найбільшу користь з цього отримали німці, а передовсім, радянські військові, поліцейські та політичні структури.

Вина за злочини проти поляків лягає на членів українських націоналістичних формувань, у тому числі на Українську Повстанську Армію. Українська громадськість нічого не зробила для того, щоб їх стримати і, принаймні, частково схвалювала масові знищення. Ця мовчазна згода на екстермінацію поляків полегшила націоналістам надати цим діям великого розмаху.

Ще неможливо встановити, скільком полякам, що проживали

у південно-східних воєводствах, вдалося зберегти життя і принаймні частину майна завдяки самообороні. Одначе, поява її на Волині весною 1943 р. і трохи пізніше, влітку 1943 р., у Східній Малопольщі обмежила розміри польських втрат.

На ефективність польських дій вплинуло багато чинників, у тому числі - розмах і жорстокість дій українського націоналістичного руху, слабкість польського цивільного і військового підпілля, а також суперечки щодо організації самооборони. Варто підтримати тезу, що дії українського націоналістичного руху (вбивства, спалення господарств повинні були призвести, згідно задуму націоналістів, до усунення польського населення з Волині і Східної Малопольщі. У цьому випадку самооборона оберігала доробок поляків і їх права на цю частину Європи.

Існує потреба у проведенні детальних досліджень джерел історії організації польської самооборони на Волині та в Східній Малопольщі під час Другої світової війни. Матеріали, що знаходяться у польських архівах (напр., в Архіві акт нових, Центральному військовому архіві, Військовому історичному інституті Академії національної оборони), а також у бібліотеках будуть недостатніми для точних і повних висновків. Необхідно досліджувати документи і матеріали українських (напр., Львівського, Київського, Тернопільського, Волинського), а також російських та німецьких архівів.

Примітки

¹ Див., м. ін., A. Głowacki, *Procedura aneksji przez ZSRR wschodnich ziem U Rzeczypospolitej w 1939 r.*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXIX, Warszawa 1979, s. 89-112.

² Повний текст договору із додатками див.: *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939*, Warszawa 1989, 1.1 (1918-1932), pod red. T. Jądruszczaka i M. Nowak-Kietbikowej, s. 151-179.

³ *Ibidem*, s. 154-155.

⁴ Цит. за: *Historia Polski*, t. IV, cz. 2 (1921-1926), Warszawa 1984, s. 186.

⁵ Про процес формування кордонів Польщі і їхнього міжнародного визнання див.: М. К. Kamiński, М. J. Zacharias, *Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1987, s. 9 i n.

⁶ Повний текст угоди між урядом Речі Посполитої і урядом УНР див. у: *Dokumenty i materiały do stosunków polsko-radzieckich*, t. II (listopad 1918 - kwiecień 1920), Warszawa 1961, s. 745-747.

⁷ Центр хранения историко-документальных коллекций (Москва), ф. 435, оп. 1, д. 25.

Другий відділ Генерального штабу Війська польського у 1935 р. передав українській стороні легально й тасмно, а також військовим і цивільним інституціям в Польщі, Чехословаччині, Румунії, Франції, Болгарії і Німеччині 23 тис. злотих, з них для президента і уряду УНР 2,4 тис., а для штабу армії УНР - 1,1 тис. злотих.

* *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, tabl. 17, s. 24-25.

⁴ *Ibidem* J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce ii' latach 1918-1939*, Warszawa 1985, s. 52-53.

¹⁰ J. Tomaszewski, *Ojczyzna...*, *op.cit.*, s. 55.

¹¹ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 15.

¹² J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, Warszawa 1990, s. 12-13.

¹³ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, Londyn 1950, t. III (*Armia Krajowa*), s. 34.

¹⁴ *Ibidem*, s. 34 i n.; W. Filar, *Wołyń w latach 1939-1944* [w:] *Przed Akcją „Wisła” hyl Wołyń*, pr. zbiór, pod red. W. Filara, Warszawa 1997, s. 7-8.

¹⁵ *Історія українського війська 1917-1995 pp.*, під ред. Ю. Дашкевича, Львів 1996, c. 482-695; W. Filar, *Wołyri w latach 1939-1944* [w:] *op.cit.*, s. 13-40.

¹⁶ A. Peretiatkowicz, *Samoobrona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943-1944* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa 1994, s. 33-34.

¹⁷ W. Filar, *Wołyń w...*, *op.cit.*, s. 31.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁴ Meldunek zbiorowy nr 194 z 3 sierpnia 1943 gen. Roweckiego [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. III, Londyn 1976, s. 16—24.

²⁰ *Wołyński testament*, opr. L. Popek, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira, Lublin 1997.

²¹ *Ibidem*, s. 169.

²² R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945*, Warszawa 1972; idem, *Polacy i Ukraińcy...*, *op.cit.*, Warszawa 1993.

²³ W. Filar, *Wołyń u'...*, *op.cit.*, s. 33.

²⁴ *Wołyński testament*, *op.cit.*, s. 167; див. також: W. Filar, *Wołyń u...*, *op.cit.*, s. 33.

²⁵ J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów...*, *op.cit.*, s. 158.

²¹ *Ibidem*, s. 158-159.

²⁷ G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów. działalność podziemia*, Kraków 1994, s. 165.

²⁸ G. Mazur, *Pokucie...*, *op.cit.*, s. 172; W. Filar, „*JSurza*” na..., *op.cit.*, s. 76.

²⁴ Wojskowy Instytut Historyczny AON, Materiały i Dokumenty (далі: WIH, MiD); K. Bąbiński, *Armia Krajowa na Wołyniu*, s. 9.

³⁰ A. Peretiatkowicz, *Samoobrona...*, *op.cit.*, s. 34 i n.

³¹ *Ibidem*, s. 35.

³² W. Romanowski, *Kainowe dni*, Warszawa 1990, s. 77.

¹⁵ *Armia Krajowa...*, *op.cit.*, t. 111, s. 92.

³⁴ *Ibidem*, s. 92-93.

³⁵ *Ibidem*, s. 126.

³⁶ Цит. за: W. Filar, „*Burza*” na..., *op.cit.*, s. 71.

³⁷ *Armia Krajowa...*, *op.cit.*, t. III, s. 127.

³⁸ WIH, MiD, III/49/120; K. Bąbiński, *Armia Krajowa...*, *op.cit.*, s. 10.

- ³⁹ W. Filar, „Burza” na..., *op.cit.*, s. 72; *Armia Krajowa...*, *op.cit.*, t. III, s. 127.
- ⁴⁰ *Ibidem.*
- ⁴¹ *Ibidem.*
- ⁴² W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944*, Lublin 1993, s. 191.
- ⁴³ WIH, MiD, III/49/120; K. Bąbiński, *Armia Krajowa...*, *op.cit.*, s. 10.
- ⁴⁴ W. Filar, „Burza” na..., *op.cit.*, s. 73.
- ⁴⁵ *Ibidem*, s. 68.
- ⁴⁶ W. Romanowski, *ZWZ-AK...*, *op.cit.*, s. 188.
- ⁴⁷ J. Krasowski „Lech”, *Wspomnienia Wołyniaka*, Szczecin 1994, s. 84.
- ⁴⁸ A. Peretiatkiewicz, *Samoobrona...*, *op.cit.*, s. 40-41.
- ⁴⁹ *Wspomnienia z dziejów samoobrony Przebraża* написав: Н. Cybulski, *Czerwone noce*, Warszawa 1969.
- ⁵⁰ J. Krasowski, *Wspomnienia...*, *op.cit.*, s. 106; J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów...*, *op.cit.*, s. 149.
- ⁵¹ J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów...*, *op.cit.*, s. 142, 144, 145; A. Peretiatkiewicz, *Samoobrona...*, *op.cit.*, s. 42—43.
- ⁵² J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów...*, *op.cit.*, s. 151; W. Romanowski, *ZWZ-AK...*, *op.cit.*, s. 262.
- ⁵³ 3 великих баз самооборони після запеклих боїв впала 18 липня 1943 р. Гута Степанська.
- ⁵⁴ W. Romanowski, *ZWZ-AK...*, *op.cit.*, s. 220, 230.
- ⁵⁵ WIH, DiM, 111/49/120; K. Bąbiński, *Armia Krajowa...*, *op.cit.*, s. 11.
- ⁵⁶ W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy*, Rzeszów 1990, s. 167.
- ⁵⁷ *Ibidem*, s. 166; G. Mazur, *Pokucie...*, *op.cit.*, s. 159.
- ⁵⁸ W. Bonusiak, *Małopolska...*, *op.cit.*, s. 168.
- ⁵⁹ Обидві цитати за: W. Bonusiak, *Małopolska...*, *op.cit.*, s. 168.
- ⁶⁰ *Ibidem*, s. 170.
- ⁶¹ G. Mazur, *Pokucie...*, *op.cit.*, s. 167.
- ⁶² *Ibidem.*

Генезис польської самооборони на Волині та її роль у захисті польського народу

Питання про польсько-українські стосунки на Волині під час Другої світової війни надзвичайно складне і суперечливе. Його розв'язанню заважали й досі заважають об'єктивні й суб'єктивні фактори. У той же час ця проблема дуже актуальна і вимагає максимально коректного розгляду. Їй присвячено чимало місця у працях польських істориків і публіцистів. Однак, деякі з них мають політизований, емоційно невиважений характер (наприклад, праці Ю. Туровського, В. Семашка, Е. Пруса, М. Фіялки, В. Романовського та інших). Щодо радянської та української історіографії, то слід зауважити, що вона цієї проблеми практично не вивчала, передовсім із політичних міркувань. Вважалося, ніби її розгляд може зіпсувати «братні» стосунки між комуністичною Польщею та СРСР.

Для кращого розуміння причин і характеру виникнення тих чи інших збройних формувань на Волині в період 1941-1944 рр. слід коротко проаналізувати національний склад населення, що був в області на період німецької окупації. Згідно з останнім передвоєнним переписом населення (1931 р.) українці в межах тодішнього Волинського воєводства становили понад 70%, поляки 16,6%, євреї 9,9%¹. В селах тих повітів, з яких тепер складається Волинська область національна ситуація виглядала так:

<u>повіт</u>	<u>українці</u>		<u>поляки</u>	<u>євреї</u>
Володимирський	68,9%	24,4%		2,8%
Горохівський	70,6%	17,9%		4,7%
Ковельський	79,9%	11,7%		5,3%
Луцький	67,8%	18,0%		4,3%

У головних містах тих же повітів співвідношення склалося дещо по-іншому²:

МІСТО	<u>українці</u> <u>поляки</u>		<u>євреї</u>
Володимир-Волинський	18,6%	35,9%	43,1%
Ковель	17,6%	34,8%	46,2%
Луцьк	17,4%	30,0%	48,6%

За польськими оціночними даними 1941 р. українці складали на Волині тих же 70%, поляки 15%, євреї 11%³.

Питання на зразок «хто почав палити села (українці чи поляки)?», «скільки мирного населення загинуло в польсько-українській різні?» видаються ірраціональними через брак достовірної інформації, а також через взаємну національно-політичну упередженість. Щоб на них давати якусь відповідь, слід абстрагуватися від емоційних перебільшень, пересмикувань загальновідомих історичних фактів, свідомого ігнорування хронології подій і зрозуміти глибинні, зокрема геополітичні та історичні умови польсько-українського співжиття.

Сутність політики польського уряду на так званих «східних кресах» у 1920-1930-х рр. зводилася до ополячення місцевого населення з метою навіки закріпити за Польською державою ці землі. Політика ця велася у різних сферах суспільного життя і ставила собі за мету створення такої ситуації, за якої бути поляком вигідно, а українцем — не вигідно. І це при тому, що українці становили понад 70% населення Волині. Вже тоді самі ж поляки заклали підвалини потенційного конфлікту в майбутньому.

З іншого боку, не додавала їм любові до українців діяльність ОУН, хоча на Волині вона й була менш активною, ніж у Галичині. Не міг принести позитивних наслідків для польсько-українських стосунків на Волині й короткий період радянської влади тут у 1939-1941 рр. Попри свій антинародний характер, більшовицький режим провів широку «українізацію» освіти і культури в Західній Україні. І хоча зрозуміло, що ця «українізація» була передовсім тільки засобом радянізації, вона об'єктивно протиставляла поляків українцям. Коли ж сучасні польські історики твердять тільки про антипольські настрої серед українців, вони свідомо чи несвідомо ігнорують реалії, що склалися на Волині перед німецькою окупацією 1941 р. і які багато в чому пояснюють причини польсько-українського конфлікту 1942-1944 рр.

Під час німецької окупації сільське населення Волині жило в умо-

вах постійного страху перед можливими нападами різноманітних збройних формувань. Ситуацію ускладнювали також численні «ди-кі» озброєні групи, не пов'язані з якоюсь політичною організацією, що склалися з різного роду дезертирів або просто кримінальних елементів.

У березні-квітні 1943 р. практично вся українська допоміжна поліція на Волині за наказом ОУН(б) перейшла зі зброєю в руках до лав УПА. Після поразки під Сталінградом Німеччина не могла вже дозволити собі тримати значні сили для забезпечення окупаційного порядку в тилу. Тому після відходу української поліції німці вже в травні 1943 р. почали формувати Шуцмансшафт з поляків, залучаючи їх до служби і в жандармерію. Через темносиній колір форми польську поліцію часто називали «гранатовою» (мундири були голландського, бельгійського, датського походження). Мета в окупантів була двояка: максимально використати поляків для боротьби з міцніючою УПА і відновити за допомогою польської поліції поставки продовольчих контингентів з українських сіл. Значною для німців була також користь від польсько-українського конфлікту. Цікавим є також донесення партизанів у Москву (травень 1943 р.), що «німці озброюють поляків гвинтівками і кулеметами для боротьби проти партизан та націоналістів, однак випадків виступу поляків проти партизан ще не помічено»⁴. У листівці від 18 травня 1943 р., адресованій полякам, окружний провід ОУН зокрема закликав і попереджав: «Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, хто тепер служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, пізніше буде запізно. Хто надалі буде служити і допомагати Гестапо, того не мине заслужена кара. Останній раз закликаємо: не викликайте на себе заслуженого гніву!»⁵.

На Волині за короткий час було сформовано з поляків три поліційні батальйони, що розташувалися відповідно в Ковелі, Рожищі та Олиці. Вони безпосередньо підпорядковувались штабові ББ («боротьба з бандитами») у Володимирі-Волинському, маючи у своєму складі колишніх польських офіцерів і підофіцерів.

Крім цих батальйонів створено значну кількість постерунків польської поліції на місцях, які замінили колишніх українських «зелених», що пішли в УПА. У Володимирі-Волинському з ініціативи місцевого гебітскомісара Вентцке розміщено гарнізон і школу польської поліції загальною чисельністю 500 чоловік⁶. Армія Крайова

(АК) спеціально направляла своїх людей в поліцію, ставлячи перед ними такого ж роду завдання, які давала перед тим ОУН своїм (збирати зброю). В польському підпільному бюлетені про справи на Волині (грудень 1943 р.) вказувалося, що з самого початку до поліції залучалися не тільки місцеві поляки. Сюди надсилалися з Центральної Польщі поліційні відділи, сформовані з польських військовополонених 1939 року. Їх готували у школі м. Дембіца. Далі в цьому ж бюлетені говорилося, що польська поліція під німецьким керівництвом брала участь у знищенні українських сіл, а німці підкреслювали, що це є та кара за вбивства поляків⁷. Знищуючи українські села, польська поліція тісно співпрацювала з місцевою польською самообороною. На початку 1944 р. з наближенням німецько-радянського фронту вона у своїй більшості перейшла в ряди 27-ої волинської дивізії АК.

З весни 1943 р. самооборона почала формуватися у польських селах. Спочатку вона зводилася до організації нічних патрулів, які мали за завдання попереджати населення про наближення якогось збройного формування. З травня 1943 р. головнокомандуючий АК генерал Коморовський («Бур») офіційно схвалив створення польської самооборони на Волині, а у червні з ініціативи командування Волинської округи АК почалася її реорганізація. Суть її зводилась до того, що відтепер самооборона спиралася на два організаційні елементи: а) створення міцних оборонних баз, що складалися з кількох чи кільканадцяти сіл із значною концентрацією польського населення («пляцувки»); охорону цих баз здійснюють місцеві відділи із застосуванням укріплень, окопів та бліндажів; б) створення міцних рухливих партизанських відділів, що ззовні співпрацюють з охороною баз (тобто, повторювалася та ж тактика, яку застосовували українці). До самооборони включено всі сільські відділи АК. Деякі з цих баз розрослися до величезних розмірів. Найбільшими такими базами були: Пшебраже (тепер село Гайове) Ківерцівського району, Білин, Верба, Хобултова, Селиська - всі Володимир-Волинського району, Іваничі, Бортнів, Калусів (тепер село Гряди), Порицьк (тепер село Павлівка) - всі Іваничівського району, Кисилин, Затурці - обидва Локачинського району, Антонівка Луцького району, Купичів Турійського району, Римачі, Ягодин - обидва Любомльського району, Рожище та інші. Так, у Пшебраже скупчилося понад 20 тисяч чоловік, тоді як до 1943 р. тут не налічувалося й тисячі жителів. По кілька

тисяч поляків зосередилося в Затурцях, Порицьку, Біліні, Скірчому. Загальне число цих пляцувок встановити дуже важко. В польській історіографії фігурують цифри від 100 до 250. За підрахунками А. Перстятковича, в різний час (адже одні зникали, інші з'являлися) достовірно встановлених та ймовірних пляцувок на території сучасної Волинської області було 188: в Луцькому повіті - 51, Володимирському - 51, Ковельському - 37, Горохівському - 29, Любомльському - 20. За його твердженням, близько 40% польських сіл на Волині мали самооборону⁸. Тут проблема в методиці підрахунків, у критеріях підходу: де була справді укріплена база (пляцувка), а де просто відділ сільської самооборони. Але навряд, чи кількість пляцувок, що існували одночасно, перевищувала цифру 100.

Окупаційна влада спочатку з підозрінням і недовірою поставилася до польської сільської самооборони. Траплялися навіть напади німців на польські пляцувки, оскільки вони співпрацювали з радянськими партизанами. Однак уже з середини 1943 р. таке ставлення різко змінилося. Налякані діями УПА, німці почали вбачати у польській самообороні стримуючий антиукраїнський фактор на селі. Вони ще сподівалися хоча б частково реалізувати план постачання продовольства, а також відволікти від себе дії українців і поляків. Підтримуючи польські пляцувки, німці надавали їм зброю та боєприпаси. Ця практика була поширена в Луцькому та Горохівському повітах. Крім того, польські пляцувки часто служили базами для радянських партизанів, з якими поляки домовилися на антиукраїнському ґрунті. Нерідко доходило до їхніх спільних акцій проти УПА та мирного українського населення. Як свідчив після війни колишій радянський партизан Трохим Козачек, під час нападів УПА на польську колонію Пшебраже він, тобто Козачек, у складі партизанської бригади Бринського брав участь у відбитті цих нападів⁴. Підсилені німцями і радянськими партизанами, пляцувки стали своєрідними плацдармами, спираючись на які поляки постійно тероризували навколишні українські села, адже необхідно було вирішувати проблеми з продовольством. УПА відповідала атаками, знищивши чимало цих опорних баз, у тому числі і найбільшу з них — Пшебраже (восени 1943 р.). До січня-лютого 1944 р., тобто до формування 27-ої Волинської дивізії АК, польська самооборона провела близько 150 боїв чи сутичок з УПА або з українською самообороною на Волині¹⁰.

Народний комісар державної безпеки УРСР Савченко у секретній

довідний записці в липні 1943 р. констатував: «Численні факти, отримані нами з різних джерел, свідчать про те, що значна частина польського населення на території колишньої Польщі доброзичливо ставиться до радянських громадян і всіляко допомагає їм. Таке ж ставлення з їх боку відзначається і до наших партизанських загонів. Тому не дивно, що українські націоналісти, посилаючись на існування партизанських загонів і намагаючись представити їх як „польсько-більшовицькі банди”, намагаються спрямувати українське населення проти „більшовицької Москви”»¹¹.

Загалом же, польсько-український конфлікт на Волині під час Другої світової війни спричинив взаємне знищення сіл, численні жертви серед мирного населення. Польські історики, які, до речі, вже давно займаються цією проблемою, називають різну кількість поляків, що загинули від рук українців на Волині (воєводство): від 25,1 тисячі (М. Сівицький) до 68,7 тисячі (Ю. Туровський і В. Семашко), в тому числі у повітах, що складають тепер територію Волинської області, відповідно 14,6 тисячі і 32,7 тисячі¹². Дані інших польських істориків коливаються в межах вищеназваних підрахунків. Згідно з радянськими даними, на Волині в 1943-1944 рр. було вбито близько 20 тисяч поляків¹³. Оскільки в польській історіографії (за окремими винятками) згадані події висвітлені однобічно, часто вкрай необ'єктивно, а численні приклади жертв серед мирного населення стосуються майже виключно поляків, видається за необхідне розглянути ситуацію з іншого боку.

Ось далеко неповний перелік сіл, які повністю або частково були знищені поляками (АК, самообороною і польською поліцією) в 1943 році: Тельчі Маневицького району (28 травня), Піддубці (26 червня і 5 липня), Коршів (липень) Луцького району, Хотячів (літо), Руснів (літо) - обидва Володимир-Волинського району, Суськ (липень), Тростянець (липень) - обидва Ківерцівського району, Туличів (липень), Літин (липень), Свинарин (липень) - всі Турійського району, Ватин (липень), Жуковець (липень) - обидва Горохівського району, Грушівка (30 серпня) Ковельського району, Красноволя (2 вересня), Лисняки (2 вересня), Висоцьк (7 вересня), Бовтуни (тепер Приріччя, 7 вересня), Замлиння (8 вересня), Вишнів (8 вересня), Полапи (5 жовтня), Сокіл (5 жовтня) - всі Любомльського району, Вербично (вересень), Озеряни (середина жовтня) - обидва Турійського району, Запілля (грудень) Любомльського району, Лисняки (грудень) Старо-

вижівського району, Білосток (грудень), Несвіч (грудень) - обидва Луцького району та інші.

Арештований МДБ у 1952 р. Митрофан Савчук на запитання, чи були факти нападів поляків у 1943 р. на українське населення відповів: «Так, влітку 1943 р. мало місце багато фактів, коли громадяни польської національності нападали на українські села. Так, я чув від місцевого населення (від кого не пам'ятаю), що поляки нападали на жителів села Хотячів і села Руснів. Причому село Хотячів було знищене, тобто спалене»¹⁴. Напади на українські села поляки здійснювали спільно з німцями (польська поліція) або з радянськими партизанами (польська самооборона). У жовтні 1945 р. Хивонія Бубен з села Вербично Турійського району свідчила: «Восени 1943 р. німці стали відправляти населення в Німеччину, і поляки в цей час нападали на українські села, тому ховаючись від поляків, як і решта громадян нашого села виїхала проживати в село Обснїжї Турійського району, куди поляки не заходили, де я й перебувала до звільнення Турійського району від німців»¹⁵.

Загалом на Волині в 1943 р. прослідковувалася страшна схема подій: вдень горіли українські села, спалювані німцями спільно з поляками, «власовцями», «узбеками» тощо, а вночі горіли польські, спалювані «бандерівцями», і знову ж - українські, спалювані поляками і радянськими партизанами. Як слушно зауважив один із небагатьох об'єктивних польських дослідників цього питання М. Сівицький, «поляки боялися України на „східних кресах”, совети ж боялися її всюди, звідси походила польсько-радянська співпраця - і польсько-українська різанина»¹⁶.

Нерідко поляки свідомо провокували німців знищувати українські села. Так, у перших числах квітня 1943 р. німецьким відділом СС було повністю спалене і пограбоване українське село Красний Сад Горохівського району. Близько 200 його жителів живцем згоріли, зігнані до клуні. Безпосередньою ж причиною цієї трагедії були постійні доноси поляків сусідніх колоній (Марися, Мар'янівка, Анджеювка) до зондеркоменданта району і навіть до самого гебітс-комісара в Луцьку¹⁷. Слід також мати на увазі, що часто під виглядом УПА польські села знищували радянські диверсійні загони, щоб тут же виступити «на захист» поляків і знищувати разом з ними вже села українські. Що такі факти мали місце, визнають і деякі історики (Т. А. Ольшанський)¹⁸.

Не заперечуючи участі української поліції у знищенні окремих польських сіл (кінець 1942 - початок 1943 рр.), необхідно теж зауважити, що, як свідчать і польські документи, «українським націоналістам» часто приписують також ті масові вбивства, які німці чинили без сторонньої допомоги. Українська самооборона та УПА, безумовно, брали участь у спаленні польських сіл. Однак, як свідчать документи, вбивство поляків не було самоціллю. ОУН(б) ставилася мета деполітизації Волині, зумовлена значною мірою відомостями про антиукраїнський терор, розв'язаний поляками на сусідній Холмщині ще в 1942 р. На Волині польське населення повідомлялося, що протягом 48 годин мусить виїхати за Буг, інакше воно підлягало ліквідації. Не виправдовуючи крайню радикальність такого рішення, слід зауважити, що тут не йшлося про геноцид. Українці вбачали в поляках украй ворожий до себе і небезпечний елемент. З усіх ворогів українського народу поляки в цей момент були найефективнішими. Ті ж зі свого боку заявили: «Польська Волинь без польського населення польською не буде [...] Хто самовільно залишить ці території, той діятиме на шкоду польському народові»¹⁹.

Учасник тих подій Микола Степанчук, заарештований МДБ в 1947 році свідчив, що самооборона сіл Грибовиця і Біличі Іваничівського району, крім охорони власних сіл, «брала участь у примусовому виселенні сімей поляків, які лішли на службу до німців. Цією групою озброєної охорони приблизно в липні 1943 р. були виселені за Буг близько шістнадцяти сімей з колоній Романівка та Зигмундівка Іваничівського району. Ніяких фізичних репресій до виселених не застосовувалось. При виселенні не було жодного випадку вбивства чи розстрілу поляків. Більшість майна поляки вивезли з собою, а що не могли вивезти, те залишилося на місці, і його розібрали місцеві українці»²⁰. Необхідно також зауважити, що у вбивствах поляків не завжди брали участь якісь організовані формування. Їх могли чинити і з чисто грабіжницьких міркувань місцеві чи зайшли бандити. Натомість самі ж польські історики визнають, що «в багатьох випадках українці-сусіди, ризикуючи своїм життям, ховали польських жінок і дітей, рятуючи їх від вірної загибелі»²¹. Влітку 1943 р. українці багатьох сіл на півдні Волині (наприклад, село Квасів Горохівського району) тасмно від СБ ОУН та німців переправляли поляків через штучний кордон у Генерал-Губернаторство, тобто в Галичину, де в той час польсько-українська різниця ще не набула широкого розмаху²².

З якого б боку не розглядати причини і характер польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни, треба постійно мати на увазі, що він, безперечно у критичний період війни (1943-1944) був вигідний і німецькій, і радянській стороні. Польська самооборона, як і українська, виникла на території Волині під час німецької окупації як явище природне. Однак, у тих складних умовах вона об'єктивно не могла не бути антиукраїнською силою.

Примітки

¹ *Rocznik Ziemi Wschodnich* 1939, s. 9.

² *Ibidem*, s. 36, 38.

³ Ostoja, *Burza Wołyńska* [w:] *Wspomnienia cichociemnych*, т. 3, Warszawa 1983, s. 61.

⁴ І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953*, кн. 2, Київ 1994, с. 384.

⁵ M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, т. 2, Warszawa 1992, s. 167.

⁶ І. Білас, *Репресивно-каральна...*, *op.cit.*, кн. 2, с. 391.

⁷ В. Сергійчук, *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*, Київ 1996, с. 68.

⁸ *АК на Wołyniu*, Warszawa 1994, s. 40-41.

⁹ Архів Управління Служби безпеки України по Волинській області (далі: АУ СБУ), ф. П, спр. 4839, с. 148.

¹⁰ *ЛК на Wołyniu*, *op.cit.*, s. 6.

¹¹ АУ СБУ, ф. П, спр. 4839, с. 148.

¹² M. Siwicki, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 25.

¹³ M. Fijałka, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986, s. 45.

¹⁴ АУ СБУ, ф. П, спр. 4018, с. 10.

¹⁵ АУ СБУ, ф. П, спр. 4765, с. 12, 16.

¹⁶ M. Siwicki, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 29.

¹⁷ *Літопис Волині*, рік I, № 1, Нью-Йорк - Вінніпег - Буенос-Айрес 1953, с. 80.

¹⁸ T. A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa (без року), s. 187.

¹⁹ M. Siwicki, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 173.

²⁰ АУ СБУ, ф. П, спр. 1887, с. 16, 17.

²¹ Ostoja, *Burza...*, *op.cit.*, s. 78.

²² АУ СБУ, ф. П, спр. 1928, с. 31.

До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової

Вступ

Під час Другої світової війни більшість польського населення Західної України опинилась в епіцентрі протистояння чотирьох грізних сил: німецького, радянського, польського та українського націоналізмів. Темою реферату є дослідження одного з ключових моментів діяльності польського підпілля на терені Західної України. Важливим аспектом цієї проблеми є визначення ролі польської самооборони у збереженні життя десяткам та сотням поляків і належного їм майна.

Головною проблемою українсько-польського військового протистояння було нерозуміння української проблеми в цілому, нехтування національних та політичних прагнень галицьких українців польським урядом у міжвоєнній Польщі (а згодом еміграційним урядом в Лондоні та керівництвом польським підпіллям, зокрема АК). Інакше, як пояснити той незаперечний факт, що польська самооборона брала участь в антиукраїнських акціях? З іншого, українського боку з точністю до навпаки, було повне нерозуміння тодішньої ситуації та не завжди адекватні дії українського націоналістичного підпілля. Польське населення у своїй більшості активно проводило в життя т. зв. «кресову політику» і було основним опертям як уряду міжвоєнної Польщі, так і підпільних структур ЗВЗ-АК. Місцевим українським населенням такі дії однозначно розцінювалися як антиукраїнські і, у своїй більшості, викликали незадоволення, а згодом озлоблення, пошук винних серед рядових поляків. В цілому ж в основі українсько-польського протистояння лежали старі порахунки

між двома народами і ремінісценсії з минулого, що через позицію політичного керівництва та провокаційну політику німецьких та радянських окупантів, акумулювалися і призвели врешті-врешт до «малої війни». Зауважимо одразу, що польська самооборона на теремі Східної Галичини діяла на основі розпоряджень і у тісному зв'язку з польським військовим підпіллям до приходу Червоної армії, а згодом у тісній взаємодії з НКВС.

В основі діяльності польського підпілля лежав інстинкт самозбереження польської нації. Саме це було головною причиною появи ЗВЗ-АК. Створення, після приходу Червоної армії, нової польської конспірації в особі „NIE”, за задумом її теоретиків принципово нового типу, не могла суттєво вплинути на реальний стан речей, оскільки чисельність польського підпілля була занадто малою і занадто потужні сили протистояли їй. Більше того, діяльність польської конспірації була розрахована на настільки віддалену перспективу, що самі учасники підпілля цього задуму не зовсім розуміли. Ми сьогодні пропонуємо деякі нові матеріали з терену Східної Галичини, враховуючи той факт, що в існуючих публікаціях, як польських, так і українських істориків його діяльність висвітлювалась лише фрагментарно і, у своїй переважній більшості, на матеріалах спогадів. Нові документи дають змогу в іншому світлі побачити непросту ситуацію, у якій знаходилося польське підпілля.

Минулий наш семінар, що відбувся 22-24 травня 1997 р. у Варшаві, доказав, що у всіх нас достатньо доброї волі, аби підійти до подразливих та болючих проблем не з емоціями, а з фактами, оскільки вирішення цих питань належить до наших взаємних інтересів.

Правда, якою б пекучою вона не була, залишається правдою, і послужить усім нам для зближення наших позицій, а відтак, сподіваюсь, для зближення обох народів.

Думаю, що українське прислів'я: «Краще золота згода, аніж соломи'яний суд» якнайкраще відображає сьогоднішню нашу позицію. З іншого боку мусимо пам'ятати про схильність соломи до швидкого загоряння від необережно піднесеного сірника, або ж до швидкого гниття від застою.

Наше усвідомлення відповідальності перед майбутнім поколінням, перед безвинно полеглими у братовбивчій війні, зрештою перед усією Європою, дасть усім нам змогу знайти сьогодні хоч крихту розуміння і взаємовибачення.

Хай нам у цьому допомагає Бог!

Сьогодні хочу окреслити певні тенденції та окремі факти, котрі не знайшли свого висвітлення у наукових дослідженнях. Зокрема, як типовий приклад розглянемо становлення і розвиток польської самооборони на терені Бережанського та Чортківського інспекторатів АК, оскільки діяльність загонів польської самооборони, як було сказано вище, нерозривно пов'язана з діяльністю АК.

Польське бачення українських проблем

У першому та другому варіантах плану польського повстання на терені Східної Галичини, розроблених впродовж 1942 року і відомих як рапорти «№ 132» і «№ 154», польська політична думка, на жаль, перебувала на рівні мислення режимів із часів пацифікації і не виходила за рамки військово-поліційних операцій на західноукраїнських землях, цілковито ігноруючи політичну волю українського народу жити у власній незалежній державі, на власній території. Як і раніше, відносно чужоетнічна меншість прагнула панувати над автохтонною більшістю, намагалась її поневолити і проводила всі заходи, включаючи і військові, щоб будь-якою ціною реалізувати свої власні державницькі плани.

Затятий консерватизм в українському питанні можемо пояснити насамперед певними змінами у розстановці політичних сил у польському суспільстві на користь правих, які сталися після арештів тверезих політиків: представника уряду Яна Пскалкевича та відомого генерала Ровецького («Ґрота»).

Ще в березні 1943 р. польський екзильний уряд прийняв інструкцію з українського питання у вигляді тез. Нею мала керуватися крайова влада під час переговорів з українцями. В них була висловлена готовність гарантувати українському населенню юридичну і фактичну співпрацю, широке територіальне самоуправління на землях, де українці становлять більшість, та проведення на засадах національної і соціальної справедливості земельної реформи на користь місцевих малоземельних селян-поляків та українців¹.

В ході дискусії була відкинута цінна пропозиція соціаліста Яна Квалінського про необхідність визначення територіальної автономії українців і можливого плебісциту серед них з метою з'ясування, до якої держави вони хочуть належати.

Вказані тези, незважаючи на їх певну обмеженість, могли б стати передумовою для конструктивного діалогу з ОУН та іншими українськими політичними організаціями. Але за поступливість українцям їх вороже зустріли впливові польські консерватори та інституції, які вони контролювали.

Гострі суперечки, що часто набирали характеру фракційної боротьби, між прихильниками і противниками лондонських тез ще не раз спалахували, та в кінцевому результаті цей важливий документ спіткали знехтування і забуття.

До 1943 р. офіційні кола делегатури уряду не оголошували основних постулатів своєї політики щодо західноукраїнських земель. Лише 15 серпня 1943 р. Крайова політична репрезентація сформулювала їх так: «Непорушність східних кордонів» і «врегулювання справ національних меншостей, згідно з принципами традиційної вільності та рівності прав і обов'язків». За українським народом визнано право на незалежність, але тільки на тих землях, які до 1939 року творили УРСР².

Поряд з цим у вказаній відозві, витриманій у агресивному тоні, містилося недоречне звинувачення значної частини українського суспільства у колаборантстві з німецькими окупантами. Аналогічну позицію щодо цієї проблеми зайняли різні польські політичні організації. Іншим, не менш важливим, чинником були диверсійні, терористичні та партизанські дії Армії Крайової проти німців.

Хоча, як свідчать архівні дані, вони були малоефективними, а у переважній більшості звітів АК свідомо сфальсифікованими, такі дії мали виразне антиукраїнське спрямування, то ж оунівське підпілля сприймало їх негативно. Причиною цього був той факт, що німецькі окупанти, як правило, приписували їх українському рухові опору з усіма негативними для нього наслідками (вбивство Ізельта у Чорткові). Репресії фашистів не тільки завдавали відчутних і непоправних для ОУН бандерівців втрат, а й підривали їх стратегічну лінію щодо нагромадження військового потенціалу для боротьби з основним ворогом - більшовизмом.

Оунівське підпілля не обмежилося заявами та пасивними споглядами дій поляків, а реалізувало свої контрдії, що вносили суттєві корективи у розвиток польського руху опору на терені Західної України. Образно кажучи, над Армією Крайовою на весь період окупації висів дамоклів меч - українське підпілля...

Польські документи, що засвідчують деякі зрушення підпілля у диверсійній та терористичній діяльності проти німецьких окупантів на Тернопільщині, належать до осені 1943 р. До цього часу аківці не здійснили нічого вагомого, інакше конкретні результативні акції були б задокументовані з типовою німецькою педантичністю. Інша справа, що якраз на цей період припадає масова поява польських загонів самооборони, про що вже сказано у книзі *Хто пожег «Бурю»?*

Навіть при поверховому розгляді матеріалів звертається увагу на одну особливість діяльності АК, про яку не знайдеться жодного натяку у дослідників кресов'яцького напрямку та їх adeptів. У період з жовтня 1943 р. по березень 1944 р. польське підпілля настільки зав'язло у протистоянні з українським рухом опору, що основна ділянка його роботи - боротьба з німецькими окупантами - перемістилася на другий план, і її вели настільки мляво, що є всі підстави говорити про зміщення акцентів у визначенні головного ворога. Щоправда, вказана тенденція на планування операцій відчутно не вплинула. Бойові плани складали добротню, згідно з традиціями польської штабної культури. Вони мали такі розділи, розставлені у порядку важливості: 1. диверсії; 2. саботаж; 3. терор; 4. акції проти українців³.

Останній розділ, на відміну від трьох попередніх, польське підпілля, за незначними винятками, реалізовувало в повному обсязі. За значимістю його варто було б поставити на перше місце, оскільки АК проводила жорсткий безкомпромісний курс щодо українського населення, побудований на терорі і залякуванні. Український рух опору відповідав адекватними заходами. Українсько-польське протистояння на Тернопільщині нагадувало малу війну - одноманітну, нещадну й безглузду. Вищевказане стосується і інших теренів, котрі ми сьогодні розглядаємо.

В одному з наказів, комендант Тернопільського округу АК Ф. Студинський («Скава») рекомендує у відповідь на українські насильства, вчинені над поляками, у триденний термін давати рішучу відповідь і знищувати українських діячів, згідно із складеними списками⁴. Хто складав ці списки і для чого? Питання вимагає відповіді, котрої, на жаль, сьогодні немає.

В АК із плином часу, як вже вказувалося, змістились акценти у визначенні головного ворога. Склалася ніби парадоксальна ситуація, коли в декларативних документах польського підпілля на «східних кре-

сах» фігурує головний ворог - німецький фашизм, а насправді основні бойові частини АК виявилися зайнятими боротьбою з українським націоналізмом.

Але у цій ситуації не було нічого незвичайного і дивного, бо й український рух опору намагався також розв'язати власні проблеми і рішучими діями вніс корективи у польські плани, що, врешті-решт і привело до вказаної розбіжності між деклараціями та реальністю. З наближенням більшовицьких військ до Західної України тимчасова рівновага українсько-польського протистояння похитнулася. Для ОУН-УПА наближався так званий час «ІКС», до якого вони готувалися увесь період окупації. Почалася реалізація «історичного шансу» - побудови на руїнах «всіх імперіалізмів» Української Самостійної Соборної Держави. Враховуючи швидку перспективу того, що німці залишають Західну Україну, українське збройне підпілля, основу якого складали сили УПА, намагалося не вв'язуватися з ними у збройні конфлікти, а вістря боротьби спрямовувало проти єдиної реальної сили, яка стояла на перешкоді українському національному відродженню - польського руху опору. Причому, з боку українського руху опору чітко простежувалося намагання розв'язати руки від усіх другорядних фронтів і розбити польське підпілля до приходу більшовицьких військ, оскільки керівництво ОУН вбачало, і небезпідставно, смертельну небезпеку блокування ворожих їм сил. Як стверджує Л. Шанковський, у Східній Галичині підрозділи УПА атакували польські населені пункти насамперед, щоб добитися виїзду польського населення на споконвічні польські землі. Через те кожна оунівсько-терористичну акцію попереджували відозвою до польського населення про необхідність очистки терену шляхом переселення до Великопольщі⁵. Думку Л. Шанковського підтримує польський історик Ян Лукашув, який вважає, що українська деполонізація не була акцією геноциду, її мета - вигнання, а не вбивство польського населення⁶.

Окремо хотів би зазначити, що тогочасні події не варто оцінювати з сьогодішнього правного становища. Пошуки істориків документально підтвердив секретар підгасцького обводу АК Владислав Шевчук, який особисто готував інформаційні звіти до Бережанського інспекторату. Він неодноразово інформував вищу інстанцію підпілля про масове надходження листів до польських родин на початку 1944 р. В цих листах бандерівці пропонували

полякам виїхати в Польщу і очистити терен, інакше вони будуть знищені, а їх господарства спалені.

Рішучий натиск українського підпілля співпав у часі з періодом, коли польське підпілля реалізовувало свій стратегічний план «Буря» („Burza”), тож дії цих двох сил у Галичині розвивалися в повній взаємозалежності. У цій ситуації у повній мірі проявився наростаючий антагонізм, під знаком політичного протистояння ОУН та АК, а також економічні та суспільні стосунки, що мали попередню історію. Негативну роль в польсько-українському протистоянні відіграло чимало зовнішніх чинників. Першим фактором я хочу назвати провокативні дії німецьких окупантів. Для прикладу наведемо свідчення одного з аківців: «[...] Пацерика також цікавила діяльність українських націоналістів, тому я слідкував і за ними, однак, крім того, що вони скрізь активно діяли, я нічого не запримітив».

Діяльність Добжанського, Пацерика і інших працівників контррозвідки з часом матеріалізувалась у спеціальному списку агентів гестапо. Про нього розповів на слідстві заарештований енкаведистами учасник підпілля Леслав Торчинський, який зумів навіть згадати окремі прізвища: поляк Смалеюш та українці Луцишин і Остап'юк. Опоненти можуть заперечити, що це не було типовим явищем, однак документи свідчать про інше. Тому постає резонне запитання: чому польський загал з довірою ставився до окупаційної адміністрації, йшов на співпрацю з нею в українському питанні? Не претендуючи на істину останньої інстанції, вважаю, що німецькі окупанти, проводячи політику «поділяй і владарюй» на багатонаціональних теренах Галичини, продумано, педантично і, що важливо, комплексно використовували для розпалювання міжетнічних антагонізмів усі засоби. Головними з них, без сумніву, були спеціальні служби Рейху (гестапо, кріпо, жандармерія та інші), які у Галичині в цілому і на Тернопільщині зокрема були достатньо укомплектовані так званими «шльонзаками» та іншими «фолькедойчами» польського походження. Добре володіючи польською мовою, вони втиралися в довір'я до польського населення і успішно вели оперативну діяльність. Провокативна участь «шльонзаків» у штучному розпалюванні українсько-польської війни очевидна⁷. Іншим важливим фактором протистояння в Галичині була співпраця польського населення з більшовицькою партизанкою та волинські події⁸. Не можемо не враховувати і того факту, що Східна Галичина була частиною Генерал-

-Губернаторства, а Волинь належала до рейхскомісаріату Україна. Крім того не можна зводити до одного знаменника все українське підпілля, котре було далеко не однорідним, і котре представляли не лише представники УПА. Чи можна забувати, що після приходу Червоної армії більше 20 тисяч осіб місцевого населення ухилилися від мобілізації в Червону армію? Частина з них була оформлена в озброєні групи з виразним кримінальним відтінком. Мушу зауважити також, що переважна більшість українського підпілля та місцеві політичні діячі не поділяли погляду на екстермінацію. Однак зарадити ситуації не могли. Заслуговує уваги і той факт, що українське населення, незважаючи на особисту небезпеку, рятувало поляків.

Дії українського підпілля проти польських осередків самооборони

Уже на початку 1944 р. підрозділи УПА-Захід завдали ряд нищівних ударів польським осередкам на півдні Тернопільщини. Значних втрат зазнало польське населення сіл Ланівці, Грабівці, Гермаківка (Борщівський район) та Половці (Чортківський район), Стара Гута (Буцацький район), Маркова та Коростятин (Монастирський район). Як стверджує Є. Венгерський від вересня 1943 року почалися також замаху УПА на поодиноких поляків, а потім напади на польські села. 8 вересня на дорозі між Літтятином і Котовом вбито пробоша з Котова ксьондза Владислава Білінського. 30 листопада і 29 грудня дворазово здійснено вбивства у Шумлянах. В кінці 1943 року забрано з Мечишева трьох поляків, а в січні 1944 року заморожено ще трьох⁹. Цей перелік, на жаль, можна продовжувати.

Села приступили до організації осередків самооборони і скупчення в них польської людності з сіл, котрі не мали можливості охоронятися. Такими місцевостями — осередками самооборони - вибрано в Бережанському інспектораті: Бережани, Гутисько, Демня, Підвисоке, Рогачин Місто, Скляна Гута, Нараїв, Бище, Куропатники і Козова. Точна дата створення цих осередків, сьогодні невідома, Можливо це наступило лише після нападів на власне ці та довколишні місцевості. Як ситуацію трактувало ОУН? «Усі випадки мордування цілих родин включно до дітей, НКВД-івська провокація, яка має на меті нас компромітувати. З поляками не воюємо, а б'ємо тільки тих, які співпрацюють з НКВД».

Зрозуміло, що в такій складній ситуації поляки почали спішно створювати загони самооборони під керівництвом АК - однак озброєння не вистачало. Скажімо бекерівський фільварок у підгаєцькому обводі Бережанського інспекторату АК охороняли польські селяни озброєні сокирами та ін. Підсумкових кількісних показників втрат польські документи, на жаль, не подають¹⁰. Крім того антиукраїнський фронт, котрий зайняла АК та самооборона, був занадто великий, а польські сили ослаблі.

В цій ситуації польська самооборона почала давати збої. Ще в листопаді 1943 р. керівник Чортківського інспекторату «Треф» Станіслав Чернецький, характеризує її стан, був змушений визнати, що «[...] люди не дуже охоче до неї горнуть, стверджуючи, що вона ні до чого не придатна, бо українці, якщо хочуть когось замордувати, то помимо самооборони це зроблять». Серед польського населення у селах панував страх, ширилися панічні чутки «про масову різню поляків» (що, як зазначено в одному документі АК, не підтвердилося у кількісних показниках)". Набирали розвитку і еміграційні процеси. Так, на початку березня 1944 р. шляховий комісаріат м. Борщева видав польському населенню біля 2500 перепусток для евакуації в західні райони Генерал-Губернаторства, основним чином у Краківське воєводство. Керівники АК Тернопільщини панікували. У одному з наказів Францішгга Студинського вказано, що комендант району Монастирська втік на захід, внаслідок чого впродовж двох місяців з підпіллям АК на терені неможливо було відновити зв'язок.

Перед підпіллям АК на початку березня 1944 р. відкрилася сумна перспектива втрати «східних кресів». Лише прихід Червоної армії на деякий час вирівняв становище. Надзвичайні заходи, в тому числі репресивні, не змогли докорінно змінити ситуацію. Не лише дії ОУН лякали польське населення, впливаючи на евакуаційні процеси, певна його частина боялася і «дружніх обіймів» червоних, адже в пам'яті жили репресії більшовиків щодо польської інтелігенції та* заможного селянства у 1939-1941 рр.

Важка і невизначена обстановка гнітюче діяла на комендантів осередків АК. Прикладом цього може бути сповнений розпачу рапорт коменданта Чортківського інспекторату «Треф» Станіслава Чернецького. У ньому, зокрема, зазначено, що «українські банди» стали сильнішими, «[...] а, що найгірше, краще озброєними», в результаті чого «польська самооборона не може чинити опір». Доказом викладеного

є напад на польський населений пункт Коростятин 28 лютого 1944 р., де поляки зазнали значних втрат. «Венцлав» підкреслював, що «у нападі брали участь „бандити” озброєні не лише легкою автоматичною зброєю, а й двома важкими кулеметами».

У цих умовах комендант інспекторату ні фізично, ні з моральної точки зору не міг виконати надзвичайні заходи вищого командування АК: «Наказ не залишати тих територій не вплинув на евакуаційний процес [...] Загроза людної є більшою, ніж санкція [...] Якщо вже наш хлопа вирішив залишити маєток і господарство, щоб виїхати на Захід, це свідчить тільки про загрозу теперішньому становищу тутешніх поляків у селах. Поляки, які, однак, хочуть залишитися, слізно просять зброї, зброї і ще раз зброї [...] Чути часто такі голоси з боку поляків: де наш уряд, де наша влада, що на це говорить Варшава, чому не прийде з якоюсь допомогою?»¹².

Через зазначені обставини керівники ряду осередків АК змушені були піти на переговори з німцями, щоб з допомогою багнетів окупантів стримати натиск ОУН та УПА. Іноді вони дозволяли полякам ■з контрольованих населених пунктів і районів співпрацювати з німцями і вступати у формування допоміжної поліції, яку планували використати проти «української партизанки». На півдні сучасної Тернопільської області створенням польської допоміжної поліції займався польський колаборант Казимир Кужняк¹³.

Поляки брали участь і в німецьких поліцейських акціях. Так, у Бережанах колишній польський агент Комальський був заступником начальника місцевої кримінальної поліції «кріпо»¹⁴. Непоодинокими були випадки праці поляків і в органах гестапо.

Слід зазначити, що керівництво польського підпілля спочатку пасивно споглядало ці процеси, пленталося у хвості подій, а потім схаменулося, щоправда, запізно, саме напередодні приходу Червоної армії, оскільки зрозуміло, що гестапо залучатиме польську поліцію та загони самооборони не тільки проти ОУН, УПА, а й проти більшовицьких партизанів, що може, в кінцевому рахунку, скомпрометувати польський рух опору, потім і екзильний уряд в очах антигітлерівської коаліції. Тому на початку березня 1944 р. командування АК Тернопільського округу, не без рекомендацій зверху, проаналізувавши ситуацію, таку співпрацю з ворогом «[...] у переддень його занепаду» визнало недоцільною.

Для відділів самооборони спішно підготували інструкцію (у розпо-

рядженні автора є датований 5 березня 1944 р. документ цього зразка, призначений для польської самооборони м. Чорткова), у якому узагальнили негативний досвід співпраці поляків з німецькими окупантами щодо створення загонів самооборони проти українців. У ній, зокрема, зазначено, що польська самооборона від українців була швидко підпорядкована німцям, котрі, призначаючи своїх керівників, прагнуть контролювати її діяльність. У зв'язку з цим, така співпраця поляків з німцями, як і співпраця в інших формах, визнана адекватною зраді польській державі, тому «про організацію самооборони поляків як опори німців не може бути й мови»¹⁵.

Далі в документі командування АК подає детальні роз'яснення своєї позиції з даного питання:

- польську самооборону окупанти використовуватимуть для боротьби з більшовицькими і навіть польськими партизанами, як це було на Волині, що заборонив Начальний вождь;
- польські формування братимуть участь в облавах на людей, призначених до вивозу в Німеччину, інших поліційних заходах;
- з приходом Червоної армії поляки, які співпрацювали з окупантами, втікатимуть на захід від більшовицьких репресій, оскільки вони будуть «розстріляні, а в кращому випадку вивезені».

Розуміючи сказане, командування АК вважає за потрібне ще раз застерегти поляків від співпраці з німецькими окупантами, яка в кінцевому рахунку, без сумніву, приведе до «примусової втечі загонів самооборони», позбавить польські населені пункти найдієвішого елемента, залишить їх беззахисними у найкритичніший момент, що «не упустять використати українці».

Як негативний приклад «дурощів і браку політичної орієнтації», названий у документі волинський варіант співпраці з німецькими окупантами польської поліції і загонів самооборони, які змушені були робити те, що бажали від них окупаційні власті. Співпраця з німцями не захистила волинських поляків від дій ОУН-УПА. Вони зазнали значних втрат. Більше того, з пі ходом більшовицького фронту до Волині вказані військові форм/г нт я були змушені втікати на Захід, залишивши напризволяще г . j . t . і к . і . які заховались у містах Луцьку та Рівному. Цій інструкції по-^д- в: ли два конфіденційних накази «Скави» від 1 і 4 березня 1944 г. Перший наказ був адресований безпосередньо керівникові Чорт кліиc.koro інспекторату С. Чернецькому - «Жару», інший орієнтований, мабуть, на нижчі ланки.

У наказі від 4 березня 1944 р. Польські комітети опіки дезавуйовані як «харитативні інституції, що їх покликала німецька влада, і тому не уповноважені виступати від імені всього польського суспільства в будь-якому випадку»¹⁶. У зв'язку з цим будь-кому з польського підпілля, під загрозою спеціальних судів, було заборонено вступати до відділів самооборони під егідою ПКО.

Як виняток, для контролю за обстановкою у ПКО, Ф. Студинський дав дозвіл на легалізацію в кожному комітеті по представникові АК. Водночас керівник АК терену «Талісман» ще раз підкреслив, що самооборона польського населення є монополією АК, як загальнонаціональної військової сили і «[...] ніхто, крім мене, не покликаний і не має будь-якого права видавати жодних наказів, також розпоряджень з питань самооборони. Людей, котрі цим займаються, наказую вбивати без суду»¹⁷.

У цілому документі відчувається велика стурбованість станом польської оборони, особливо проти дій ОУН-УПА. У зв'язку з цим «Скава» вимагав підвищити персональну відповідальність комендантів обводів, осередків, командирів рот і менших підрозділів за самооборону в закріплених районах. Пропонував поліпшити службу зв'язку (застосування для оповіщення костьольних дзвонів, гонгів і т. п.) та взаємодію між окремими підрозділами і клітинами аківського підпілля. Недостатньо енергійних комендантів із числа офіцерів рекомендував змішувати, ставити на їх місце підофіцерів, рядових і навіть таких, які не служили, лиш би вони відповідали вимогам часу. Давалося завдання «виловлювати бандитів, витягувати з них зізнання» про плани й наміри українців. Наказував активізувати диверсійну роботу на залізниці, напади на німецькі колонії з метою захоплення зброї і боєприпасів. Причому, «Скава» рекомендував застосувати певні тактичні хитрощі з політичним відтінком і далекоглядними наслідками: «[...] вибирати мудро місце засідки, щоб так налаштувати німців проти українців, а українців проти німців...»¹⁸. Навряд, чи тут можна ще щось додати, правда, можливо таким езультатом були лише дії керівництва АК на рівні округів? Зовсім ні.

Як стверджував В. Вінчук («Литвин») - керівник розвідки і контррозвідки Підгаєцького обводу АК (крип. «Святови»), він спільно із своїми розвідниками «Іскрою», «Налснчем» та «Репіним» збирали та направляли в інспекторат інформації з таких проблем:

- дислокація підрозділів УПА;
- провідники ОУН, їх характеристики та місця укриття;
- пересування німецьких частин на терені;
- облік польських родин, знищених бандерівцями;
- облік фольксдойчів і рейхсдойчів;
- особи німецької національності, які чинять звірства над польською людністю.

Сталінське бачення польської самооборони

Планів Сталіна польське підпілля не знало. Однак з приходом Червоної армії польські загони самооборони не припинили своє існування, а активно розбудовувались. Про це красномовно свідчать висловлювання деяких учасників польського підпілля. Так той же Владислав Вінчук існування польського підпілля після його офіційного розпуску пояснював наступними причинами:

«[...] Ще до приходу Червоної Армії існуючі групи УПА здійснювали винищувальні напади на мирне польське населення віддалених від міста сіл. У зв'язку з активізацією дій УПА в момент приходу Радянської Армії, створилось ще важче становище для польського населення [...] Потрібно було негайно здійснити якісь оборонні заходи, щоб врятувати життя решти польського населення і гарантувати безпеку міста [...] З цією метою було проведено ряд нарад, в яких, в основному, приймали участь колишні члени Армії Крайової. Ці наради були неузаконеними. На них обговорювалися не лише питання, які стосувалися укріплення „самооборони” міста, але також були підняті деякі питання, які її не стосувались». «Самооборона» і її мета була підтримана місцевими органами радянської влади (військоматом і МВС). На це були зрозумілі причини. Хоч радянська влада і продовжувала репресії проти місцевого населення, поляки, позбавлені підтримки, шукали її в особі радянських органів і в першу чергу НКВС. Зрозуміло, що це продовжувало польсько-український конфлікт. Тим часом підрозділи УПА вели смертельну боротьбу з новою владою. Наведемо приклад з базою польської самооборони в с. Пановичі, бійці котрої 27-28 березня 1944 року надали допомогу радянським партизанам у боротьбі проти німців. Серед врятованих був капітан Зубков, котрий згодом став воєнко-

мом у Підгайцях і перевербував поляків до винищувального батальйону¹⁹.

У терміновому повідомленні секретаря Підгаєцького райкому Рябенка від 16 серпня доповідалося в Тернопільський обком П(б)У, що «з 15 на 16 вересня 1944 р. бандерівці оточили с. Пановичі і почали проводити терор - обстріляли з усіх боків станковими кулеметами, закидали гранатами, підпалили 34 будинки, вбитих 18 чол. і поранено 17. Село Пановичі населяють виключно поляки. Напад здійснено на поляків, як таких, що краще ставляться до виконання заходів, які проводить радянська влада»²⁰.

Наведемо для порівняння свідчення учасника польського підпілля: «9 вересня 1944 р. в день польського свята святої Матки Боски в ночі банда УПА здійснила напад на польське село Пановичі Підгаєцького району, більше половини спалила хат з надвірними будівлями, вбила 16 і поранила біля 22 людей поляків».

Зовсім інші дані наведені у зведеннях УПА: «16 серпня 1944 р. зведено бій із стрибками в с. Пановичах, у висліді якого вбито 60 стрибків [...]»²¹.

Виникає резонне запитання: котрі з документальних свідчень є правдивими?

Той самий свідок пише, що «всі польські військові відділи, як партизанські, так і територіальні групи самооборони, повинні зголошуватися більшовицькій владі як відділи польського війська. Роти самооборони під командуванням комендантів обводів повинні мельдуватися в місцевих військових установок більшовиків. Перед ними було поставлене завдання боронити польську людність «від наскоків українських банд».

Співпраця керівництва АК з командуванням Червоної армії не була його ініціативою, а відображала наміри керівництва АК і екзильного уряду.

В інструкції головного командира АК від 12 липня 1944 р. вказано: «Совети воюють з німцями, тому є нашим комбатиком проти Німеччини». І далі: «Наша співпраця з советами обмежується тільки боротьбою польської організованої самодії на всіх ділянках життя, також у питанні війська та війни. Цей опір має бути збірним виявом волі польського народу зберегти своє незалежне життя»²².

У середині липня 1944 р. оптимізм керівників корпусного командування АК щодо порозуміння з «советами» та можливої співпраці

з ними значно похитнувся. З клітин підпілля все частіше почали надходити тривожні сигнали про роззброєння радянськими чинниками деяких легалізованих підрозділів, використання їх у міліційних заходах і таке інше.

Незважаючи на наявні грубі порушення правил конспірації підпілля поступово удосконалювало свою роботу. Впродовж вересня - грудня 1944 р. конспіративно провели сім нарад, на яких обговорювались більш вагомні проблеми:

- виїзд польського населення на нові території та про нові кордони Польщі;
- дисципліна в «істребітельному» батальйоні і вплив на неї з боку підпілля;
- посилення громадської самооборони міста та контроль за нею підпіллям АК.

Комендант Підгаєцького обводу 3. Ліс на одній з нарад (жовтень 1944 р.) довів до відома керівництва організації інформацію про те, що за поляками бійцями «істребітельного» батальйону зафіксовані численні випадки грабежів українського населення під час проведення операцій. В результаті бандерівці будуть здійснювати адекватні дії по відношенню до польськості. Нарада зобов'язала учасника організації Анджея Захарківа — «Юрека» проводити роз'яснювальну роботу серед «істребітелів», націлюючи їх на гуманне ставлення до мирного українського населення²³.

Яким було ставлення УПА до цієї ситуації? Документи завжди красномовніші, ніж жести. «[...] Зараз большевики починають організовувати в кожному селі „стрибки“. Негайно новоорганізованих „стрибків“ розоружити (українців нагаями до домів), з іншими нацменами поступати так, як з вислужницьким елементом. Не допустити голоті пошитись в пір'я».

Чергового удару польській самообороні завдала мобілізація до лав Червоної армії. Є цікаві матеріали Підгаєцького райкому партії від 22 лютого 1945 року, у яких стверджується, що у с. Білокриниці, де базувалась компанія «Вільха», «[...] до 30 чол. ховалося від мобілізації, з яких після роз'яснення наказу і розпорядження начальника обласного управління НКВС тов. Сарасва з'явилося у райвійськомат 24 чол., їм надані 15-денні відстрочки, після чого вони будуть проходити призовну команду»²⁴. Агітація проти виїзду в Польщу не

залишилась поза увагою пильних очей енкаведистів. Так 17 січня було заарештовано керівництво штабу АК Підгайці, а вже 22 січня газета «Вільне життя» надрукувала звернення Тимчасового уряду до населення визволених районів Польщі.

У своєму звіті в Москву голова правління СПП Л. Шибейко так описував хід переселення від 15 липня: «В Чортківському представництві справа евакуації польського населення набрала примусового характеру. Різні особи, навіть люди сторонні, але пов'язані з певними органами, заради власної користі викидали людей з домівок, погрожували Донбасом, каторгою, арештом... і це заради того, щоб зайняти будинок або скористатися з меблів. Сам транспорт залишає бажати кращого. Репатріантів завантажували до брудних вагонів з-під вугілля, часто без стінок, не дозволяли брати худобу, найнеобхідніше з домашніх речей, словом з невідомих нам причин робилося все, щоб людям тільки зіпсувати тут життя [...]»²⁵.

Зрозуміло, що у таких умовах польська самооборона існувати уже не могла. Вона стала заручником з одного боку керівництва АК, а з другого боку органів НКВС і в силу історичних обставин не змогла виконати свого історичного призначення. Підсумовуючи вищесказане хочу окремо відзначити моменти, котрі пропонуються до узгодження українською та польською стороною.

■ Діяльність як українського, так і польського підпілля характеризувалась передусім браком толерантності для іншого народу, мали місце стихійні поражунки, часто на побутовому рівні. Не треба ідентифікувати у всякому випадку до кінця 1943 р. ОУН-УПА в плані централізації та підпорядкованості структур, аналогічно до АК.

■ Польська самооборона була створена під керівництвом АК і діяла згідно її розпоряджень до приходу Червоної армії. Згодом польська самооборона була в основному підпорядкована органам НКВС, а також у деяких випадках діяла автономно.

■ Не все керівництво ОУН і місцеві провідники погоджувалися з методами екстермінації та етнічної чистки. Окремі приклади доброї волі були як з українського, так і з польського боку, але в силу відомих причин порозуміння не було досягнуто.

■ Самооборона ефективно діяла лише у випадках, коли отримувала допомогу з боку військових формувань АК. Перед приходом Червоної армії самооборона почала здавати зброю, оскільки зайняла надто

широкий фронт у протиборстві з ОУН-УПА, не враховуючи реалії співвідношення українського і польського населення.

■ Невиваженість та провокаційні дії керівництва АК, як за кордоном, так і на теренах Тернопільщини, єзуїтська політика гітлерівців та більшовиків, щодо всього місцевого населення призвело до численних жертв серед мирного населення.

■ У переважній більшості випадків на терені Східної Галичини акції УПА мали відплатний характер, або характер боїв з відділами АК, або ж з «істребітельними батальйонами». Під час протистояння нерідко виникали неконтрольовані ситуації на побутовому рівні, зводилися давні порахунки. Межу дозволеного переходили як поляки, так і українці. Окремо варто відзначити діяльність кримінальних груп та осіб, які ухилялись від мобілізації у Червону армію.

■ Після приходу російських військ орієнтація польської самооборони на співпрацю з НКВС, була черговим негативним чинником, котрий провокував не лише збройне українське підпілля, а й рядових українців на антипольські випадки.

■ Польська самооборона стала заручником з одного боку керівництва АК, а з другого органів НКВС і в силу історичних обставин не змогла виконати свого історичного призначення.

Примітки

¹ З. Ковалевський, *Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії* [у:] «Україна - наука і культура», Київ 1993, вип. 26-27, с. 200-232.

² A. Szcześniak, W. Szota, *Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973, s. 163.

³ Державний архів Тернопільської округи (далі: ДАТО), ф. 3445, оп. 1, спр. 49, с. 1; спр. 6, с. 3.

⁴ ДАТО, ф. Р 3445, оп. Іспр. 10, с. 1-3.

⁵ Л. Шанковський, *Історія українського війська*. Київ 1991, с. 703.

⁶ J. Łukaszów, *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), t. 90, 1989, s. 187.

⁷ О. Гайдай, Б. Хаварський, В. Ханас, *Хто пожав «Бюрю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945рр.*, Тернопіль 1996; О. Гайдай, В. Хмас, *До питання діяльності Підгаєцького обводу АК* [у:] «Освітнянин» 1998, № 2, с. 26-27.

* А. Макаревич, *Плейбой Советского Союза* [у:] «Совершенно секретно» 1989, № 4, с. 24-25.

⁴ J. Węgierski, *Armia Krajowa w Okręgach Stanisławów i Tarnopol*, Kraków 1996, s. 209.

¹⁰ ДАТО, ф. Р 3445, оп. 1, спр. 29, с. 6.

¹¹ ДАТО, ф. 3445, оп. 1, спр. 29, с. 6.

¹² О. Гайдай, В. Хаварський, В. Ханас, *Хто пожав «Бурю»...*, *op.cit.*, с. 130.

¹³ ДАТО, ф. 3445, оп. 1, спр. 36, с. 1.

¹⁴ В. Бемко, *Бережанищина [у:] Бережанищина у спогадах емігрантів*, Тернопіль 1993, с. 237.

¹⁵ ДАТО, ф. Р 3445, оп. 1, спр. 44, с. 1.

¹⁶ О. Гайдай, В. Хаварський, В. Ханас, *Хто пожав «Бурю»...*, *op.cit.*, с. 123.

¹⁷ ДАТО, ф. Р 3445, оп. 1, спр. 23, с. 1.

¹⁸ О. Гайдай, В. Хаварський, В. Ханас, *Хто пожав «Бурю»...*, *op.cit.*, с. 121, 122.

¹⁹ О. Гайдай, В. Ханас, *До питання...*, *op.cit.*, с. 27.

²⁰ ДАТО, ф. П-35, оп. 1, спр. 8, с. 1.

²¹ О. Гайдай, В. Хаварський, В. Ханас, *Хто пожав «Бурю»...*, *op.cit.*, с. 80.

²² *Ibidem*, с. 63.

²³ О. Гайдай, В. Ханас, *До питання...*, *op.cit.*, с. 27.

²⁴ ДАТО, ф. П-35, оп. 1, спр. 24, с. 6.

²⁵ С. Ткачов, *Польсько-український трансфер населення 1944-1946 рр.*, Тернопіль 1997, с. 61.

Дискусія

Анджей Пачковський: Я маю перевагу над референтами, бо не займаюся ні польсько-українськими стосунками, ні Другою світовою війною, тому дивлюся на це деякою мірою з відстані. І я хочу подякувати передусім панові Ханасу за чудовий реферат, на початку якого він звернув увагу, що все це слід розглядати в дуже генеральному кадрі: це були не польсько-українські стосунки, а польсько-українсько-німецько-радянські. Якщо в загальному чи окремому плані це забудеться, то ми загрузнемо в перерахуванні злочинів з боку однієї чи іншої сторони, і з цього перерахування нічого, власне, не виникне ні для нас сьогодні, ні для історії як науки.

На мою думку, можна побачити певну паралельність ситуації. В 1941-1942 роках більшість в політично активному українському середовищі робила ставку на Німеччину. І в зв'язку з цим співпрацювала з німцями в різних формах (через поліцію, політичні структури). В 1942 році українська незалежна думка дала тріщину. Моєю першою приміткою до усіх рефератів є те, що в певний момент у них зникли мельниківці, зникла пронімецька орієнтація, котра, однак, продовжувалася. Хоч вони не брали самостійної участі в утворенні самооборони і боротьбі з поляками, але були там, мали власні форми, пов'язані з німцями.

Це вплинуло, як мені здається, на позицію не стільки польського населення, скільки на польські підпільні державні установи, підпорядковані еміграційному уряду в Лондоні, який звертав увагу на цей елемент.

З другої половини 1942 року, після того, як ОУН-Б переходить до боротьби з німцями, поляки мовби переймають частину цих функцій і шукають у німців допомоги в захисті від українців. Отже, можна сказати, що спочатку українці були настроєні пронімецьки. Пізніше, з тактичних міркувань, поляки, чи принаймні деякі польські групи, шукали певного порозуміння з німцями. Я думаю, що про це не слід забувати. Це явище було відкладене в часі, але воно мало подібний характер, принаймні, в теорії, бо в загальнополітичному плані мова йшла, звичайно про дещо інше. У польському підпіллі не існувало

жодних пронімецьких тенденцій в політичному значенні цього слова. Часто можна почути, що поляки є романтиками і що Варшавське повстання, акція «Буря», чи взагалі розвиток підпілля були недоцільними діями, бо не призводили до позитивних результатів. Але, говорячи так про поляків, що ж тоді казати про ОУН-Б, яка в певний момент оголосила війну усім, як мені здається, без надії на перемогу. Ще можна було сподіватися, що з Німеччиною вона подолає советів і запанує над поляками, але боротися з німцями, поляками і советами одночасно - це було чистої води утопією. Ці дії за своїм відчаєм і безнадійністю подібні до оборони Масади в Палестині. Тим більше, що після Сталінградської битви в 1943 році, після вступу США у війну на території Європи та наступ в Північній Африці, Сіцилії, Італії ставало все більш очевидним те, що німці цієї війни не виграють. Бандерівська фракція взялася за абсолютно безнадійну боротьбу. Можливо це створювало певну психологічну ситуацію і зміцнювало детермінацію і приреченість у цій приреченій на поразку боротьбі.

У своїх дослідженнях історики не завжди беруть до уваги психологічний чинник. Як правило ми оперуємо датами, іменами, цитатами з документів, а все інше залишається в тіні. Та навіть якщо не вдається втілити в написаних нами текстах, всеодно нам слід пам'ятати про ці обумовленості. Таким чином можна знайти пояснення діям поляків на Волині чи Поліссі, які перебували тоді під таким тиском, що погодилися б на допомогу навіть від самого чорта. Дуже точно це підмітив у своєму викладі пан Ханас. Саме це було причиною контакту з радянською партизанщиною, яка складалася не тільки з росіян. Перебувало в ній багато українців, євреїв та представників інших національностей. Але, безперечно, партизанські загони склалися з радянських людей, без урахування націоналістів. І я вважаю, що в багатьох радянських партизан, які діяли на Україні, українці були основним людським ресурсом, інакше й не могло бути. Командні кадри були навчені, закинуті, але походили з місцевого населення. Отже, для поляків радянські партизани були надійною підтримкою на місці. Але потрібно пам'ятати і про загальну ситуацію, яка склалася між Польщею і СРСР в той час. Після Катині, після розірвання дипломатичних відносин уряд Речі Посполитої в Лондоні безперервно вживав заходи щодо поновлення дипломатичних відносин з СРСР. Польське підпілля, на відміну від ОУН-Б, ніколи не оголошувало війну советам, розраховуючи на те, що частина східних

земель, які належали Польщі до вересня 1939 року, залишаться в межах польської держави. Це, мабуть, було причиною масового влиття польських загонів самооборони, особливо зі Східної Галичини, до радянських винищувальних батальйонів. Навіть такі помірковані політики, як Станіслав Міколайчик, не могли уявити, що після війни Польща залишиться без Львова, Дрогобича й Волині. Польща, як союзник Великобританії, США розраховувала на повне визнання Радянським Союзом довоєнного територіального статусу кво.

Вибачте за те, що мої примітки на відміну від чудових рефератів, які надали нам дуже багато нової інформації, є такими загальними, але мені надав сміливості пан Ханас і я вирішив виступити саме в такому контексті.

Збігнєв Пальський: 3 рефератів наших українських колег ми дізналися, що українська самооборона виникла буквально за 2—3 дні до початку війни. Це означає, що українці, можливо, остерігалися польських акцій, тому почали організовуватися. Коли ж виникла польська самооборона? Вона появилась у 1942 р. в зв'язку з загрозою життю польському населенню Західної України. Це мій перший висновок: польська оборона повстала в цілковито спонтанних, вимушених умовах, при яких потрібно було захищати вже не тільки своє господарство і плоди своєї праці, але й передусім своє власне життя й життя родини. В цьому є дуже велика різниця між українською і польською самооборонами.

Декілька слів щодо справи істребітельних батальйонів. Це питання досить слизьке, а тому його дуже рідко порушують історики. На підставі досліджень, проведених мною в московських архівах НКВС та інших служб, я можу зробити певні узагальнення. Винищувальні батальйони були утворені трьома основними структурами радянської влади: партійною владою, військовою (маю на увазі військомати) і НКВС. Участь в них, безперечно, брали поляки. Чому? Єдиним дійсним союзником польської самооборони були структури Армії Крайової. Після акції «Буря» АК відступила за Буг, а польське населення, надалі залишаючись на цих територіях, опинилося без підтримки. Натомість ОУН-УПА поводи́ла себе без змін, залишаючись і надалі досконало законспірованою. Це, власне, і було причиною вступу поляків до винищувальних батальйонів. Такі висновки я зробив на підставі виголошених сьогодні рефератів.

Костянтин Кондратюк: Сьогодні ми заслухали реферати і здається, що створення польської і української самооборони в 1941-1944 рр., тобто в період німецької окупації, було явищем складним і неоднозначним. По-перше я підтримую думку, що процес створення як польської, так і української самооборони був стихійним, а вже пізніше, особливо з кінця 1942 - початку 1943 рр., коли вони масово утворювалися в Східній Галичині і на Волині, то тут вже прослідковується вплив ОУН-УПА, а також Армії Крайової. Напевно, що не всі ці організації повністю контролювали самооборону, але врешті-решт, її втягнули у конфлікт, що розпочався.

При цьому потрібно також враховувати національну політику німецької влади щодо поляків і українців західних областей України. Наведу один документ з радянських архівів. Він свідчить про те, що німецька розвідка та інші німецькі органи у цей час підігривали ворожнечу між українцями і поляками в Західній Україні. Полонені «бульбівці» з Волині на допитах у радянських слідчих органах свідчили, що німці одягали шинелі з тризубом і нападали на польські села, спалювали їх. Так трапилось, наприклад, у Гуті Степанській. Німців там було приблизно 250 осіб у цивільному. Про це пише у своїх спогадах Бегми, а також Кизі в книзі *Шляхи нескорених*, що вийшла в Києві у 1964 році. Певний вплив на конфлікт мали радянські червоні партизани, які також намагалися посіяти ворожнечу між українцями і поляками в західних областях України. До того всього давалася взнаки давня закореніла неприязнь між українцями і поляками, яка йшла ще з 20-30-х років і про яку тут вже говорили. В результаті цих та ще багатьох інших факторів виникла волинська трагедія, яка на довгі роки створила ворожнечу між обома народами, посіяла між ними недовір'я. Ще хотів би підкреслити один момент. Ми не повинні ідеалізувати як військові акції УПА, так і АК, а також окремі дії польської чи української самооборони. Наш відомий волинський письменник Улас Самчук у свій час писав у своєму романі: *На білому коні*: «Україна йшла в підпілля: бульбівці, мельниківці, бандерівці. Підпілля не є місцем політичної мудрості. Це є місце лобне, місце відчаю, розпачу, гніву». Ці слова можна віднести і до поляків.

Я хочу сказати, що польські бази самооборони також здійснювали наступальні акції як привентивного характеру, так і у відповідь на напади загонів УПА. Вибором засобів ніхто тоді не гребував. На-

сильство було з обох сторін. Чи були в ті трагічні дні, місяці, відколи розпочався конфлікт, якісь спроби до порозуміння? Так, були. Однак, розпочаті переговори між польською стороною і бандерівською ОУН не завершилися порозумінням. Справа в тому, що в цей час польська сторона наполягала на відновленні Польщі в довоєнних кордонах, тобто на тому, щоб Західна Україна і далі входила до складу польської держави.

З такою постановкою питання ОУН, звичайно, погодитися не могла, вона хотіла відновити незалежну самостійну Українську державу. Відсутність доброї волі та поступливості у цей критичний момент, а також сильна прив'язка до власних нездійснених політичних уявлень, що не відповідали тодішній ситуації, не дали змоги запобігти трагедії польського і українського населення. Дякую.

Едмунд Бакуняк: читає підготовлений **Владиславом Філяром** текст: Створення польської самооборони на Волині було відгуком на антипольські акції українських націоналістів. Цей процес проходив стихійно. Перші осередки самооборони з'явилися в тих селах, яким загрожував напад. Після вбивства поляків у Парослі 9 лютого 1943 року відділи самооборони почали вже масово утворюватись у східних повітах Волині. Їх було організовано в селах: Озерці, Шахи, Сирники, Сварицевичі, Борове, Дубровичі, Волчиці, Гута Степанська, Добринь, Новосілки, Островок, Велюнь, Бяла, Комари, Гута Сопачевська, Гали, Стара Гута.

Їх організація проходила в глибокій конспірації, приховувалася від німецьких окупантів і українців, а в деяких регіонах і від радянських партизанів, які могли відібрати зброю. Прикладом цього є загін радянських партизан під командуванням Медведєва, який дав дозвіл на носіння зброї лише тим полякам, які з ним активно співпрацювали. Але незважаючи на підозри і непорозуміння, які де-не-де траплялися, слід зауважити, що допомога, яку надавали радянські партизанські загони беззахисному польському населенню, була значною, особливо на початку антипольських акцій, які проводили українські націоналісти у східних повітах Волині. І тільки в середині 1943 року допомогу в організації самооборони надала комендатура Волинського округу АК. 17 травня 1943 року було видане перше розпорядження округу АК у справі самооборони, яке стосувалося її організації в тих пунктах, де переважало польське населення. До

організованих баз і осередків самооборони було направлено частину командних кадрів. У цей же період виникли осередки самооборони в Засмиках, Купичові, Затурцях, Біліні, Селиськах, Берові, Панській Долині та ін. Надано допомогу в організації самооборони в містечку Рожище, селах Пшебраже, Антонівка. На червень 1943 року польське населення на Волині було сконцентровано в 11 містах і 25 базах та осередках самооборони.

Після масових убивств, які в липні 1943 року охопили вже всю територію Волині, комендант Волинського округу АК 20 липня 1943 року видав розпорядження комендантам відділів АК про те, щоб організовувати бази самооборони, а також створювати партизанські загони. Інструкція чітко визначала мету: оборона польського населення та його майна від знищення.

Тоді ж створені летючі партизанські загони, які діяли між базами самооборони і налічували близько 1300 озброєних людей, в той час як УПА мала біля 30 тисяч осіб. Але ці заходи Волинського округу АК надійшли з великим запізненням, так як хвиля вбивств прокотилася вже по всій Волині.

Процес творення баз і осередків польської самооборони на Волині умовно можна поділити на 2 періоди. Перший - до червня 1943 - масовий, але водночас стихійний рух по створенню відділів самооборони. Польське підпілля не було готовим до такої широкої антипольської кампанії, яку провели українські націоналісти. В цей час ні Представництво уряду, ні комендатура округу АК не вжили жодного практичного заходу, щоб надати допомогу вже організованій самообороні. Організовані з низів відділи самооборони не мали звідки чекати на допомогу, були дуже погано озброєні, а тому в багатьох випадках їх було розбито.

Другий період починається з липня 1943 р. Це період утворення сильних баз самооборони, які об'єднували поляків з кількох, або й кільканадцяти сіл і колоній (прикладом цього може бути Пшебраже). В цей час до організації самооборони підключилося командування Волинського округу АК, яка спрямувала на керівні посади частину офіцерських кадрів і організовувала летючі партизанські загони. Також було встановлено більш тісну співпрацю з радянськими партизанами. Всі ці заходи дали змогу зупинити наприкінці

1943 р. натиск українських націоналістів і врятувати частину польського населення від смерті.

Едмунд Бакуняк: Я хочу звернути увагу на визначення, яке ми сьогодні дуже часто вживали в контексті української і польської самооборон. Вже сама суть цього слова дає змогу відповісти на всі запитання. Польська самооборона повинна була виникнути, до цього її змусили обставини, які склалися тоді в північно-східній частині Волині, а пізніше на всій її території. Той відголос, що йшов із Сарн через окремі повіти, Луцьк, Рівне, Дубно був причиною виникнення самооборони. Потрібно було викопувати з землі зброю, купувати її в німців, угорців, робити все для того, щоб хоча б частково захистити польське населення від знищення. Безперечно, це була величезна небезпека, що загрожувала усьому польському населенню.

Чеслав Партач: Після прослуховування рефератів у мене виникли деякі сумніви й доповнення. Сумніваюсь у тому, що українська самооборона виникла за чотири дні до початку Другої світової війни. Це була ніяка не самооборона. Це було передчасне виконання Організацією Українських Націоналістів директив німецької розвідки про початок повстання у Східній Галичині чи Східній Малопольщі. Так як розпорядження прийшло із запізненням, його вже не можна було відкликати назад і через це у кількох повітах, скажімо Миколаїв чи Бібрка, ОУН ці повстання підняла і пізніше у зв'язку з цим виникли деякі ускладнення.

Взагалі події вересня 1939 року досліджені дуже слабо. Щоправда, я написав дві статті, з яких зараз багато чого з соромом вилучив би, тому що знайшов нові архівні матеріали Армії Крайової та Польської опікунчої ради, що свідчать про зовсім інші справи.

Коротко про це розповім.

Досліджуючи архів польського еміграційного уряду у Лондоні і польської підпільної держави у мене з'явилися певні роздуми. Перші і до того ж найчисленніші вбивства польського населення трапилися в тих повітах Волині, які до війни були найбільш інфільтровані комуністами. Виникає запитання: наскільки УПА була інфільтрована радянськими органами? Ми, поляки, неспроможні це дослідити. Це є завдання українських істориків, які мають кращий доступ і більші можливості для вивчення цієї справи.

Говорячи про польське населення і його ліквідацію, хочу порушити ще одну проблему. Так ось, ОУН і УПА замордувало багато українців, які представляли християнську опінію і поводити себе, як істин-

ні християни, відмовляючись виконувати директиви УПА і заявляючи про це вголос. Звіти Армії Крайової з Волині містять дуже багато прізвищ українців, замордованих УПА, з посиланням, хто це зробив. Я маю ці документи, їх потрібно розмножити. Є різні афіші, деякі петиції та оголошення деяких волинських організацій проти зганьблення доброго імені українця через УПА. Після масової ліквідації єврейського населення в межах колишніх польських східних кресів, а потім і польського населення, під впливом наростаючого психозу в міру того, як наближалися радянські війська - адже відомо було те, що чекає винуватців - почалася масова паніка, особливо з січня - лютого 1944 р. З цього приводу є дуже багато матеріалів. Я не веду мови про українську інтелігенцію, котра цілеспрямовано від'їжджала з німецькими військами. Я говорю, про звичайних селян, що масово обмінювали свої сірі посвідчення особи з написом «У» на зелені з написом «П» і ставали поляками, але добре знали, що то є радянський лад, і як поляки якнайдалі та якнайшвидше втікали до Польщі, а зараз належать до Об'єднання українців у Польщі, або по декілька разів змінювали там свою національність. Це речі дуже заплутані. Тут я чув багато про колабораціонізм. Про це ми будемо говорити на наступних зустрічах, на цю тему є багато матеріалів.

Як учасники цього семінару ми мусимо все зробити для того, аби був складений список замордованих поляків і українців, не кажу вже про євреїв, бо цього ми не спроможні зробити. Але і в польській, і в українській сторони є відповідні прізвища, їх можна назвати. На даний час польською стороною зафіксовано майже 70 тисяч прізвищ і близько 50 тисяч NN, тобто, тих людей, чії імена та прізвища вже не вдасться відтворити. Це потрібно вияснити: скільки поляків було замордовано УПА і допоміжними загонами та скільки було знищено українців і ким? Я маю багато даних, переглядав матеріали Армії Крайової в Лондоні, де чітко зазначено, кого було вбито, в якому населеному пункті, а також подано українські прізвища винуватців. Наскільки я орієнтуюся, близько 500 тисяч воєнних злочинців живе ще в Канаді, Австралії та США. Як каже Симон Весенталь в інтерв'ю тижневику „Wprost” за березень 1998 року, вони не повинні до кінця своїх днів мати спокою, бо вони є злочинцями.

Тим часом є одна генеральна справа. Чому поляки так погано захищали ті землі, ті польські східні рубежі, становлячи 16% від всього населення на Волині, а в Галичині - 35% чи 40%? Це важлива справа

генеральна. Найголовнішим завданням держави є охорона існуючих кордонів. Зміна їх якимось чином із застосуванням сили під час війни йде всупереч міжнародному праву. Якби раптом Лівобережна Україна, Крим і Одеса відійшли, бо таким було б рішення Москви, то як би панове українці себе тут почували? Так само потрібно зрозуміти ментальність поляків. Міністр закордонних справ Речі Посполитої в Лондоні Рачинський перед смертю, в 1993 р., сказав: «Ми всю свою життєву енергію і політичну діяльність направили на оборону польських східних територій. І зараз, помираючи, я дуже радію, що це нам не вдалося. Дивлячись на цю страшну різницю, яка відбувається в Югославії, уявіть собі, що могло б діятися на Волині чи у Східній Галичині». Можливо це трохи неадекватно нашій сьогоденній зустрічі, але це слова одного з головних проводирів еміграційної Польщі.

Михайло Швагуляк: Шановне панство! Я хочу торкнутися одного моменту. Порушуючи питання польської і української самооборони, тут прозвучала думка про те, що самооборона почала виникати в кінці серпня - на початку вересня 1939 року. Очевидно, ми говоримо про різні події і в'яжемо їх в один вузол. Звичайно, війна тривала з 1939 по 1945 рік. Коли ж ми говоримо про 1939 рік, то потрібні певні уточнення. У вересні 1939 року ніякої самооборони не було, ні з одного, ні з другого боку. Коли у вересні 1939 р. прийшли більшовики, то українці створили свою міліцію. Євреї також створили свою міліцію. Але це не була самооборона. Це була спроба взяти якусь політичну ініціативу, виявити і спробувати «своє щастя» чи зменшити можливості дій радянської влади.

Тут порушуються питання про антипольське повстання в 1939 році. Розгортання анти польського повстання в Західній Україні обговорювалося. Його планували німці. Але 24 серпня 1939 р. ця ідея була похована і жодних практичних заходів підготовки повстання з українського боку не робилося. Більше того, коли у вересні 1939 року зайшла мова про те, щоб українців використати для підризу залізниці між Румунією і Польщею, то українці, перебуваючи під враженням пакту Ріббентропа - Молотова, відмовилися брати участь у цій диверсії. Українців не вдалося залучити до цієї акції. Про це потрібно пам'ятати і не висувати версій, які не мають ніяких підстав.

Українці вели свою політичну лінію і в цей час будували свої розрахунки досить тверезо та виважено.

Тепер, щодо відголосу ніби-то українського повстання. Такі чутки про нього мали місце у вересні 1939 р. і це ніби-то змушувало поляків утворювати самооборону. Окремі підрозділи українців творилися в різних місцевостях, зокрема, на Самбірщині чи Золочівщині в той час, коли Польська армія вже відступила. Це був період деморалізації. Вже відомо було про перехід Червоної армії в наступ. Тоді окремі українські підрозділи нападали на тил польських військ. Це були окремі випадки. Такі напади вчинялися з метою захоплення зброї. Відомі також випадки нещадної розправи військових частин з українцями. Це також відомі випадки. Справа в тому, що коли відомі українські політики зібралися в Кракові в 1940 році, то дехто з них вів записи про події, які мали місце у вересні 1939 року. Відомий і такий випадок. Комендант Львова Лянднер зустрічався з українськими діячами приблизно 12 вересня 1939 р. Мова там йшла про господарські справи, про постачання армії. На цій зустрічі він повідомляв про те, що якісь диверсанти добралися до Львова і польські спеціальні служби затримали їх і вони мали відбутися покарання. Але повстання не було, не було й відголосів повстання, тому що така акція була безцільною в той час, коли було ясно, що дві держави, дві найбільші потуги Європи поділили Західну Україну, поділили Східну Європу між собою.

Українцям піднімати на той час повстання не було жодного сенсу. Документальних свідчень на цю тему дуже мало. Збереглися, наприклад, листівки, з якими німецьке командування звернулося до українців і представників інших націй, які служили в польському війську, щоб вони дезертирували. Таке звернення не знайшло підтримки українців. Це відомий факт. Дезертирували лише ті, хто вже в ході війни не міг добратися до своїх військових частин.

Відомі інші факти. Зокрема, представники чи командири польського «Стшельця» на місцях пробували на власний розсуд провести мобілізацію. Про це свідчить у своїх записах священник з Тернопільщини. Так, у деяких місцевостях вони оголосили мобілізацію українців до Польського війська. Завезли їх до повітового центру, але виявилось, що вони не потрібні, а польське командування щодо цих українців жодних планів не мало. На цьому все скінчилося. Це був період воєнної стихії, почалися труднощі, настав хаос. В цих умовах

були різні дії, але вони були безсистемні. Війну ми повинні оцінювати такою, якою вона була насправді, а не так, як кому захочеться. Дякую.

Антоні Гіза: *Я* хочу повернутися до кількох формулювань, яких було вжито в останніх трьох рефератах, і висловити свої думки відносно деяких питань, що тут піднімалися. Найперше звертаюся до pana Ханаса, реферат якого мені дуже сподобався, проте з деякими речами я не можу повністю погодитись. Дослівно він каже: масове фізичне знищення польського цивільного населення не підтверджується даними. Не буду ставитися до цього цілком довірливо, бо вже зробив свої зауваження пан Партач, але дані все-таки є. Вони дуже чисельні, звичайно ще суперечливі, не до кінця опрацьовані, ми оперуємо там десятками тисяч: 70 тисяч прізвищ відомо, 50 тисяч не відомо, що становить 120 тисяч. Є навіть більші цифри, але не все, як я вже зазначив, вдалося вияснити до кінця. Все ж таки є дані з цього приводу. Друге питання стосується тези про співпрацю поляків з німцями проти українців. Воно поставлене в такій формі, що мені важко з цим погодитися. Дійсно, були поодинокі випадки, коли окремі особи йшли на співпрацю. *Я* не хочу на цьому наголошувати, бо це окреме питання. З іншого боку, розглядаючи це питання в цілому, швидше можна погодитися з тим, що прикладів співпраці з німцями було більше зі сторони українців.

В цілому, німці не контролювали польську оборону. Крім того, в усіх виступах звучало твердження, що після приходу Червоної армії польська самооборона кількісно зросла, краще озброїлася. Але ж не для того, щоб співпрацювати з Червоною армією чи виступати проти українців. Це збіглося в часі з підготовкою акції «Буря», яка не була безпосередньо спрямована проти українців. І ще одне - мобілізація поляків влітку 1944 р., звичайно ж, не до Червоної армії, а переважно до Народного війська польського, особливо на цих забужанських, українських землях. Питання про підпорядкування польської самооборони радянській владі. У це теж варто було б внести ясність, оскільки такої співпраці чи підпорядкування не було. Насправді нам відомі факти приєднання деяких польських загонів і підрозділів чи інших формацій до Народного війська польського.

Гжегож Мотика: *Я* хочу торкнутися питання людських жертв вна-

слідок польсько-українського конфлікту в 1943-1948 роках. Згідно з найбільш вірогідними, хоч і суперечливими даними, вони складали 80-100 тисяч з польської сторони і 15-20 тисяч - з української. Кажу про це, бо хочу показати, якою важливою є ця проблема. Якщо додати, що ці втрати відбулися протягом кількох років і на дуже великій території, можна зрозуміти, наскільки важко дослідити цю проблему. Тим більше, зверніть увагу, що є понад 100 тисяч фактів, якими історики можуть розкидатися направо і наліво, доводячи різні тези. Я був присутнім на багатьох конференціях і спостерігав за тим, як відбувалася своєрідна гра в пінг-понг, особливо коли обговорювали подібні теми. Поляки стверджують, наприклад, що у Волі Островецькій на Волині загинуло стільки-то поляків, на що українці відповідають: ну що ж, це було, але польський батальйон, що був на службі в німців, спалив Малин. Поляки довго не роздумуючи, відповідають: добре, але в березні чи червні 1944 року було знищено село Доржів у Східній Галичині, де загинуло 65 поляків. Українці зразу ж пригадують село Верховини, в якому в червні 1945 року загинули 194 українці. І такий пінг-понг може тривати дуже довго і, зрештою, призвести до зриву багатьох конференцій. У зв'язку з цим я маю пропозицію. Правда, не знаю, на скільки вона реальна. Я хочу запропонувати на одному з польсько-українських семінарів навести список жертв. Вже йшла мова про те, що є багато суперечливих даних щодо жертв поляків і українців. Наш семінар має підтримку багатьох серйозних організацій. Можливо, саме на його базі можна було б утворити спеціальну комісію, яка спробує зібрати усі дані, якими оперують польські комісії, а також українські та польські дослідники і опублікувати ці дані в хронологічному порядку, можливо, у вигляді книги. Звичайно, це моя особиста пропозиція. Але я твердо переконаний: це така величезна тема, що жоден окремих дослідник цього не зробить. Тільки колективу це під силу. І найкраще було б, аби це був польсько-український колектив, до складу якого увійшли б такі поважні особи, які тут присутні, що перебувають зараз серед нас.

Іван Кічий: Спочатку хочу сказати декілька слів про виступ наших молодих колег-істориків. Як і усі ми, будучи молодими, виступали дуже сміливо, однозначно оцінювали події.

У залі присутні також історики України й Польщі. Оцінки даних

подій у них більш зважені і об'єктивніші. Ми повинні брати з них приклад.

Можливо я не розібрався, коли хтось із молодих учених говорив про події в Любомльському районі. Я сам родом з Любомльщини і за свідченням очевидців, події там в роки Другої світової війни розвивались дещо по-іншому.

Що ж стосується 200 тисяч убитих поляків, то не можна так однозначно стверджувати. За нашими дослідженнями цифри зовсім інші. Що ж стосується самооборони, зокрема, польської, то така самооборона була і з цим ми повинні змиритися.

Виступаючі говорили і про діяльність партизанських загонів під командуванням Антона Бринського і Юзефа Собесьяка. Особисто зустрічався з ними будучи студентом, знаю, що вони були друзі, воювали проти німців та українського підпілля.

Вважаю, що Юзеф Собесьяк був патріотом Польщі. Він воював на Волині, захищав поляків і в якійсь мірі волинянин. Теж саме можна сказати і за Антона Бринського. Його партизанський загін прийшов до нас з Білорусії і всю війну діяв на Волині.

Декілька слів про час організації та діяльності самооборони. З цієї трибуни виступали солідні люди, зокрема професор Михайло Швагуляк та ін. Очевидно, нам потрібно визнати, що 1939 рік був зародженням, початком створення підрозділів самооборони, але з моєї точки зору, масове ж створення підрозділів самооборони, як української, так і польської, можливо, навіть, єврейської, припадає на 1941 рік. Даних фактів заперечувати не слід. Дякую.

Анджей Айненкель: Я хочу звернути увагу на деякі моменти виступу професора Пачковського. Дійсно, дуже важко відокремити проблему самооборони від, так би мовити, загального тла. В зв'язку з цим я хочу нагадати: коли ми ведемо мову про утворення у грудні 1939 року в Генеральному Губернаторстві українських структур, то їх можна назвати чим завгодно, тільки не самообороною. Українці використали ситуацію, яка надавала нові політичні можливості для проведення антипольських акцій на цій території. Німці розігрували українську карту. Хоч нам це не дуже до вподоби, але і ту, й іншу сторону можна зрозуміти. Проте наголошую: це не самооборона. Хіба можна назвати самообороною привілейоване становище укра-

їнців у Генеральній Губернії. Коли хтось мав посвідчення особи з літерою «У» (кенкарту), то це була людина, безперечно, привілейована, враховуючи німецьку політику «поділяй і владаруй».

Інше питання. На думку поляків, не можна виставляти претензії до українців за те, що вони хотіли створити власну державність. Вони мали на це право, і твердження про те, що єдиним союзником українців в 1941 р. була Німеччина можна зрозуміти. Автентично вона була єдиним союзником, принаймні, так можна на це дивитися з української точки зору, пам'ятаючи політику центральних держав, тобто Німеччини і Австро-Угорщини в роки Першої світової війни. Але, на думку поляків, не можна вимагати від нас, і на цьому наголошувалося в рефератах, щоб будь-яка польська легальна державна влада погодилася на те, щоб їй диктували без порозуміння з польською стороною рішення щодо кордонів. І це було головним акцентом протягом цього часу.

Що стосується проблеми Волині, то в деяких рефератах ішлося про те, хто першим почав ці дії. Отож хочу звернутися до того, про що вже говорилося. Я маю перед собою джерело, достовірність якого не підлягає сумніву, а саме: *Малий статистичний щорічник* Волинського воєводства. Згідно з даними цього щорічника, які, слід зазначити, є кориснішими для польської сторони, в 1931 році в селах українською мовою розмовляло 75,2% населення, а російською - 0,4%. Іншими словами - залишається фактом, що на цій території по-українськи говорили 75,2% жителів, а по-російськи - 0,4%, разом близько 76% усього сільського населення. Після приходу більшовиків у 1939 році розпочалося вивезення населення. Поляків на Волині залишилося ще менше, ніж було в 1939 році. Отже, важко допустити, що на Волині конфлікт розпочала польська сторона, адже це рівносильно самовбивству. Про поляків можна говорити, що вони шалені романтики, але ми не є свідомими самовбивцями.

Дальший розвиток подій підтверджує цю тезу. Як вже говорилося, польська самооборона виникла з метою захисту польського населення від фізичного знищення. Коли німці прийшли на територію східніше лінії Ріббентропа - Молотова, то вони зустрілися з такою позицією українців: «Використаймо це для створення нашої власної держави». Як відомо, закінчилося це відправкою частини політичних діячів до концентраційних таборів, які прийшли до висновку, що «з німцями нам не по дорозі». Однак, в деякій мірі було все ж таки

по дорозі, бо з ким же ж мали йти ті українці, які прагнули будувати власну державу. Західні держави принципово відкидали можливість співпраці з українцями. Більшовики, як відомо, Україну (та й не тільки Україну) бачили радянською. Отже, єдиним можливим союзником українцям бачилася Німеччина. І тому можна зрозуміти їхню точку зору, які до певного моменту співпрацювали з німцями.

А тепер ще один момент. Винищуючи єврейське населення, інколи при підтримці і доброзичливості українців (не буду говорити, в якій мірі, на цю тему може бути окрема дискусія) німці реалізовували певний елемент своїх планів. Українці, подобається їм це чи ні, вирішували єврейську проблему німецькими руками. При чому євреї і в період радянської влади складали значну частку в радянському апараті примусу.

Таким чином, залишилися поляки. І при такому стані речей, незалежно від того, що це війна проти більшовиків і що німцям не слід особливо довіряти, поляки жили на цій території і могли якимось чином забезпечити розв'язання польського питання.

Саме так мені бачаться ті події. Тут виникає запитання: чи фізичне винищення поляків передбачалося з самого початку, чи спершу йшлося про натиск на них? «Послухайте, ви бачили, що сталося з євреями, це зробили не ми, а німці. Але якщо ви не хочете, щоб і вас спіткала така ж доля, даємо вам час на виїзд». Поляки не мали куди виїжджати, бо мешкали на цій території протягом століть. І тоді почалося масове фізичне знищення, яке й стало приводом виникнення польської самооборони. На території радянської окупації, особливо на Волині, польська суспільність була дуже дезорганізована і ослаблена, так що можливості створення власного руху опору, особливо на початковому етапі, були дуже мізерними. Але під загрозою фізичного винищення самооборона мусила з'явитись. Саме в цьому я вбачаю її генезис, саме тому і виникли ті зміни в позиції. Їх причиною було те, про що говорив пан Ханас. Я погоджуюся з такою еволюцією в поглядах польського суспільства і польської самооборони, бо це була ситуація пошуку найменшого зла в надзвичайно несприятливих умовах. Якщо вдасться - зброю брати в німців, якщо буде нагода - користуватися радянською підтримкою. Я не відкидаю тези про те, що Радянський Союз також був зацікавлений в етнічній чистці території, виметенням з цієї території польського населення. Це давало советам додатковий аргумент у розмовах із західними державами.

Ярослав Ісаєвич: Дякую. Дозволю собі, не зловживаючи функцією співголови, висловити декілька зауважень. На цьому семінарі ми розглядаємо питання про утворення і діяльність української і польської самооборон. Виступаючих просив би дискутувати саме по цих питаннях і не відходити від них. Безперечно, шукати відповіді на сакраментальні питання: які причини конфлікту, хто почав і якою була кількість жертв говорити потрібно. Проте, на кожному семінарі, присвяченому окремим вузьким проблемам, будемо до цих питань повертатися, то навіщо тоді робити серію семінарів? Це адресує шановному пану співголови, який на початку намагався в'яснити причини виникнення польської самооборони.

Я хочу відреагувати на те, що сказав пан професор Айненкель. На попередньому семінарі, якщо ви пригадуєте, я дискутував щодо цієї точки зору. Пан професор каже, що важко уявити, щоб поляки, які складали на селі 23% жителів, першими розпочали воєнні дії. Він вважає, що це шаленство. Я б сформулював так: вони були такими шаленцями, що маючи меншість, захотіли, щоб цей край залишався в межах тих легально визначених в Польщі кордонів, тобто, вся їхня діяльність, зрештою, навіть акція «Буря», спрямована на те, щоб залишити в складі майбутньої польської держави територію, на якій вони складали меншість. Ось такими вони були шаленцями і такими романтиками.

Щодо легальності тих кордонів, я вже теж говорив. Втягаються у дискусію, яка не пов'язана з самообороною. Легальність версальських кордонів українці не визнавали. Подивімося на позицію поляків під час січневого повстання. Тодішні кордони були визнані державними, а поляки ж підняли повстання проти легальних кордонів. Просимо зрозуміти нашу точку зору. Українці боролися за створення української держави в етнічних межах.

Ще одне зауваження. Якщо ж говорити про чисельність жертв, говорити про 60-70 тисяч жертв, то потрібно опиратися на документальні матеріали. Я за те, щоб були проведені об'єктивні дослідження. При цьому прошу враховувати таку кардинальну річ, коли ж ідеться про те, що якесь село знищила поліція, яка була на службі III Райху, то це є злочин III Райху, а не українців. Також те, що робила єврейська поліція в гетто, не є злочинами євреїв. Так що сумувати злочини тих, хто був на службі у фашистів незалежно від національності, не потрібно і говорити тут про злочин українців не

потрібно. Це був терористичний режим німецького Райху. Це були злочини окремих представників нації, що перейшли на службу гітлерівської екстермінаційної машини. З такої позиції хотів порушити ще одне питання. Питання про колаборацію. Воно буде порушуватися пізніше, але просив би поляків зрозуміти, що є різна колаборація. Адже поляки, які мали свою державу, колаборували з окупантом, який захопив їх державу. Українці, для яких один окупант, можливо менш лагідний, змінився іншим, більш суворим, все життя були колаборантами. Чому ж поляки вважають тих українців, які колаборували з польською поліцією хорошими і поганими тих, які колаборували з німецькою окупаційною владою? Я розумію, що німецька держава була злочинною, але не все відразу було зрозумілим. Дякую.

Андрей Айненкель: Мій попередник своїм висловлюванням ще раз підтвердив, як важко відділити проблему самооборони від усього іншого. Попри це, в обох наших виступах питання самооборони були основними. На це я звертаю увагу.

Володимир Ханас: Шановні колеги! Насамперед, як співавтор книги *Хто пожав «Бурю»* хочу публічно вибачитися перед паном Клімецьким і паном Мотиною. Можете вірити, можете ні, але я не є автором тієї частини книги, де факти не відповідають дійсності і постараюсь реабілітувати себе і своїх співавторів. Дуже дякую всім за зауваження і спробую дати пояснення. Можливо, я не завжди чітко розставив акценти.

Щодо зауваження пана Гізи. По-перше, вони підтверджуються даними. Це не моє бачення, я цитую документ і дав два посилання на архів. Це інформація коменданта Тернопільського округу СКАР. Цитую: «Не підтвердилося у кількісних показниках». Ви повинні розуміти, що в принципі ситуація була тоді і тепер різною. Тобто на той момент - це не підтверджувалося. Але не заперечую того, що сталося згодом.

Зауваження щодо співпраці поляків з німцями. У більшій чи меншій мірі вона була. Знову ж таки, я цитував документ, який спеціально був призначений для польської самооборони і в якому комендант округу подає детальне роз'яснення своєї позиції. Я ще раз зачитую: «Польську самооборону окупанти використовуватимуть для боротьби з більшовицькими і навіть польськими партизанами. Так було на

Волині». Я розумію, що це не є усталена думка, але це є документ. А далі: «з приходом Червоної армії поляки, які співпрацювали з окупантами, тікатимуть на Захід від більшовицьких репресій, оскільки вони будуть розстріляні, а в кращому випадку вивезені».

А тепер щодо причин утворення самооборони. Польські загони самооборони породили інстинкт самозбереження нації. Саме цей інстинкт самозбереження рухав у більшості випадків і підпіллям, яке утворювалося як під егідою Лондонського еміграційного уряду, так і появлялося стихійно.

Щодо безпосередньої співпраці з «істребітельними батальйонами». Цитую документ делегатури АК від 12 липня 1944 р.: «Совета воюють з німцями, а тому вони є нашими союзниками проти Німеччини». Далі: «Наша співпраця з советами обмежується тільки боротьбою польської зорганізованої самодії на всіх ділянках життя, також у питаннях війська і війни. Цей опір має бути збірним виявом волі польського народу зберегти своє незалежне життя».

Тут ми бачимо трансформацію.

Наведу ще одну реляцію коменданта Підгаєцького округу Збігнева Ліса: «Конспіративно провели 7 нарад, на яких обговорювалися найбільш вагомі проблеми. Перше: виїзд польського населення на нові території та про нові кордони Польщі. Друге: дисципліна в „істребітельном батальйоне” і вплив на неї з боку підпілля. Третє: посилення громадської самооборони міста та контроль за нею підпілля АК».

Цитую далі: «[...] за поляками, бійцями „істребітельного батальйону” зафіксовані численні випадки грабунків українського населення під час проведення операцій. В результаті бандерівці будуть здійснювати адекватні дії по відношенню до польськості. Нарада зобов'язує учасника організації Анджея Захаркова („Юрека”) проводити роз'яснювальну роботу серед істребітельців і націнювати їх на гуманне ставлення до мирного українського населення».

Яким в цей момент було ставлення безпосередньо УПА?

Цитую: «Зараз більшовики починають організовувати в кожному селі стрибки. Негайно новоорганізованих стрибків роззброїти, українців нагнати до домів, з іншими нацменами поступати так, як з вислужницьким елементом, не допускати голоті пошитись в пір'я». У принципі дані від 22 лютого 1945 р., дані по Білокриниці, де був осередок самооборони, де базувалась компанія Вілька Бережанського інспекторату.

Цитую: «[...] до 30 чоловік ховалися від мобілізації, з яких після роз'яснення наказу і розпорядження начальника обласного управління НКВС тов. Сараєва, з'явилося у райвійськомат 24 чоловіки. їм надані 15-денні відстрочки, після чого вони будуть проходити призовну команду». Ще раз повторюю, тут не стоїть питання колаборантства, тільки інстинкт самозбереження. І він давав моральне право діяти таким чином, аби вижити.

В сьогоденній ситуації є таке порівняння, що може краще соломяна згода, ніж золотий суд. Ми повинні знати, що солома завжди моментально загоряється від необережно піднесеного сірника. З іншого боку солома починає тліти, коли її довго не рухати. Але коли хата сусіда під соломою, треба носити воду, бо згорить і твоя хата. І я хочу підтримати пропозиції пана Мотики.

Підтримую пропозиції пана Пачковського про те, що це питання потрібно розглядати не лише з польського і українського боку, а необхідно враховувати при розгляді німецький і радянський фактори. У цьому плані я б згадав жидівський, на який ми, на жаль, ні на попередньому, ні на нинішньому семінарах не звертали уваги. А він був.

Якраз жидівський фактор у 1939 році відіграв свою роль. Вважаю, що цього не треба оминати. Дякую.

Роман Стрілка: Перше зауваження. Пан Кічий сказав, що я навів дату заснування української самооборони 1939 рік. Це зовсім не так. Я сам глибоко сумніваюся, що в 1939 році була самооборона. Вона могла бути влітку 1941 року. Про це я говорив.

Тепер хотів би звернути вашу увагу на наступне. В світлі того, що ми говорили про українську і польську самооборони виникають такі роздуми: чому ж попри всю прихильність німців до українців на перших порах все ж першою виникає українська самооборона? Інша справа, що генеза її починається стихійно, потім поступово перейшла під політичне керівництво. У будь-якому випадку українська самооборона виникла раніше, ніж польська. Польська самооборона виникла паралельно ще з двома факторами: переходом в березні 1943 року української поліції до УПА, а у квітні 1943 р. її місце займає польська поліція. Одночасно формується польська самооборона і починається різня. Все це дуже тісно переплетено і збігається в часі. Тут є над чим подумати. Щодо зауваження, яке прозвучало під час моєї доповіді, коли я називав розбіжності у підрахунках чисельності

жертв. Є досить значні розбіжності. Вони доходять до десятків тисяч. Вважаю, що це питання є ірраціональне, не підлягає, принаймні наданому етапі, дискусії. Завершуючи, маю ще одне зауваження стосовно створення спеціальної комісії. Я не впевнений в тому, що її потрібно створювати. Це пов'язано з тим, що багато архівних матеріалів ще недоступні для дослідників.

Міхал Клімецький: Обставини для мене склалися сприятливо, бо про те, що я збирався говорити, говорили по черзі доктор Пальський, доктор Партач, професор Гіза, професор Айненкель, і я не можу заперечити жодного з цих виступів. Про загальні втрати розповідав пан Пачковський. Звичайно не має сенсу називати докладні цифри про те, скільки поляків чи українців загинуло на Волині під час Другої світової війни, але певні дані і певна географія потрібні, без них важко зрозуміти феномен самооборони. Масовість жертв і спосіб винищення поляків кардинально вплинули на організацію оборони в скупченнях польського населення. Мабуть, у цьому полягає те, що пан Ханас називає інстинктом самозбереження кожного суспільства.

З будь-якої точки зору, південно-східні воєводства не можуть вважатися окупованими землями, вони належали польській державі. Окупація носить інший характер, це просто незаконне захоплення земель внаслідок воєнних дій. А ті землі були визнані як міжнародними угодами (остання з них - в 1923 р.), так і раніше внаслідок порозуміння з Українською Народною Республікою. Але це так, між іншим.

Я вважаю, що проблема самооборони - одна з найголовніших проблем в історії Польщі періоду Другої світової війни. В такому великому масштабі ми вперше опинилися на щільній території в стані загрози не з боку окупанта. Це явище не має прецеденту в нашій двадцятивіковій історії. Досліджуючи більш ранній період (1918—1921 рр.), я прийшов до висновку, що в цей час польсько-українські відносини були нормальними стосунками двох держав, які спершу ворогували, а потім - співпрацювали. Те, що трапилося пізніше, в усіх своїй масовості, трагізмі, з морем пролитої крові та непорозуміннями, які залишилися після цього періоду, вимагає особливо ретельного розгляду. Це жодною мірою не означає залагодження справи красивими словами чи формулами, за якими нічого не стоїть. Ми ведемо мову про людей, які загинули, це десятки тисяч людей,

незалежно від того 80, 70 чи 120 тисяч їх буде з польської сторони. Говоримо про них і про спробу врятування їхнього життя. Безперечно, я погоджуюся з паном Пачковським і паном Ханасом у тому, що розглядати цю проблему слід у ширшому контексті, не тільки в польсько-українському, а й польсько-радянсько-українсько-німецькому. Однак я побоююсь, що в цій величезній міжнародній політиці, загальноєвропейській, ці чотири воєводства з їхніми проблемами можуть попросту зникнути. Тут мусить бути погляд не тільки з висоти великої політики, а й з боку воєводств.

І останнє. Хочу піддобитися до свого директора, професора Айненкеля. Думаю, що варто, бо є одна причина. Ті 16% людей не були політиками. Вони якщо й наважилися на самооборону, то не тому, що мали перед собою якесь мариво збереження польської державності в чотирьох воєводствах, вони просто захищалися. Якщо б це були політики, то можна було б їм вигукнути: шаленці! Але цього не скажеш про декілька десятків тисяч людей, що були втягнуті в самооборону, яка до березня 1943 р. все ж була організована з низів. Я не заперечую, що багато командирів у загонів самооборони були водночас законспірованими учасниками Армії Крайової. Але ці люди просто боронилися, а не проводили якоїсь політики.

Зрозуміло, я підтримую думки пана Мотики. Можливо, варто, щоб ми поза цими дуже важливими семінарами в якомусь іншому, а може і в цьому самому складі, зайнялися географією, хронологією й фактографією.

Микола Кучерепа: Я не думав виступати, але в результаті нинішньої дискусії з'явилися деякі роздуми.

По-перше, в нас 5-й семінар буде присвячений розгляду питання про чисельність жертв. Я вважаю, що сьогодні ми ще не готові визначити цю чисельність. Підрахунки поки-що неточні. Деякі дослідники або їх завищують, або навпаки, занижують. Потрібно проводити детальні дослідження. Це важливе питання не є предметом обговорення нинішнього семінару. Просив би учасників не відходити від тем, які зазначені в програмі семінару.

Польська самооборона має свої традиції. У міжвоєнний період як українці, так і поляки мали розвинуті потужні організації «Луг», «Сокіл», «Стшелец» та інші, які могли стати основою для української і польської самооборон.

У дискусії і у виступах не були розставлені акценти на таких проблемах як: звідки і ким постачалася зброя для української і польської самооборони? Бували непоодинокі випадки, коли село мало лише одну гвинтівку а інколи мало досить непогане озброєння, яке дісталось селянам після розгрому німцями польської армії в 1939 році. Потрібно провести порівняльний аналіз видів озброєнь самооборони. В майбутньому до цього питання потрібно буде ще повернутися.

Погоджуюся із попередніми виступаючими, що справа жертв є досить болючою проблемою і досить складною, до нині ще недостатньо вивченою. Сьогодні «махати шаблею», називаючи необгрунтовано чисельність жертв не потрібно. У статті *3 тисячі і з іншої сторони*, опублікованій у вересні 1995 р. в «Газеті виборчій», я вносив пропозицію про необхідність створення змішаної польсько-української комісії з істориків, юристів, інших зацікавлених осіб, яка б у спокійній атмосфері могла ці проблеми дослідити. Наш семінар повинен прийняти звернення до президентів чи прем'єр-міністрів України і Польщі про необхідність створення подібної комісії. Цю справу потрібно поставити на державну основу. Всім відомо, що історія - це вчителька життя і в ній черпаються корені майбутнього. Дякую.

Збігнєв Глюза: В мене є конкретна пропозиція. Якщо йдеться про кількість жертв, то зауважу, що в питанні про створення комісії, яка має цим зайнятися, є якась принципова суперечливість. З одного боку лунає вимога, щоб зараз цим не займатися, перенести на майбутнє, а з другого - без такої дискусії ми не зможемо утворити механізм, який би дав достовірні дані. Хіба не сприятлива зараз нагода для того, щоб вирішити чи щось робити у цій справі, чи ні. Що стосується підрахунків жертв, то Польща донедавна мала виключно негативний досвід, так як жодні державні інституції цим просто не займалися, і я побоююся, що звернення, наприклад, до президента чи до якихось інших властей дасть небагато, якщо не буде створений механізм виконання цієї дуже складної, на мою думку, операції.

До цього часу нам говорили, говорю зараз від імені осередку «Карта», який я представляю, що польська сторона не має можливості провести підрахунки радянських жертв, і їх чисельність ніколи не буде відома. Однак, після декількох років роботи над цим, я переконався у можливості опрацювання джерел не тільки в Росії, але й

в інших державах, можна перевірити достовірність даних на рівні окремих осіб. Думаю, що це стосується також тематики, над якою ми тут працюємо. Можливо, вдалося б створити механізм конкретного, точного проведення досліджень. Після попереднього семінару вийшов том, в якому поміщено список тем, і в якому наприкінці є тема про людські втрати. Нею ми мусимо зайнятися. Якщо ми зараз не вирішимо, яким чином реалізувати цю справу, то це викличе скандал. Ніхто не матиме вірогідних джерел і буде посилається на часткові дані. У зв'язку з цим має сенс пропозиція Іжегожа Мотики про утворення двосторонньої робочої групи, яка б над цим подумала і опрацювала механізм проведення досліджень. Я представляю центр, який зайнявся дослідженням радянських злочинів проти поляків. На даний час ми маємо комп'ютерну базу даних, яка нараховує 550 тисяч біограмів осіб, яких було репресовано. Не так давно почав діяти проект перевірки достовірності даних і остаточної їхньої верифікації в межах окремих категорій репресій не тільки на території Польщі. Велику допомогу надають нам російські дослідники, завдяки яким ми отримали доступ до радянських архівів. Якби цей семінар наважився на таку роботу і постановив, що обидві країни утворять механізм стікання інформації в одне місце, де її було б занесено в комп'ютер, за 2-3 роки основні дані зосередилися б в одному місці, і крім того, і вони були б достатньо перевіреними. Там могла б міститися інформація як про польські, так і українські жертви. Оскільки наш центр має такий досвід, я можу надати допомогу на організаційному і технічному рівнях. Така позаурядова організація, якою ми є сама цього не зробить. Підтримка потрібна в ширшому масштабі. На це повинна бути згода самого семінару, і якщо він її не дасть, то ніхто інший цього не зробить, оскільки ніхто поза цим колективом не зацікавлений у цій справі. Я пропоную, щоб не відкладати цієї справи, бо потім ми всі будемо жаліти.

Юрій Рейт: Шановне панство! Ми, як організатори передбачили розгляд питання про втрати українського і польського населення в роки Другої світової війни на території Волині, Галичини, Закарпаття. Навколо цієї теми відчувається якась нервовість, дискусанти постійно повертаються до цієї проблеми у своїх виступах. Як бачимо, вона потребує дослідження. Але її уникають політичні діячі.

Баланс людських втрат надалі залишається незручним елементом для політиків. Вони складають заяви, покладають квіти до пам'ятників, приймають рішення про спільне їх спорудження.

Думаю, що організація спільної комісії є нереальною справою. Наприклад, спільна українсько-польська комісія по узгодженню підручників не виправдала покладених на неї надій і її діяльність оцінюють негативно. Будьмо реалістами. Тягар по встановленню чисельності жертв ляже на ваші плечі, або ж на плечі таких, як і ви, істориків.

Які ж є шляхи вирішення цієї проблеми? Чи готові історики обох держав до цього? На мою думку, практична робота по встановленню чисельності жертв може бути організована наступним чином. Насамперед, потрібно створити робочу групу, яка б виробила механізм проведення досліджень. Вважаю, що лише єдиний механізм збору інформації, її фіксації створить умови для досягнення позитивного результату.

У нас питання про чисельність жертв заплановане на п'ятій семінар, тобто на весну 1999 року. Чи зможемо ми протягом року розробити такий механізм і подати на розгляд семінару конкретні дані і результати? Ми у кулуарах вже обговорювали це питання. Вирішено, що ця тема не може мати декількох спроб і декількох підходів.

Ще одна проблема появилась у зв'язку з виступом доктора Чеслава Партача. Я змушений відсагувати на його репліку, оскільки зачеплене Об'єднання українців у Польщі. З'явилося твердження, що члени Об'єднання міняли чи міняють свою національність. Я хочу поінформувати, що ОУП створено в 1990 році. З цього часу жоден член Об'єднання не змінив своєї національності. Можна говорити тільки про те, що згідно моїх підрахунків 70 відсотків українців у Польщі, в тому числі члени Об'єднання, приховують свою національність. Вони ще й нині не сміють офіційно себе заявляти українцями. Деякі українці до 1990 року змінювали свою національність через переслідування. У великій мірі це пов'язано з акцією «Вісла», коли люди, шукаючи порятунку, використовували різні способи.

І, накінець, я хотів би подякувати вам за витримку. Діалог між Світовим союзом воїнів Армії Крайової і Об'єднанням українців у Польщі розпочався два роки тому. Між нами не виникає дискусій щодо поглядів. Знаємо, що у багатьох моментах ми маємо різні погляди, проте з цього приводу ми не дискутуємо. Ми лише сприяємо проведенню дискусій науковців, істориків. Дякую.

Гжегож Мотика і Кость Бондаренко: представляють текст узгоджень і розбіжностей по темі *Українська самооборона в Західній Україні 1941-1944 рр.* (остаточний узгоджений варіант документу поміщений в кінці тому).

Кость Бондаренко: П'ятий пункт документу викликає у нас суперечності. Українська сторона пропонує інше бачення цього пункту. Ми вважаємо, що всі акції мусять бути вивчені спеціально створеною комісією істориків України і Польщі, яка встановить характер дій українських і польських військових відділів, дасть їм оцінку.

Ще вчора мова йшла про необхідність створення комісії. Більшість виступаючих дотримувалася думки, що потрібно розглянути усі документи, потрібно розглянути усі випадки протистоянь і всіх акцій, які мали місце як з української сторони проти поляків, так і з польської - проти українців. Лише після закінчення комісії можна говорити про те, хто ж був винен у цих міжетнічних конфліктах.

Анджей Жупанський: Панове пропонують створення якоїсь комісії. На основі чого має з'явитися ця комісія? Адже комісія - це якість ко-ло людей. Ви є тими, хто має вирішити і встановити, як усе це відбувається, а не пропонувати ще якусь комісію. В такому випадку нам захочеться після кожної проблеми створювати комісію і чим це закінчиться?

Гжегож Мотика: Це розбіжний пункт і тому в нас з'являються непорозуміння. Це не наша спільна пропозиція, це оцінка української сторони. Я пропоную, щоб українська сторона у варіанті цього пункту оминула питання комісії і звернула увагу на те, що на їх думку необхідні подальші дослідження. Думаю, це відповідатиме змісту цього пункту.

Юрій Рейт: Пропозиція української сторони здається доцільною. У документі потрібно одним реченням сказати про те, що ми повернемося до розбіжностей на чергових засіданнях наших семінарів. Тобто підтримую думку пана Жупанського, щоб ми повернулися до дискусії по тих питаннях, де виникли розбіжності. Дякую.

Микола Кучерена: Думаю, що слід діяти наступним чином. Ос-

кільки є розбіжності, то без документу нам важко дискутувати. Потрібно текст розмножити і роздати учасникам. Тоді буде зручніше дискутувати.

Я уже говорив, що польська і українська самооборони різнилися видами озброєнь. Невідомим залишається, звідки ж ця зброя бралася. Необхідно записати в текст документу, що цей пункт потребує подальших досліджень.

Тепер пропоную перейти до наступної теми семінару. За цей час розмножимо текст узгоджень і розбіжностей і продовжимо дискутувати тему «Українська самооборона». Дякую.

Теодозій Старак: Погоджуюсь із сказаним і вважаю, що комісії не потрібно створювати. Повністю погоджуюся з паном Рейтом. Хочу звернути увагу на такий момент. Вчора багато говорилося про мету створення української самооборони. В документі ж про це немає жодного слова.

Говорилося також багато про провокації НКВС, німців, про кримінальні угруповання, проти яких діяла українська самооборона. Це повинно бути відображено в документі окремим пунктом чи реченням. Дякую.

Анджей Пачковський: Стосовно технічної справи створення комісії. Мені видається, що запропонована тут робота, тобто повторне дослідження всього того, що діялося на Волині і Східній Галичині в 1943-1944 рр., не є можливе без залучення відповідних засобів, визначення технології, порівняння досягнутих результатів. Якщо ми приймемо навіть ті мінімальні величини, про які йшла мова, то будемо розглядати щонайменш кільканадцять тисяч поодиноких випадків і декілька сотень, а то й тисяч колективних. Я боюся, що відклавши це питання, аби через деякий час хтось інший (не відомо тільки хто) все це розробив, то ніколи ми цього не дочекаємося. Натомість мені здається, що цю справу не слід включати до порядку денного. Вона повинна бути висновком нашого Луцького семінару, одним з його заключень. Для подальшого проведення досліджень існує потреба створення спільної технічної комісії, яка протягом одного, двох, а може й трьох років віднайшовши відповідні засоби й технічні можливості, спробує досягнути відповідного балансу. Це не розбіжність, обидві сторони знають, що це потрібно зробити.

Я навіть пропоную взагалі вилучити цей пункт з теми української самооборони, бо він так само має відношення й до польської самооборони, до УПА, АК і т. п. Це повинно бути одним із висновків нашого семінару

Анджей Айиенкель: Хочу нагадати три ключові проблеми, які стояли ще на початку наших досліджень. В питанні польсько-українських стосунків в роки Другої світової війни ми повинні якнайбільше дотримуватися компетенції. Тут потрібно врахувати декілька взаємопов'язаних елементів. Одним з них є характеристика цієї території з юридичної точки зору. Ситуація тут не однакова. Для поляків це було продовженням законної польської державності, а для української сторони - польська державність (яку, до речі, частина українців не визнавала) закінчилася в 1939 році. Це перший пункт, гостроту якого не можна забувати.

Пункт другий: цілі і завдання обох сторін під час війни. Поляки - бажали відбудувати в міру можливостей, незалежну державу, в тих межах, які вона посідала перед війною. Але це бажання виявлялося все більш нереальним. З другого боку - прагнення українців до утворення власної держави. Звідси і методи, що застосовувались обома сторонами. Ці методи є формою творення організації і одночасно тим, що є для нас чи не найголовнішим пунктом - початок акції, спрямованої на винищення поляків на Волині весною 1943 року. Опираючись на відомі у нас документи, покази свідків і т. п., більшість польських істориків, як, зрештою, і більшість польської громадськості переконані, що польський народ на цій території було піддано організованому, масовому знищенню, зумовленому політичними цілями. Українська сторона вважає, що це виглядало інакше. Так, мали місце дії такого характеру, але не було рішення проводу ОУН про проведення подібної акції. Це річ, яка торкається української і польської самооборон, Червоної армії і УПА. Як зазначав перед цим професор Пачковський - це один сукупний елемент, про який постійно буде йти мова.

Не думаю, що ми спроможні вирішити це сьогодні, тому що в цьому питанні обидві сторони стоять на різних позиціях, а це є ключовим пунктом. З іншого боку, у нас є ще документи, які вимагають спільної оцінки і перевірки. Це потребує дальшої праці, але напевно в формі підкомісії, бо в дійсності усі ми працюємо як один колектив.

Натомість у міру можливостей та засобів, ми мусимо знайти формулу взаємодії. З цією метою певні спільні дії запропонував пан Збігнев Глюза, даючи в наше розпорядження «Карту» та її досвід, який у цій справі є дуже значним. В цьому напрямку працює у нас також Головна комісія по вивченню злочинів проти польського народу.

Ця формула взаємодії - головне наше питання. Звідси й моя позиція, щоб ми прийняли формулювання про те, що ситуація вимагає подальших комплексних досліджень.

Гжегож Мотика: Хочу торкнутися зауважень, які тут висловлені на адресу нашого спільного завдання. Пан Т. Старак сказав, що в тексті немає пояснення, для чого були створені самооборони. На нашу думку, із твердження, що їх було утворено з метою оборони своєї місцевості, добре видно, що мова йде про будь-якого ворога. Не треба перераховувати, що йдеться про німців, советів, поляків, угорців, бандитів і т. п. Що стосується озброєння, про яке згадував пан професор Кучерепа, то мені здається, що ми ще не встигли цього визначити з паном Бондаренком, це можна додати в черговому пункті. Якби ми звернули увагу на те, що у продовженні семінару слід розглядати такі нерозв'язані питання, як озброєння, чисельність, зміна тактики і т. п. Цих проблем є, мабуть, більше, але такою є історична процедура, що певні проблеми з'являються з плином часу і їх можна й потрібно розв'язувати. Я не думаю, що на цьому спільному семінарі обов'язково слід розмірковувати над такими дрібними питаннями справи самооборони.

Відносно найбільш спірного IV пункту, який стосується акцій на польській території, то я підтримую пана Пачковського і пана Айненкеля. Дійсно, з нашого боку це виглядає не найкращим чином. Ця проблема трохи інша: були чи не були на Волині і в Східній Галичині акції фізичного знищення поляків.

Якщо наш колектив колись досягне узгодження, де буде сказано, що в 1943-1944 рр. ОУН-УПА проводила антипольські акції на Волині і в Східній Галичині і опрацюємо певні кількісні дані, то я можу ручитися, що пункт, який у нас зараз викликає такі розбіжності, сам по собі перестане бути актуальним. Ця проблема зникне.

Едмунд Бакуняк: Хочу висловитися з приводу прискорення досліджень. Я вважаю, що перенесення обговорення рефератів і всі

прискорення, які тут пропонують, не на користь справі. Для розгляду у нас запрограмовано більше двадцяти тем. Поступово вони будуть дозрівати до цілковитого розв'язку. Не пришвидшити того, чого не можна пришвидшити. Якщо ми передбачали розглянути на IV і V семінарах питання людських втрат і на той час підготуємо відповідні реферати, то в такому разі про це можна буде говорити далі. А в даному випадку прискорення тут нічого не вирішить, так само, як і комісія. Я стою на тому, що нам слід дотримуватися позиції, яку ми зайняли на початку наміченої програми, яку потрібно реалізовувати, проводячи щороку два чи три семінари. І так крок за кроком ми вияснимо усі питання.

Степан Макарчук: Хотів би висловити свою думку з цього приводу. Чи не забагато ми беремо на себе, щоб узгодити погляди всіх українських і польських істориків на таке складне питання? Інколи два історики не можуть дійти згоди. Не можна знайти згоди з питань: як діяла самооборона, які були принципи її діяльності, завдання, які вона ставила перед собою.

Професор Айненкель говорив, що потрібно відштовхуватися від великих питань. Коли ж ми будемо мати спільні погляди у великих питаннях, то можливо розв'яжемо і часткові.

У виступах панів Партача і Клімецького виявилися зовсім інші підходи. Вони дивляться на українсько-польські стосунки на Волині з позицій державницької ідеології. Українська сторона стоїть на позиціях, які випливають з їх природного права на створення власної держави. Коли б ми стояли на позиціях державницького права, на яких стояла польська сторона, то ніколи б не мали України. Колись у Державній думі був посол-поляк Дунін-Борковський, який кинув знаменитий лозунг, яким і нині послуговуються деякі поляки: «Єсть Польска і Росія, нема Руси». Сьогодні такий лозунг не може бути прийнятим. Пан Партач вчора заявив, що Західна Україна для поляків - це те, що для українців Лівобережна Україна. Таких порівнянь ми сприйняти не можемо. У своїй історичній ідеології українці керуються тим, що розглядають Західну Україну як свою корінну одвічну землю, керуючись своїм природним правом. Так само ми розглядаємо Лівобережну Україну. Ми не поділяємо польського підходу, але ми його розуміємо, бо справа національної держави - це, безумовно, теж болюча справа і дорога для поляків справа.

Ми розуміємо підхід ОУН-УПА, які вбачали у політиці польського еміграційного уряду щодо Західної України майже таку ж політику, яку проводила Німеччина щодо України, Польщі і всіх інших завойованих держав і народів, або таку ж політику, яку проводив Радянський Союз щодо України й Польщі. Ми усвідомлюємо, що це питання в його конкретному вияві польськими істориками глибше вивчене. Вчора вже говорилося про те, чому українські історики цим питанням не займалися. Дійсно, ми відстаємо у баченні цього процесу. Вважаю, що комісія не зможе вирішити питання поглядів на історичний процес голосуванням. Його можна вирішити глибоким дослідженням. В Україні цей болісний процес українсько-польських відносин періоду Другої світової війни досліджений менше. Ми сьогодні ще не готові дати відповіді на це делікатне питання. Нам треба його ґрунтовно вивчити. Але це не означає, що воно відкидається в майбутньому. Дякую.

Анджей Айненкель: З вашого дозволу нагадаю декілька фактів. До розподілу Річ Посполита не була державою, яку можна було б визначити за допомогою терміну «польська держава» в національному значенні цього слова. Ця держава складалася з двох великих частин: Корона і Литва, які були рівноправними. Корона складалася з двох частин: Велика Польща, Мала Польща і Русь. Україна була географічним поняттям: «на далекій Україні», тобто, територією, яка знаходилася на окраїнах.

На ті часи ці території мали офіційну назву Русь, руські воєводства. Була навіть спроба утворити державу з трьох частин, яка, на жаль, не вдалася. Гадяцькою унією 1658 р. передбачалося перетворення Речі Посполитої в три держави: Корона, Литва і Русь. Слово Русь функціонувало до половини XIX століття, потім його частково витіснив термін Україна. Так було і в міжвоєнний період. Частина українців продовжувала називати себе русинами. Це була стара традиція, а не польський вимисел. Пригадую, Польща в період війни за свою незалежність вела спільні дії з Великою Україною, на чолі якої стояв отаман Петлюра. І Польща допомагала в створенні української держави на цій території. Проте, після укладення Ризького договору (тут я погоджуюся з професором Макарчуком) польська політика вже не враховувала прагнень українців до державної незалежності. Це було нашою помилкою, яка з'явилася в результаті існуючої ситуації,

при якій ця держава внаслідок війни з більшовиками не була утворена.

В будь-якому випадку, поляки (крім крайнього правого націоналістичного крила) вважали, що існують українці, існує український народ і існує українська проблема. Польське крайнє крило хоч і мало досить істотний вплив на суспільну думку, проте ніколи не становило більшості в сеймі, і його позиція часто була позицією меншості, а не більшості поляків. Поляки знали, що існує українська проблема, що українці мають свої бажання і прагнення, тому народне соціалістичне крило підтримувало українські прагнення до автономії в межах Речі Посполитої.

Міхал Клімецький та Роман Стрілка: представляють варіант узгоджень по темі *Генеza польської самооборони на Волині й Східній Галичині та її роль в обороні польської людності* (остаточний варіант в кінці тому).

Анджей Пачковський: Я маю одне зауваження. Запропонований текст в основному стосується польської самооборони. У тому місці, де йдеться про те, що польське населення, переживаючи за свою долю, переходило під опіку радянської адміністрації, потрібно згадати «Істребітельні батальйони». Окремі члени самооборони підключилися до їхніх дій, допомагаючи польському населенню. Ці дії були певною мірою спонтанні. Інколи польські загони самооборони приєднувалися до них, щоб отримати карабіни, оскільки більшість з них була погано озброєна. Подібна проблема була в польській поліції, але це вже зовсім інша тема.

Ігор Ільюшин: Я не зрозумів що ми обговорюємо? Чи те, що тільки що було зачитано з польської самооборони, чи те, що нам дали з української самооборони?

Не розумію, чи перераховані в документі проблеми узгоджені, чи вони представлені для подальшого вивчення і дискутування?

Я вперше беру слово в дискусії. Я вчора не зробив це свідомо. Я не взяв участі в обговоренні тому, що вважав, що висвітлити за півгодини таке питання як польські бази самооборони, як діяльність польських партизанських загонів неможливо. І тому деякі питання опущені виступаючими. Я думав, що вони будуть якимось чином відоб-

ражені в заключному документі. Але їх там немає. Тому я буду пропонувати проблеми для подальшої дискусії, для подальшого вивчення. На мою думку, питання польських баз самооборони і польського партизанського руху було нами погано обговорено, побіжно, негрунтовно. Цьому є дві причини. По-перше, це питання дуже складне, на сьогоднішній день ще немає доступу до багатьох документів. Деякі з них взагалі вже знищені. Другою основною причиною вважаю те, що ми маємо занадто мало часу для обговорення цієї проблеми. До польських баз самооборони і польського партизанського руху будемо повертатися ще десятки разів, наприклад, при обговоренні проблем польської колаборації, питань про ставлення німецького та радянського керівництв до польського підпілля, діяльності 27 Волинської дивізії АК.

Що я конкретно пропоную до тих пунктів, що вже перераховані. Вважаю, що ці питання будуть дуже дискусійними. Кількість і географія створених баз на Волині і у Східній Галичині. Для того, щоб говорити про польські бази самооборони, потрібна карта. Дуже важливо продискутувати таке питання: яка кількість існуючих польських баз самооборони була знищена протягом німецької окупації, в тому числі німецькими поліційними формуваннями, загонами УПА, радянськими партизанськими загонами, і, пізніше, регулярними частинами Червоної армії? Яка кількість баз польської самооборони дочекалася приходу радянських військ? Правильно сказали, що було прийняте рішення про створення польських партизанських загонів лише в липні 1943 р. Це були запізнелі заходи. Тут слід наголосити на тому, що створення польських баз самооборони і польських партизанських загонів - це була вимушена міра для АК. Командування АК не передбачало створення подібних баз і партизанських загонів. Мета була одна - готуватися до повстання. Це відволікало сили. І командування АК пішло на створення польських баз самооборони і партизанських загонів не з великою радістю. Через це виник конфлікт між військовим командуванням і цивільною адміністрацією Волинського округу. Про цей конфлікт обов'язково треба записати в заключному документі. Наступний пункт: діяльність баз повинна обов'язково пов'язуватися з діяльністю польських партизанських загонів. Слід у цьому розібратися. Виникає питання, чому партизанські загопи очолювали офіцери АК, які готувалися в Англії? Чому партизанські загопи очолювали колишні діячі диверсійної ор-

ганізації «Вахляж»? Це цікаве питання. Наступний пункт стосується характеру взаємодії. Про це в заключному документі не почув. Вказувалося, що на польсько-українські стосунки впливали німецький і радянський чинники. Але залишається важливим питання про характер взаємодії польських баз і партизанських загонів з одного боку з німецькими поліційними формуваннями, в складі яких були поляки, загонами УПА і радянськими партизанськими загонами. Залишається невиясненим характер боїв між польськими базами самооборони і УПА. Це окреме велике питання. Чи ці бої мали оборонний чи наступальний характер, чи привентивний характер? Чи були ці бої у відповідь на напади? В цьому зв'язку слід обов'язково скласти календар боїв за 1943 та 1944 роки. По можливості потрібно скласти найбільш повний календар всіх боїв. Я вношу свої конкретні пропозиції щодо питань, які слід внести в заключний документ. Це питання для подальшого дослідження і обговорення.

Сьогодні ми не обговорюємо причини волинської трагедії, але я вважаю, що у цьому заключному документі має бути сказано, що польське населення Волині пережило 1943 р., особливо весною і влітку 1943 р., трагедію. Вважаю, що про це потрібно обов'язково сказати в заключному документі. Тим більше, що, якщо б цих жахливих подій не було, то сьогодні нам зустрічатися було б не потрібно. Дякую за увагу.

Степан Макарчук: В мене є пропозиція. Все, що пропонуєте, напишіть на папері. Тільки в плані такому: на таке-то питання маю такий-то чи інший погляд, українська історична думка на це питання має такий-то погляд. Звичайно, календаря тут не будемо робити. Дякую.

Михайло Швагуляк: На жаль, зміст всього документу на слух не міг охопити, але там, на мою думку, бракує двох дуже важливих положень. Мені здається, що має бути показано, для чого створювалась польська самооборона, і чому українські підрозділи, зокрема УПА, загрожували цій самообороні. Без принципових засадничих моментів нормального комунікату не будемо мати. Потрібно належним чином відредагувати той пункт, де йдеться про те, що польський уряд і делегатура підтримували і керували процесом створення польської національної сомооборони. Робили це тому, що вважали ці терени складовою частиною Речі Посполитої, яку намага-

лися відродити. З другого боку українці проводили свою політику. Вважали, що ці терени, де абсолютно переважало українське населення, мали увійти до складу майбутньої Української держави. А то виходить, що українські банди (такий термін часто вживався в польській і радянській термінології), заважали це робити. Оці принципові моменти треба обов'язково врахувати. Українці керувалися своїми національними й державницькими інтересами. Територія Волині і Галичини виявилася спірною як з одного, так і з другого боку. І цей момент, мені здається, необхідно відобразити в нашому комунікаті. Щодо деталей, які пропонує п. Ільюшин. Є багато спірних нез'ясованих питань, які потребують глибокого дослідження. Це як завдання до подальшої праці в комунікаті має бути обов'язково. Ми вчора порушували ці засадничі моменти, вони повинні бути відображеними. Дякую.

Анджей Айненкель: Я маю трохи інший погляд, ніж професор Швагуляк. На моє переконання, справа польської самооборони - це інша проблема, ніж діяльність польського руху опору. Як відзначив пан професор, метою польського руху опору, тобто, Армії Крайової і Делегатури уряду було по можливості (а ці можливості були мізерними) зберегти територію Волині в межах довоєнної Речі Посполитої. З цим зіштовхнулося українське право, бо **це** було право народу на власну державу. Натомість причиною виникнення самооборони була дуже проста річ. Люди, яких мордували від початку

1943 року, хотіли оборонятися не тому, що вважали, що **це буде** польська держава. Вони попросту хотіли вижити. І **це** головне. Панове, не відволікаймося від дійсності. А дійсність така (я про це говорив учора), що на Волині польське населення становило меншість. Внаслідок радянської репресивної політики польське населення кількісно зменшилось ще більше. У 1939 році совети проводили етнічну політичну чистку, жертвами якої стали поляки, українці і частково євреї. Потім прийшли німці і починається етнічна чистка євреїв. В 1943 році починається мордування поляків. І у відповідь на це виникає самооборона. Відкиньмо ідеологію, бо вона в цьому випадку не має жодного значення.

Михайло Швагуляк: Я з паном професором погоджуюсь в багатьох моментах, але оскільки ми говоримо про лондонський уряд і делега-

туру, то ми повинні пояснити, якими мотивами вони керувалися, підтримуючи польську самооборону. Цей момент я хотів відобразити. Дякую.

Володимир Ханас: Шановні колеги, текст, який ми винесли на обговорення - це не є моє особисте переконання. Це не є особисте переконання п. Клімецького чи п. Стрілки. Ми винесли ті питання, які мали можливість вчора обговорити. Щодо питань, які я пропонував для обговорення не було жодного зауваження. Ми виходили з того, що ніхто не сумнівається в праві кожного народу на незалежність. Ми виходили з конкретного явища «польська самооборона». Ми можемо обговорити кількість і географію баз. Але я не вважаю, що це є завданням нашого комюніке. Це не наші особисті переконання, ще раз наголошую, ні польської, ні української сторони. Ми запропонували ті моменти, по яких у вчорашніх доповідях не було ніяких зауважень зі сторони учасників дискусії.

Міхал Клімецький: Як зазначив пан Ханас, ми не представили учасникам черговий реферат. Це просто не можливо. Ми не представили певні пункти, які для нас дуже істотні. Кожен з цих пунктів може бути окремим рефератом. Наприклад, темою окремого реферату може бути ставлення польської підпільної держави до українців на цій території. Але самооборона - інше явище, вона частково торкається цих великих проблем. Ми дивилися на речі з точки зору захисту життя і майна, самоорганізації, а вже потім допомоги, яку ця самоорганізація отримувала в цілях дальшого фізичного існування.

Степан Макарчук: Я хотів би кілька слів сказати щодо документу, текст якого заслухали. Мені здається, що він загалом підготовлений добре. Його можна прийняти як такий, що задовільняє більшість істориків Польщі і України. Можливо, коли мова йде про німецько-радянський фактор, слід було б додати, що ці сторони були зацікавлені в наростанні взаємної ворожнечі і боротьби між українцями й поляками. Я думаю, що це також не викликає заперечень. Дякую.

Анджей Айненкель: пропонує продовжити дискусію на тему української самооборони.

Костянтин Кондратюк: Пропоную внести пункт про те, що радянські партизани, німецька влада, певною мірою сприяли розпалюванню конфлікту між українцями і поляками. Це потрібно відобразити. Головним є перший пункт. Мені здавалось, що ми дійшли до спільної думки і чітко розмежували поняття польська самооборона. А тут знов у першому пункті вийшло так, що партизанські загони, АК і УПА - це те ж саме, що і самооборона. Це зовсім різні поняття. Польська чи українська самооборона - це дуже вузьке поняття і його не можна змішувати зі збройними формуваннями типу АК чи УПА.

Пропоную у першому пункті чітко розмежувати поняття про збройні формування і про самооборону. У пункті 3 чи 4 записати те, що німецький і радянський чинники впливали на розпалювання конфлікту між українцями і поляками. Є зауваження і до останнього пункту. Тут мова повинна йти не про окупацію Західної України радянською армією, треба сказати інакше. Після вступу радянських військ, я не думаю, що тут доречно записувати слова «почали вести запеклу боротьбу». Такого не було, а були випадки, коли діяла самооборона українців в окремих місцевостях проти репресивних дій органів НКВС.

Степан Макарчук: Документ потрібно назвати інакше. Не просто «Самооборона в Західній Україні», а «Українська самооборона», а то можна розуміти двояко. У першому пункті, про який говорив проф. Кондратюк, можна дійсно зняти питання про військові формування українців, а почати з того, що «під самообороною можна розуміти ті групи цивільного населення та збройні відділи українців, які поставили для оборони місцевостей». Далі можна продовжити - «від німців, від антинародних акцій радянської влади» і, можливо, додати - «а також з огляду на українсько-польське протистояння від окремих польських нападів». У третьому пункті - СУВУ, УНС - треба розмежувати. Можливо, відредагувати п'ятий пункт не «з огляду», а «з врахуванням». Ну й останнє питання. Я згоден з проф. Кондратюком, що краще стриманіше говорити «після поновлення радянської влади СКВ, повели з нею боротьбу» і т. д. Чи сказати просто - «повели збройну боротьбу». Дякую.

Михайло Швагуляк: Дозволю собі запропонувати одне уточнення. Ми говоримо про дві різні самооборони. Та ось, коли ми пишемо, що

самооборона виникла для захисту власних місцевостей, то таке поняття дуже абстрактне. Очевидно, мова йде про життя і майно людності та її громадського набутку. Це конкретно. Для захисту місцевості існували інші підрозділи. А тут мова йде про ту, іноді стихійну самооборону.

І друге, я хочу нагадати про організовану форму самооборони. Вона називалась - Українська національна самооборона. Тоді, коли повставала на Волині УПА, то її підрозділи в Галичині називалися Українською самообороною. Це була конкретна форма тієї ж УПА, але з певних політичних чи інших міркувань вона мала назву Українська національна самооборона, а це вважалася група УПА. І це в комюніке має бути відображено. Тобто, самооборона в Галичині певний час мала назву Українська національна самооборона. Я не пам'ятаю точних хронологічних рамок, коли УПА в Галичині називалась Українська національна самооборона, але це була зовсім не та самооборона, про яку ми говоримо у вузькому, конкретному значенні цього слова. Це була організована військова мілітарна сила. Та ж сама УПА, тільки її підрозділи мали певний час іншу назву. Ми повинні бути історично, науково точними у наших визначеннях. Уточнити в 2 пункті комюнікату: «Українська національна самооборона була однією з груп УПА». Дякую.

Анджей Айненкель: пропонує авторам дати відповіді на поставлені питання.

Гжегож Мотика: Тема звучить так: «Українська самооборона в Західній Україні у 1941-1944 рр.». Наскільки я розумію, вона такою мусить і залишитися. Я не погоджуюся, що слід викинути слова «в Західній Україні», бо реферати, які ми з доктором Бондаренком вчора виголосили, мали назву «Українська самооборона в Західній Україні». У випадку розширення цього поняття ми повинні додати декілька нових пунктів, а це дуже розширює працю і виходить за рамки наших рефератів. Я пропоную залишити теперішній варіант.

Щодо першого пункту, там є проблема вужчого чи ширшого значення терміну самооборона. Я думаю, що ми всі повинні вирішити, яке з цих визначень прийняти. У ширшому значенні - кожна організація, яка бореться за незалежність своєї батьківщини, загарбаної ворогом, є самооборонною організацією. Армія Крайова була само-

обороною проти німецьких окупантів у широкому значенні. А у вузькому - ні. Тому ми запропонували, щоб у широкому значенні трактувати перелічені нами формації. Доктор Бондаренко міг би ще назвати декілька конспіративних угруповань. Натомість, у вузькому значенні такими будуть ті, що захищали власні місцевості. Тому я пропоную, щоб зала вирішила, залишити цей термін таким, як є, чи звужити його.

Анджей Жупанський: Для мене ця справа цілком зрозуміла на тлі цілої програми, де є майже 30 позицій, в тому числі УПА, Армія Крайова та інші. Не можна проблему самооборони трактувати у ширшому значенні. Її слід розуміти, як захист власної місцевості, життя та майна, і більше нічого. Не можна тут змішувати якісь різноманітні легіони, Армію Крайову чи УПА, бо це зовсім інші речі. Я пропоную, аби було так, як записано в польському тексті: «дальші пункти стосуються самооборони, що розуміється у вузькому значенні». І це говорить про все. Не розширюймо тлумачень, бо тоді тема зміниться і пан доктор матиме рацію, що треба буде опрацьовувати тему по-іншому.

Анджей Айненкель: На даний час предметом дискусії є вже дві речі: поняття території - тут я погоджуюся з паном Мотикою, що автори зайнялися цією географічно визначеною територією - Західною Україною. Ми знаємо, що потрібно розуміти під цим поняттям. Інша річ, можуть бути проблеми, зокрема, які ще організації повинні бути додатково названі. Я написав би тут так: «Поняття самооборони може бути по-різному інтерпретоване. У вузькому значенні цього слова під поняттям самооборони ми розуміємо ті українські формації чи організовані групи населення, які було утворено з метою захисту власного життя та майна. Наступні пункти стосуються самооборони в такому розумінні цього слова». Ви погоджуєтесь із цим?

Ґжегож Мотика: Я згоден, але хочу зазначити, що до впровадження визначення «до оборони власного життя і майна», де мова йде про життя та майно на власних місцевостях, нам не треба входити в ширше значення слова «самооборона», адже УПА також боронила життя і майно українського населення.

Кость Бондаренко: Щодо першого пункту. Я погоджуюсь з тим, щоб у документі зняти ширше значення самооборони. Хочу пояснити, що самооборона існувала у такому вигляді, як Буковинська самооборонна армія. Українська національна самооборона та інші організації, які себе іменували самообороною, виходили за рамки того вузького поняття, яке ми розглядаємо і узгоджуємо. Ми розглядаємо самооборону у її вужчому сенсі і понятті. Очевидно, варто зняти третє речення. Погоджуюсь з тим, щоб додати термін «даних місцевостей», тобто захист життя і майна людині конкретних теренів, конкретної місцевості, оскільки самооборони у вужчому значенні мали географічну прив'язку, безпосередню регіональну прив'язку. Дякую.

Гжегож Мотика: Тут з'явилася пропозиція помістити в якомусь із пунктів інформацію про розпалювання конфлікту радянськими партизанами та німецькими властями. Це твердження є слушним, але воно виходить за рамки нашої теми, тому я пропоную його не вміщувати. Другий пункт можна прийняти без зауважень.

Кость Бондаренко: Професор Швагуляк пропонував, щоб додати в даному пункті уточнення, яке б стосувалося української самооборони.

Гжегож Мотика: Це важлива проблема, я думав, що вона з'явиться у третьому пункті - питання УНС. Боюсь тільки за одне: якщо ми приймемо таку пропозицію, що УНС - це є Українська Повстанська Армія, яка на той час у Галичині ще не називалася УПА, тому не потрібно згадувати про УНС, так як у вужчому значенні цього слова вона не є самообороною. Ми на цю тему порозумілися і це впливає з українських джерел, що в початковий період УНС виконувала функції захисту власних місцевостей.

Стенай Макарчук: Думаю, проф. Швагуляк, що ви тут не маєте рації і неправильно трактуєте факти. Тому, що по-перше - до 1943 року в широкому розумінні слова в Галичині УПА не було. УПА раніше з'явилась на Волині, а потім вона перенесла свою діяльність в Галичину, а Українська національна самооборона в Галичині була.

Думаю, що у даному випадку доктор Мотика дає більш точне визначення, з яким варто погодитись. Дякую.

Гжегож Мотика: Мені здається, що головна суперечка є семантична. Ми погоджуємось, що в Галичині у 1943 році була УНС, яку в тому ж році було перетворено в Українську Повстанську Армію. Тут між нами панує згода, і це було так записано. А проблема така: Українська національна самооборона, до вступу в УПА була самообороною у вузькому значенні слова, тобто, мала завданням у той конкретний момент обороняти власні місцевості. Отже, так повинно бути записано в цьому тексті. Якщо з самого початку її було задумано як Українську Повстанську Армію, тільки під іншою назвою, то у такому разі її цілі значно ширші, ніж оборона власних місцевостей. У зв'язку із цим у цьому тексті вона знаходиться не повинна. На мою думку, ми повинні вирішити прийняти цей варіант чи інший.

Кость Бондаренко: У першому пункті ми зняли положення про ті формації, які самоіменувалися самообороною, але фактично такими не були, не виконували таких функцій і саме тому можна й не розшифровувати Українську національну самооборону, яка не виконувала функцій самооборони, але називала себе самообороною. Ми домовились, що самооборону ми розглядаємо у вузькому значенні. Щодо четвертого пункту не було ніяких зауважень. П'ятий пункт перероблено із врахуванням тих зауважень, які прозвучали в цій залі і зроблено кілька стилістичних правок. Українська точка зору щодо п'ятого пункту звучить так: «Українські історики вважають, що ці проблеми потрібно вивчати, тобто проблеми, які ставлять польські історики».

Я зачитаю весь пункт:

«Польські історики вважають, що в 1943-1944 рр., українська самооборона в Західній Україні часто виступала проти польського населення, здійснювала ліквідаційні операції, що проводилися в рамках так званої антипольської акції СБ ОУН та УПА. Кількість виступів проти польського населення була значно більшою, аніж кількість випадків оборони перед польськими акціями-відповідями»,

- це польська точка зору.

«Українські історики вважають, що ці проблеми потрібно вивчати,

з врахуванням національної політики ОУН-УПА, польського еміграційного уряду та Армії Крайової».

Шостий пункт запропонований в іншому варіанті: «Після поновлення радянської влади в Західній Україні СКВ виступали проти репресій, які здійснювали органи НКВС щодо українців». Дякую.

Анджей Айненкель: потрібно розуміти, що запропонований текст узгоджено.

Міхал Клімецький: говорить, що до тексту узгоджень із польської самооборони жодних змін не внесено.

Володимир Ханас: Я підтримую п. Клімецького. Єдине зауваження до тексту, є в п. Макаруча. Там невеличке уточнення 4 пункту: «Діяльність української та польської самооборон виявила наростаючий національний антагонізм, що розвивався під впливом політичного протистояння ОУН-УПА та АК і відсутність взаємної толерантності». У четвертому пункті українського тексту крім політичних причин потрібно записати, що впливали не факти, а фактори, пов'язані з економічним становищем.

Анджей Айненкель: Я б не радив вживати визначення «щоденне життя», бо окупацію і злочини, що її супроводжували, важко назвати щоденним життям. Я б написав, що крім політичних причин, вагомий вплив на цей стан речей мали явища, пов'язані з окупацією.

Анджей Пачковський: Однак я вважаю, що це формулювання більш характерне, щоб не звужувати хронологічно, бо цей чинник конфлікту, конфронтації чи боротьби за територію випереджував окупацію, а окупація не принесла якогось якісно нового елементу. Вона змінила кількість населення не на користь поляків. Натомість проблема українського протесту проти польських осадників, існувала до війни, а це вже була територіальна проблема, хоч і невелика. Крім того, під щоденним життям розуміється нормальний хід речей, пов'язаний з тим, хто де має межу, хто де випасає худобу, які ціни на продукти, хто їх купує і т. д. Мені здається, що окупація нічого нового сюди не внесла, якщо не брати до уваги того, що життя щоденне було важче, ніж у мирні часи.

Анджей Айненкель: Погоджуючись, хоч і не до кінця, з моїм знаменитим колегою, який тільки що виступав, дозволю собі запропонувати таке формулювання: «Крім політичних причин, на цей стан речей впливали також явища, пов'язані з попередніми суспільно-економічними конфліктами, а також умовами життя під час окупації».

Едмунд Бакуняк: Цей текст не до кінця конкретний. Польська самооборона діяла під час німецької окупації і її завданням була оборона життя і маєтків польського населення. Виникає запитання: від кого? В одному з наступних пунктів говоримо, що частина керівництва ОУН і місцевих політичних діячів не погоджувалася з винищенням польського населення. Але ж винищення було, і це тут зазначено. На мою думку, в першому пункті має бути записано, від кого ця самооборона боронилася, хто її організував.

Анджей Айненкель: Я б цього не уточнював, бо, по-перше, це могла бути звичайна бандитська діяльність, по-друге — напівбандитська діяльність советів, які виходили з оточення, ще не створили загонів, а вже мусили грабувати, щоб з чогось жити. Це могла бути оборона від радянських партизанів, від німців чи від УПА. На мою думку, досить загального ствердження в першому пункті, так як поясненням буде продовження тексту.

Микола Кучерепа: Просив би внести редакційні зміни в шостий пункт і в заголовок. Пропоную зняти термін Східна Галичина, а залишити просто Галичина. І в заголовку також написати - «на Волині і Галичині».

Поняття «Східна Галичина» в 1939 р. після поразки Польщі зникло. Можна вжити термін: «польська і українська самооборони в Західній Україні». І тоді зникне «Галичина» і «Волинь». Дякую.

Анджей Айненкель: Тут я не можу погодитися, бо якщо ми вживаємо історичне поняття «Галиція», то вона бере початок на річці Бялій в Бельсько-Бялій. І це є Галичина. Українці кажуть Галичина на всю територію, що знаходилась під австрійською владою. Крім того, є «Східна Галичина» і «Західна Галичина». Натомість, поняття Малої Польщі та Східної Польщі охоплює цю ж територію.

Чеслав Паргач: Тут є трохи розбіжностей довкола поняття Західна Україна. Це поняття вигадав Сталін на I з'їзді Комінтерну. Воно було ширмою для більшовиків у зв'язку з намаганнями прислати ці землі. Пізніше його прийняла частина українських діячів правого напрямку. Це українське поняття і ми, поляки, не повинні його вживати, як не вживаємо поняття Східна Малопольща.

Микола Кучереня: Не погоджуюсь з доктором Партачем в тому, що термін «Західна Україна» нав'язали більшовики. Існувала Західно-українська Народна Республіка. Цей термін існував до більшовиків. І тому пан Партач не має рації у своєму визначенні. Коли ми говоримо про воєнний період, то було б доцільним все ж таки не відокремлювати Галичину і Волинь, вжити термін «Західна Україна», так як ми назвали першу тему - «Українська самооборона в Західній Україні», «Польська самооборона в Західній Україні». Ми ж ведемо мову про ті терени, які знаходяться нині в складі України. Дякую.

Міхал Клімецький: Хочу пояснити, чому ми взяли термін Східна Галичина. Він є найбільш нейтральним. Галичина - це термін, який вживався австрійськими властями для означення території всієї Малопольщі, яка знаходилася між річкою Бялою і Збручем. Внаслідок адміністративного поділу на два судові округи, було відокремлено Східну і Західну Галичину. Чому у нас викликає розбіжності поняття Західна Україна? Дійсно існувало поняття Західна Україна, була так звана ЗУНР, проголошена 1-го листопада 1918, хоча така назва з'явилася, мабуть, 17-го листопада у Конституції. Але вона стосувалася Східної Галичини, не охоплювала Волині в цій зунрівській назві. Значить, це географічне поняття трохи інше. Звичайно, після падіння ЗУНР ця назва зникла. Натомість, у цьому широкому контексті це дійсно дуже сильно проявилось в радянській публіцистиці, яка переконувала, що крім радянської України існує якась друга Україна, окупована польською державою. На мій погляд, термін Галичина, при униканні терміну Західна Україна і Східна Малопольща, може бути прийнятим обома сторонами.

Анджей Пачковський: Мені здається, що ці два документи адекватно озаглавлені, а саме: той, що говорить про українську самооборону вживає термін, яким користуються українці, тобто, Західна Україна.

Той, що стосується польської самооборони вживає термін, що його застосовують поляки — Східна Галичина і Волинь. Мені здається, що ці терміни треба залишити. Один про Західну Україну, другий про Східну Галичину і Волинь.

Степан Макарчук: Відносно цих термінів. В українській історіографії і українській політичній думці термін «Східна Галичина» використовується для визначення історичної території української Галичини лише стосовно періоду до 1923 р. З 1923 р., коли Рада амбасадорів схвалила інкорпорацію Східної Галичини до складу Польської держави, цей термін вже не вживався. І в нашому суспільно-політичному житті, історіографії та іншій літературі на означення території, яка називалась Східною Галичиною, почав вживатися термін просто Галичина. Тут є ще й важливий мовний момент. В російській мові є два слова «Галиция» і «Галичина». У польській мові є лише «Галіція». В українській мові немає слова «Галіція». І коли ми говоримо «Східна Галичина» і просто «Галичина», то вони ніби один на одного накладаються. Можна допустити так, що в українському тексті записати «Галичина і Волинь», а в польському варіанті «Східна Галичина», або «на території колишньої Східної Галичини». В 1939 р. Східної Галичини вже не було.

Чеслав Паргач: Я займаюся не тільки українськими питаннями, але й іншою історією, мешкаю на Помор'ї, де колись була частина Пруссії й Німеччини, і нам ніколи б не прийшло в голову вживати польські назви. До 1945 року це була кошалінська реєнція або реєнція щецинська, що є просто перекладом з німецької мови. До серпня 1945 року це, можливо, в думках українців, була Західна Україна, але, згідно з правовим станом це були Тернопільське, Станиславівське, Львівське і Волинське воєводства. Така була ситуація. Хіба що тут будемо думати по більшовицьки і визнавати рішення якогось там Сталіна. Коли йдеться про західні землі, ми вживаємо в історіографії німецьку ономастику в перекладі. Вважаю, що цього самого повинні дотримуватися на сході, зберігаючи польську ономастику. Якщо будемо говорити про вересень 1945 р., то прошу дуже, є там Львівський округ і т. д., але до польсько-радянських переговорів у серпні взагалі немає про що дискутувати. Збережімо назви польських воє-

водств або поняття Волинь, в гіршому випадку - Східну Галичину і Волинь.

Анджей Айненкель: Щоб уже не продовжувати дискусії, яка до нічого не заведе, пропоную таке сформулювання. Займаємося територією, яка в українській мові називається Західною Україною, а у польській мові до серпня 1945 року терміном - Східна Мало-польща та Волинь. Тоді ж маємо рівноправні терміни: і польський, і український.

Едмунд Бакуняк: Ми торкаємося дуже важливої справи, що стосується якраз польської самооборони, ми дискутуємо з приводу номенклатури, яка відноситься до цілого циклу тридцяти з лишком тем, які були й будуть трактуватися по-різному. Я пропоную, щоб ми не відступали назад у минуле і зберегли ті терміни, які були запропоновані, інакше буде гармидер. Треба було з самого початку, під час першого симпозіуму вяснити, до чого наша робота має відношення. Пропоную залишити те, що було записано.

Анджей Жупанський: На мою думку, суттю є те, що два реферати на тему самооборони мають різні назви. Той, що про українську самооборону, говорить про Західну Україну, другий, який стосується польської самооборони - про Волинь і Східну Галичину. Одне відноситься до поляків, які діяли на цій території і прийняли польську назву, друге - до українців, які жили на цій території і вживали українську назву.

Степан Макарчук: Термін «Західна Україна» є дразливим для польських істориків. Але «Галичина» є точний термін, він не суперечить терміну «Західна Україна», в нашому розумінні, не суперечить терміну «Західна Волинь». І тому, я вважаю, можна прийняти поняття «Галичина» і «Волинь». Ми зробимо помилку в українській історіографії, коли стосовно періоду 1940-х рр. використаємо термін «Східна Галичина». Або треба додати слово «колишня Східна Галичина». Дякую.

Анджей Айненкель: Хай буде «Східна Галичина». Можемо признати, що шостий пункт вирішено, переходимо до сьомого.

Марціп Возник: Я представляю Головну комісію з вивчення злочинів проти польського народу. Хочу звернути увагу на сьомий пункт, який, на мій погляд (третій пункт також), не прояснює формулювання, яке там міститься. Мова йде про те, що частина керівництва ОУН не погоджувалася зі знищенням польського населення, натомість у третьому пункті йдеться тільки про проведені антипольські акції. Я вважаю, що антипольські акції - це не те саме, що винищення польського населення, тому в сьомому пункті слід в'яснити, хто це винищення проводив, як це виглядало. Це не є однозначно.

Анджей Пачковський: Потрібно прийняти одне з двох формулювань, або антипольська акція, або фізичне винищення польського населення, і вживати його в обох випадках. Мова йде про одне і теж. Або в якості компромісу в третьому пункті прийняти формулювання: «проводила антипольські акції, що мали екстермінаційний характер». Тоді все буде зрозуміло, бо не відомо, що це за антипольська акція. Такі антипольські акції проводила Вільна Європа.

Чеслав Партач: Виходить так, що УПА була організацією лише антипольською, що не відповідає дійсності. Українська сторона повинна запропонувати формулювання про терор щодо осіб, які допомагали полякам, тобто, про вбивства українців УПА.

Міхал Клімецький: Я вважаю внесену професором Пачковським поправку дуже цінною. Вона однозначно тлумачить справу в третьому пункті.

Анджей Айненкель: Думаю, що ці пункти стосуються двох речей. У третьому ми говорили про діяльність, яка частково мала екстермінаційний характер, а в сьомому пункті - про те, що частина ОУН, місцевих діячів і населення цьому противилась. Я б на це звернув увагу. Таким чином, ми розрізняємо і показуємо позицію української спільноти. Адже вона була не однакою навіть в ОУН. Тому я пропоную це залишити.

Анджей Пачковський: У восьмому пункті є поняттєве скорочення, яке може утруднити розуміння цих речей громадськістю, яка не слідкує за нашими дебатами. Те, що польське населення шукало під-

тримки в радянської влади, продовжило польсько-український конфлікт. Адже це є очевидним. Отже, можна узагальнити: «шукала її в органів радянської влади, які проводили репресивну політику проти українського населення». Тоді стане зрозуміло, чому цей конфлікт поглиблювався.

Анджей Айненкель: Можливо, краще «проводили репресивну політику проти місцевого населення», адже поляки теж ставали жертвами радянських репресій. Таким чином, ми закінчили обговорення усіх пунктів.

Степан Макарчук: Чи будуть якісь застереження щодо тексту узгодження з питання «Українська самооборона в Західній Україні. 1941—1944»? Чи ми просто схвалимо його ще раз?

Анджей Жунанський: Узгодження, так як і на попередніх семінарах, повинно бути підписане всіма присутніми істориками, а не лише тільки обома авторами.

Утворення та бойова діяльність 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової

Процес створення 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової не був справою одного дня, а тривав щонайменше два - два з половиною місяці - з другої половини січня до квітня 1944 р. Жоден з виданих до того часу Головним комендантом АК наказів (у тому числі наказ № 5 про Відтворення Збройних Сил від 9 IV 1942 р., а також наказ 13000/III щодо проведення акції «Буря» від 20 XI 1943 р.) не передбачав створення на території Волинського округу подібної військової одиниці¹. Східні округи АК мали виконувати роль прикриття антифашистського повстання у Центральній Польщі, а тому основним змістом діяльності місцевого підпілля мусили бути диверсії в тилу німецької армії, передусім, на шляхах сполучень. З підходом радянських військ польські загони свою діяльність припиняли².

Для проведення диверсій створювати дивізію не було потреби. То що ж тоді змусило командуючого Волинським округом полк. Казимира Бомбінського («Любоня») видати 15 січня 1944 р. наказ³ про мобілізацію і концентрацію усіх існуючих бойових сил Ковельського й Луцького районних інспекторатів (діячів підпільних осередків, бійців партизанських загонів). У західній частині округу з метою створення великого військового з'єднання (початково передбачалося утворити навіть корпус Війська польського в складі двох бригад: ковельської і володимирської, а після прибуття загонів Рівненського інспекторату до них мала приєднатися і третя бригада).

Районні інспектори майор Ян Шатовський («Коваль») і кап. Леопольд Швікла («Адам») причиною цього вважали особисті амбіції полк. «Любоня», який ніби-то прагнув до того, щоб ні в чому не поступитися своїм колегам, рівним йому за військовим чином, котрі після відтворення польських збройних сил мусили очолити корпуси і навіть більші військові формування⁴. Але, на нашу думку, прагнути

до згуртування усіх сил у складі однієї бойової одиниці полк. Бомбінського, змусила, передусім, існуюча в окрузі військова ситуація, а також перший досвід зіткнення з радянськими військами.

Комендант Рівненського інспекторату кап. Тадеуш Мар'ян Клімовський («Остоя»), перший серед аківських офіцерів, хто мав можливість на власні очі спостерігати за діями радянських підрозділів, у першій половині січня 1944 р. інформував командуючого округом: «Через велику перевагу усіх трьох ворожих нам чинників, німецького, українського і радянського, розпорошені по всій території Волині дії наших загонів не матимуть позитивних наслідків. Загони виконують свої завдання лише частково і будуть стерті [з поверхні землі — *I. I.*] як розсипане зерно, про яке ніхто й не довідається. Принцип взаємодії [з радянськими військами у боротьбі проти німців — *I. I.*] при розпорошенні власних сил може дати позитивні наслідки лише за умови доброї волі обох сторін. Більш реальним в нашій ситуації було зробити наступне: а) визначити оперативний район для всіх існуючих на Волині збройних сил; б) сконцентрувати там усі партизанські загони; в) виконати покладене [на Округ

— *I. I.*] завдання усіма силами»⁵. Хто-хто, а кап. «Остоя», в минулому фахівець з диверсійної діяльності в складі «Вахляжа», спеціально засланий на територію Польщі з Великобританії, пізніше виявивший неабиякі організаторські здібності на посаді коменданта Рівненського інспекторату і, нарешті, майбутній начальник штабу 27 Волинської дивізії піхоти знав справу, про яку інформував полк. Бомбінського⁶.

Командуючий округом був подібної думки. Радянські війська слід було зустріти «у всеозброєнні» і продемонструвати тим самим «стан польської присутності» на волинській землі⁷.

Район зосередження польських військових формувань, чи так звана оперативна база була ним визначена в кордонах: на півночі - комунікаційний шлях Голоби - Ковель - Дорогуськ, на півдні - шосе Торчин — Володимир-Волинський - Устилуг, на заході - р. Буг, на сході — лінія Голоби — Торчин. З 15 на 16 січня з Ковеля до чеського поселення Купичів, а пізніше до села Сушибаба була перенесена і штаб-квартира округу⁸.

Всупереч досягнутим 14 січня 1944 р. на нараді представників місцевого командування АК і Волинської окружної делегатури домовленостям, полк. Бомбінський у наказі про мобілізацію зажадав зали-

шення постійних місць свого перебування і прибуття до визначених районів концентрації військ не лише партизанських загонів, але й загонів самооборони, Державного корпусу безпеки і Цивільної оборони. З цього часу польське цивільне населення Волині фактично стало беззахисним. У рапорті до ГК АК Делегат Округу Казимир Банах («Ліновський») повідомляв: «Виведення військових загонів з міст у поле є правильною і зрозумілою справою, але загони і пости Державного корпусу безпеки та Цивільної оборони несуть відповідальність за охорону місцевого населення і мусять залишатися на своїх місцях доти, доки буде залишатися там місцеве населення»⁹. Розбіжності у поглядах з цього питання стали однією з причин усунення полк. Бомбінського з посади командуючого округом і призначення на його місце майора Яна Войцеха Ківерського («Оліви»). В ГК АК розуміли, що конфлікт між військовим і цивільним керівництвом польського підпілля на Волині напередодні можливих зіткнень з радянськими військами мусить бути якомога швидше ліквідований. Втім ще до середини лютого 1944 р., поки на Волинь не прибув новий командуючий і не прийняв на себе керівництво округом та майбутньою 27 Волинською дивізією Піхоти, полк. «Любонь» докладав зусиль для реалізації плану «Буря»¹⁰.

Інформація, яка поступово надходила до штабу округу, свідчила про те, що попередні плани командування щодо сформування корпусу й бригад навряд чи будуть здійснені. Чисельність сконцентрованих у західній частині округу військ на кінець січня 1944 р. була для цього явно недостатньою. Замість передбачених 8-9 тисяч солдатів у наявності було набагато менше - близько 3-х тисяч, які мали зброю і були готові до бою. Однак процес надходження нових загонів тривав".

Партизани і діячі підпілля осередків Ковельського інспекторату зосереджувалися в селі Засмики - одному із районів польської самооборони, а також навколо сусідніх населених пунктів - Купичова, Літина, Вербична, Осси, Сушибаби, Янівки та деяких інших. Командуванню вдалося мобілізувати майже всі бойові сили інспекторату. Ці сили склалися із загону пор. Владислава Чермінського («Ястреба»), який розташувався в селі Сушибаба і нараховував близько 400 осіб, загону пор. Міхала Фіялки («Сокола») з місцем перебування також в селі Сушибаба і чисельністю близько 420 осіб, загону пор. Збігнева Твардого («Тшаск»), створеного на основі ковельського

конспіративного загону «Блискавиці», а також загонів самооборони сіл Зелена, Засмики, Діброва (наприкінці січня знаходився в Купичові і нараховував близько 400 осіб), загону пор. Валерія Крокая («Сивого»), до складу якого входили ковельські конспіративні загони «Грому» і «Завірюхи», а також загони самооборони з Люблятина, Янівки, Станіславки і Радомля (знаходився в Купичові, пізніше в Літині і нараховував близько 380 осіб). 21 січня в с. Сушибаба до місцевих аківських загонів приєднався шуцманшафт-батальйон № 107 з Мацейова. Це був один з батальйонів допоміжної поліції, який в більшості свій складався з поляків, що були скеровані туди керівництвом польського підпілля з Володимира-Волинського. Батальйон було розподілено між загонами «Ястреба», «Сокола» і «Сивого», частина людей була відправлена під Володимир-Волинський.

До складу ковельського угруповання входили також партизанські загони, діючі в Любомльському повіті, а саме загін пор. Казимира Філіповича («Корда»), який нараховував близько 320 осіб і загін підпор. Станіслава Вітамборського («Малого») чисельністю 40 осіб, який був відповідальним за здійснення переправи через Буг.

Окремо від вищезгаданих загонів, мобілізованих зусиллями Ковельського районного інспекторату, на його території тимчасово діяв партизанський загін «Луна» пор. Зигмунта Кульчицького («Ольгерда»), який був скерований туди Луцьким інспекторатом. Загін розташовувався в Купичові, а також в Озерянах і нараховував близько 180 осіб. Пізніше загін «Ольгерда» в значно більшому складі воював під Володимиром-Волинським. Загалом ковельське угруповання наприкінці січня 1944 р. мало чисельність близько 2 тисяч людей. Пізніше ця цифра значно збільшилася.

Комендатура Луцького інспекторату місцем концентрації своїх бойових сил обрала район Володимирського повіту, який охоплював села Білин, Мар'янівка, Спашчизна, Водзинів, Селиська, Пузів, Едвардполе та деякі інші сусідні населені пункти. До складу володимирського угруповання входили загін підпор. Владислава Цеслінського («Пьотруся») чисельністю близько 120 осіб, який розташовувався спочатку в с. Ліски, а пізніше в с. Седлиська, загін підпор. Єжи Красовського («Леха») чисельністю близько 130 осіб, створений із діячів конспіративних осередків, а також колишніх співпрацівників поліції з Хобултова і Суходолів, що перебували там за наказом

підпілля¹² (знаходився в селі Седлиськи), загону підпор. Лонгіна Домбка-Дембіцького («Ярослава») чисельністю 120 осіб (його склад був подібний до складу попереднього загону). Разом з перебуваючими на цій території загонами самооборони сили володимирського угруповання нараховували близько 700 осіб¹³.

Таку низьку кількість зібраних військ володимирського угруповання (порівняно з ковельським) можна пояснити тим, що конспіративні і партизанські загони, які знаходилися на території Луцького і Горохівського повітів (у тому числі так званий обвуд Ківерці, створений в Луцькому повіті), через швидке наближення радянських військ (2 лютого ними було звільнено Луцьк і Рівне) не встигли залишити постійні місця свого перебування і прибути до визначеного району концентрації військ. Звичайно, у цьому можна звинувачувати командуючого округом, який, враховуючи зіткнення з представниками Делегатури у зв'язку з масовою мобілізацією усіх бойових сил Ковельського інспекторату, дав згоду на те, щоб на території Луцького інспекторату партизанські і конспіративні загони залишалися якомога довше і охороняли місцеве польське населення. У затримці мобілізації можна звинувачувати і командуючого Луцьким інспекторатом кап. Л. Швіклу, який міг би нібито передбачити можливі наслідки швидкого наступу радянських військ. Запізніла спроба кап. «Адама» провести мобілізацію була вже приречена на невдачу. У березні 1944 р. він разом із своїм штабом був заарештований. Проте, на нашу думку, винних у даному випадку шукати не слід. Надто мало часу було у командування округу між відступом німецької і наступом радянської армій, щоб зібрати усі існуючі у наявності сили і виступити «у всеозброєнні», як до того прагнув полк. Бомбінський. Навіть те, що було зроблене в тій досить складній ситуації викликає подив.

Ще гіршими були результати мобілізації на території Рівненського і Дубненського інспекторатів. Причиною цього було також запізнення з оголошенням мобілізації і швидке наближення фронту. Після тривалого переходу з районів Острога і Здолбунова до володимирського угруповання приєднався лише партизанський загін підпор. Францішека Пукацького («Гзімса»), який пізніше було віддано У розпорядження командуючого сформованої 27 Волинської дивізії піхоти. Враховуючи існуючу ситуацію, на нараді офіцерів штабу округу, яка відбулася 28 січня 1944 р. в с. Сушибаба, було вирішено

відмовитися від попередніх намірів щодо формування корпусу і утворити піхотну дивізію. Вже існуючі кістяки двох бригад були перейменовані на полкові з'єднання: «Громада» в районі Ковеля на чолі з майором Яном Шатовським («Ковалем») і «Основа» в районі Володимира-Волинського на чолі з кап. Казимиром Жаняком («Гардою») (з лютого 1944 р.). На думку командуючого ковельського угруповання майора Я. Шатовського, саме цю нараду можна вважати початком існування 27 Волинської дивізії Армії Крайової. Однак ще минуло багато часу перш ніж вона була сформована остаточно¹⁴.

При створенні дивізії було враховано те, що до війни на території Волині знаходилися 27 і 13 Дивізії піхоти, а також Волинська бригада кавалерії, тобто новоутворена дивізія мала бути продовженням традицій довоєнних польських військових з'єднань і повинна була зберегти їхню нумерацію полків, зокрема, 23, 24 і 50 піхотних полків 27 Дивізії піхоти, 43, 44 і 45 піхотних полків 13 дивізії піхоти, а також 19 і 21 уланських полків Волинської бригади кавалерії. В ковельському угрупованні було відтворено: 50 піхотний полк у складі 3-х батальйонів - I б. - загін «Сокола», II б. - загін «Ястреба», III б.

- загін «Тшаска»; 43 піхотний полк у складі 2-х батальйонів - 16.

— загін «КорДа», II б. - загін «Сивого»; I ескадрон 21 уланського полку на чолі з пор. Єжи Нейманом («Хінчою»).

У володимирському угрупованні було відтворено: 23 піхотний полк у складі 2-х повних батальйонів - I б. - загін пор. Сільвестра Броківського («Богорії») (з 8 квітня батальйон очолював пор. Зигмунт Гурка-Грабовський («Зайонц»), II б. - загін «Леха» і однієї самостійної роти під командуванням підпор. Яреми Вітковського («Сокола II»), яка становила кістяк так і не сформованого третього батальйону; лише 1 батальйон 24 піхотного полку, яким став загін «Луна» пор. «Ольгерда»; I ескадрон 19 уланського полку на чолі з пор. «Ярославом».

Було сформовано також штаб дивізії [з 28 лютого 1944 р. начальником штабу був майор Тадеуш Штумберк-Рихтер («Жегота»)] і штаби угруповань. Штабу дивізії безпосередньо підлягали лінійні підрозділи: рота зв'язку (радіозв'язок з ГК АК дублювали кур'єри); рота саперів [була створена на основі прибулої у березні 1944 р. варшавської роти на чолі з пор. З. Золочинським («Петром»)], рота переправи, взвод жандармерії. Разом з усілякими допоміжними підрозділами, загонами самооборони та охорони, службами інтендантства,

зв'язку, санітарною та деякими іншими дивізія наприкінці березня 1944 р. нараховувала близько 6,5 тисяч бійців.

Протягом усього лютого й березня командування округу проводило інтенсивну організаційну роботу по створенню дивізії та бойовому навчанню її особового складу. Приблизно з 10 лютого обов'язки коменданта Волинського округу і одночасно командуючого майбутньою дивізією АК прийняв на себе високодосвідчений офіцер, з 1942 р. керівник диверсійних загонів на території Центральної Польщі, підлеглих безпосередньо Головному коменданту АК, майор Я. Ківерський («Оліва»). Його попередник полк. Бомбінський залишив Волинь і повернувся до Варшави.

Одним із перших розпоряджень нового командуючого був наказ від 12 лютого 1944 р., яким оголошувалося створення 27 Дивізії піхоти АК. Назва «Волинська» була додана вже пізніше у наказі ГК АК від 4 квітня 1944 р., який в дивізії було отримано 12 квітня. Тим останнім наказом 27 Волинська дивізія піхоти АК оголошувалася регулярною частиною Війська польського. Ну а поки що, у лютому 1944 р., наказ про створення дивізії був зачитаний в усіх загонах обох полкових угруповань і ті солдати, що ще не склали присягу в підпіллі, склали її зараз.

Організаційна структура дивізії АК відрізнялася від структури волинських довоєнних військових з'єднань. При її створенні було, передусім, враховано те, що вже у найближчий час аківським загонам доведеться воювати з відступаючими окремими німецькими підрозділами (фактично ж партизанські загони Волинського округу вели боротьбу з німцями і Українською Повстанською Армією за розширення своєї оперативної бази з самого початку формування дивізії). Окрім полкової нумерації у найменуванні батальйонів, рот, взводів повсякденно використовувалися старі назви загонів (напр. «Луна») або псевдоніми їхніх командуючих («Корд», «Ястреб» та ін.). Це робилося, по-перше, тому, що бійці цих загонів вже звикли до подібних назв, а, по-друге, з метою конспірації.

Основною тактичною одиницею дивізії були батальйони піхоти, які нараховували по 380-550 бійців. Роти мали по 150-200 солдатів, взводи - по 50-60, відділення - по 15-20. Усі командуючі батальйонів були офіцерами піхоти, хоча серед офіцерського складу дивізії були і сапери (командуючий дивізією був сапером), і кавалеристи, і офіцери зв'язку, і навіть один офіцер авіації. Загалом офіцерський

склад дивізії становило близько 130 офіцерів, серед яких були 1 підполковник, 3 майори, 5 капітанів, близько 20 поручиків, а також близько 100 підпоручиків і підхорунжих. Унтерофіцерів нараховувалося близько 65 осіб, більшість з яких перебували у запасі, хоча і були професійними військовими. У зв'язку з недостатньою кількістю офіцерів старші унтерофіцери очолювали взводи, а деяким з них за бойові заслуги наказом командуючого дивізії на період війни були надані офіцерські звання. Рядовий склад дивізії становила, головним чином, сільська молодь, хоча були серед неї і мешканці міст. Усі були добровольцями. Вік солдатів становив 17-50 років.

Озброєння дивізії було незадовільним. Частина зброї зберігалася ще з військових кампаній 1939 і 1941 років, частину закупили у німців (головним чином у тих, які походили з Сілезії) і угорців, частина зброї була краденою з німецьких складів і залізничного транспорту. Багато зброї потрапило до польських партизанських загонів під час боїв з підрозділами УПА, а також внаслідок роззброєння двох німецьких рот в Засмиках і Стезажицах. На озброєнні солдатів дивізії були пістолети (близько 620 штук), гвинтівки (близько 5 тис. штук), автомати (близько 220 штук), ручні (близько 200 штук) і станкові (30 штук) кулемети, противотанкові рушниці (6 штук), противотанкові гармати (4 штуки), міномети 81 мм калібру (5 штук) і навіть 2 польові гармати 75 мм калібру, але без боеприпасів. Зброя була усілякого виробництва: польського, німецького, російського, угорського, італійського, французького, голландського, а також власного. Основним засобом транспортного пересування дивізії були коні.

Значного покращення вимагало обмундирування. Четверта частина особового складу дивізії носила форму Війська польського зразка 1939 р., ще одна четверта частина складу мала німецьку або угорську військову форму, решта була обмундирована у напіввійськовий і напівцивільний одяг. Особливо в дивізії відчувався брак взуття¹⁵.

Організаційні роботи по формуванню дивізії обмежували її бойову діяльність в цей період. Проте багатьом аківським партизанським загонам довелося проводити боротьбу з пацифікаційними рейдами німецьких підрозділів. В момент наближення фронту німецьке військове командування у Ковелі занепокоїлося концентрацією польських бойових сил у своєму тилу і ужило заходів для їх нейтралізації або знищення. Через представника окружної делегатури німці навіть зробили спробу домовитися з командуванням дивізії про спільну бо-

ротьбу проти радянських військ. Німецька пропозиція була відхи-лена. Але була досягнута домовленість у деяких питаннях із заго-нами угорського корпусу. Угорці передавали полякам зброю та боеприпаси і зобов'язувалися їх не атакувати. Польська сторона в свою чергу також обіцяла не нападати на угорські підрозділи, більш того - інформувати їх про наближення фронту і тим самим полегшити угорцям відступ¹⁶. Не припинялися також розпочаті ще у 1943 р. бої із загонами УПА, хоча характер цих боїв тепер був ін-шим.

У бойовій діяльності дивізії можна виділити кілька етапів, які сильно відрізняються один від одного за своїм характером. Перший етап цієї діяльності був пов'язаний з утворенням оперативних баз для обох аківських угруповань - ковельського і володимирського, ко-ли вони були змушені знищити усі оточуючі їх українські бази і ви-тиснути загони УПА з контрольованої поляками території. Ініціатива у наступальних діях цього разу (на відміну від подій 1943 р.) належала польським загонам.

У наказі від 16 січня 1944 р. полк. «Любонь» звернувся до коман-дуючих партизанських загонів округу «Конопє» з такими словами: «Наказую проводити боротьбу з українськими групами з усією не-щадністю і суворістю, особливо акції у відповідь за вбивства цілих польських родин. Для вбивць жінок і дітей немає милосердя та поб-лажливості. Цієї боротьби ми не хотіли, прагнули жити в сусідській згоді з українським населенням Волині. Трапилося по-іншому, не ми відповідальні за цю кров. Використання раптовості і неочікуваний напад, швидкий і чіткий відступ після бою - це запорука нашого успіху»¹⁷.

Виконуючи цей наказ, аківські загони розпочали наступальні дії проти підрозділів УПА, основні бази яких були розташовані на схід від Володимира-Волинського у селах Могильно, Гнойно, а також на території комплексу швіняжинських лісів і на південь від Любомля в Ставках, Овлочимі, на території мосурських лісів. Подаємо кален-дар боїв між підрозділами УПА і польськими партизанськими заго-нами під час боротьби останніх за розширення своєї оперативної бази у західній частині Волині за період січень - березень 1944 р.:

- початок січня - виділений із загону «Корда» патруль здійснив похід за Буг на Люблинщину, де ліквідував в кількох місцевостях українців, співпрацюючих з німцями;

- 10 січня - бій загонів «Луна» і «Пьотруся» в с. Крач (неподалік від с. Ставки) з підрозділами УПА. Атакуючою стороною були українські загони. З польського боку загинуло 6 осіб. Цей бій перекреслив можливість створення в цьому районі опорного пункту, який міг би використовуватися для прийняття військових вантажів, що доставлялися аківським загonom повітряним шляхом. Напередодні бою в с. Крач партизани «Луни» роззброїли загін УПА (близько 20 осіб) в с. Блаженик;
- 19 січня - невдалий напад партизанів загонів «Пьотруся», «Ярослава» і «Леха» на чолі з командуючим угруповання «Основа» пор. «Богорісю» на с. Гнойно з метою знищення місцевої бази УПА;
- 29 січня - наступальні бої загонів «Сокола» і «Ястреба», а також окремих партизанських груп загонів «Тшаска», «Сивого» і «Луни» із загонами УПА в с. Бабе і с. Щурин. Село Бабе було спалено;
- протягом січня - марш загону «Бомби» на чолі з підпор. «Слуцьким» (Феліксом Щепаняком)¹⁸ із Заслucha в район концентрації дивізії. Сутички з підрозділами УПА біля с. Яромля та інших. Марш загону «Гзимса» з району Острога. Наступальні бої із загонами УПА в районі села Панська Долина;
- початок лютого - захоплення спільними зусиллями польських і радянських партизанських загонів свинаринських лісів і ліквідація місцевої бази УПА, зокрема:
- 1 лютого — зайняття загonom «Тшаска» с. Будище, а також
- 2 лютого — зайняття загonom «Ястреба» с. Вербично і с. Осей, загonom «Луни» - с. Ревушки, с. Волчак і с. Домінополь, загонами «Сокола» та «Сивого» - с. Чернеїв, с. Свинарин, с. Осекрів та деяких інших;
- 5 лютого - бої партизанів загону «Тшаска» з підрозділом УПА біля с. Новий Двір;
- 8 лютого - група партизанів загону «Пьотруся» допомогла базі самооборони в с. Едвардполе відбити напад підрозділу УПА, ліквідація угруповань УПА в с. Верів, с. Ворчин і с. Пузів;
- 10-11 лютого і 20 лютого - напади загонів «Леха» і «Богорії» на базу УПА в с. Стезажиці. З українського боку загинуло 23 особи;
- 16 лютого - бій загонів «Ястреба», «Сивого» і «Бомби» під Ось-

миговичами. Як пізніше з'ясувалося противником аківських загонів був не підрозділ УПА, а радянський партизанський загін із складу угруповання ім. Фрунзе. В бою загинуло 8 польських солдатів, а 14 було поранено;

- 20 лютого - засідка партизанів УПА на загін «Гзимса» біля с. Твердиня. З польського боку загинуло 15 осіб;
- 29 лютого - невдалий напад загонів «Гзимса», «Луни», «Тшаска» на базу УПА в с. Ожджютичі. З польського боку загинуло 20 бійців і приблизно стільки ж було поранено;
- 29 лютого - напад загону «Корда» на базу УПА в с. Пшекурка і її знищення. З польського боку загинула 1 особа і 2 було поранено. З українського - 5 осіб загинуло і 1 був поранений;
- 5 березня - бій партизанів загону «Лєха» з підрозділом УПА біля с. Гайки. З польського боку загинуло 2 бійці і 3 було поранено;
- 12 березня - напад партизанів загонів «Сокола» і «Малого», а також варшавської роти саперів пор. «Петра» на базу УПА в с. Коритниця;
- 19 березня — напад партизанів загонів «Корда» і «Сокола» на підрозділ УПА в с. Запілля¹⁹.

Загалом за період січень - березень 1944 р. польські партизанські загоны провели близько 17 боїв і збройних сутичок з підрозділами УПА. Частина з них були невдалими для польської сторони (як, наприклад, біля с. Гнойно і с. Ожджютичі), але внаслідок більшості переможних боїв були знищені бази УПА в селах Щурин, Бабе, Свинарин, Верів, Ворчин, Пузів, Стезажиці, Пшекурка, Коритниця та деяких інших. Під контролем дивізії опинився район, який охоплював 4 повіти у західній частині Волині (за винятком міст): від р. Стохід, а частково і р. Стир на сході до р. Буг на заході від шосе Луцьк - Володимир-Волинський на півдні до залізничної лінії Ковель - Дорогуськ на півночі. Проживало на цій території понад 15 тис. поляків, котрим загоны дивізії деякий час забезпечували охорону.

Під час січнево-березневих боїв 1944 р. між АК і УПА не обійшлося без жертв серед цивільного населення, головним чином, з українського боку. Певне уявлення про характер тих боїв можна скласти на підставі свідчень їх очевидців і учасників. Наведемо уривок із

рапорту від 31 січня 1944 р. представника делегатури, котрий сховав своє справжнє прізвище під псевдонімом «Новий», на ім'я Волинського окружного делегата про власні спостереження за тим, що відбувалося у той період в західній частині округу: «З власних спостережень, а також від звільнених у відпустку солдатів партизанських загонів і родин, які свого часу ховалися на базах, а зараз повертаються до міст, можна дізнатися про речі, котрі повинні у кожного поляка викликати обурення. Те, що зараз діється у сільській місцевості нічим не відрізняється від тої звірячості (od bestialstwa), яку виявляли українські банди у своєму ставленні до поляків. Партизанські загони організовують „наскоки” на українські села, виганяють з них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрелюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок і дітей. Доводиться чути, що партизанські загони проводять реквізиції у поляків. Через це поширюються нарікання. Поляки говорять, що „грабували німці, українці, а зараз грабує наше військо”. Зрозуміло, що в деяких випадках подібні реквізиції є необхідними, однак вони повинні проводитися у такій формі, щоб не викликали ненависть до партизанських загонів»²⁰.

Особливу активність у розширенні бази формування 27 Дивізії виявив загін пор. «Корда». В районі діяльності цього загону на території Любомльського повіту для населення українських сіл був встановлений термін добровільної евакуації і лише після цього було застосовано силу. Щоб захистити жінок, дітей і старих від можливої помсти з боку польських партизанів командування АК в деяких випадках забезпечувало їх особистою охороною. Але траплялося і таке, що у відсутність місцевих командувачів АК групи озброєних членів загонів самооборони за підтримки шуцманшафтів проводили пацифікаційні акції, які мали відверто злочинний характер. Однією з таких акцій була помста загону польської поліції з м. Рожищ і членів самооборони с. Копачівка населенню сусіднього українського села Тростянка за жертви, які зазнали мешканці Копачівки під час нападу підрозділу УПА 27 січня 1944 р. Командуючий дільницею АК - Рожище і комендант обводу Здолбунів В. Романовський з цього приводу зазначав: «[...] поляки в своїх діях застосовували принципи колективної відповідальності і на напади, розбій і грабунки відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням. Вбивства вважалися

справою честі. Молоді хлопці, що втратили родини, на прикладах гвинтівок робили помітки, рахуючи таким чином кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворювалося на звірячу помсту»²¹.

У цей же період польські партизанські загони вели бої з німцями. Подаємо календар боїв за січень - березень 1944 р.:

- 15 січня - бій загону «Корда» з німцями і українською поліцією в с. Раковець;
- 17 січня - збройна сутичка з німцями загону «Пьотруся» під Устилугом;
- 19 січня - напад німців на польську базу самооборони в с. Засмики;
- 15 лютого - бої партизанських загонів «Леха» і «Пьотруся» з німцями біля с. Водзинів і с. Карчунок;
- 23 лютого - бій партизанів загону «Пьотруся» з німцями біля с. Калинівка;
- 8-9 березня - бій загонів «Ястреба», «Сивого» і «Тшаска» з німцями на залізничній станції Голоби;
- 17-18 березня - роззброєння в с. Засмики німецької роти (105 осіб). Через тиждень були передані радянському командуванню;
- 20 березня - захоплення партизанськими загонами «Тшаска», «Сивого», «Луни», «Хінчи» під командуванням майора «Коваля» при підтримці радянської артилерії залізничної станції Турійськ. Перший спільний з радянськими військами бій проти німців;
- 24 березня - захоплення партизанськими загонами на чолі з «Гзимсом» залізничної станції Туропин і спроба знищення мосту через р. Турія;
- 24 березня - бій партизанських загонів угруповання «Основа» (рота «Чеха» і ескадрон кавалерії) з угорцями і німцями біля с. Капітулка за мост через р. Турія в Замостах;
- 23-24 березня - роззброєння в с. Стезажиці німецької роти (76 осіб). Бій біля села Полон'яни. Обмін німців на польських заручників (близько 500 осіб)²².

Подані вище календарі боїв між польськими партизанськими загонами і підрозділами УПА та німецькими формуваннями не охоплюють усієї бойової діяльності АК Волинського округу за цей період. Напевно не всі бої було зареєстровано навіть в офіційних докумен-

тах (у тому числі «Інформаційний бюлетень Волинського округу АК»),

Загалом за січень — березень 1944 р. загонами АК на території Волині було проведено близько 10 боїв і збройних сутичок з німцями. Польські втрати під час боїв з українцями і німцями за цей період становлять близько 90 осіб загиблих і близько 70 осіб поранених.

Наприкінці березня - початку квітня 1944 р., в діяльності 27 Дивізії почався новий етап. Він тривав до 21-22 квітня 1944 р. і був пов'язаний з участю дивізії у боях радянських військ за визволення від німців Ковеля (Ковельська операція). У квітні дивізії довелося вести найтяжчі свої бої, оскільки їй протистояли регулярні німецькі військові з'єднання.

Перший контакт командування дивізії з представниками регулярних радянських військових з'єднань відбувся 12 березня 1944 р. Цього дня польські партизани із складу ковельського угруповання в районі с. Діброва - Засмики зіткнулися з подолавшим лінію фронту загоном радянської кінної розвідки на чолі з кап. Гусевим. У розмовах з радянським офіцером з польського боку взяли участь майор «Коваль» і кап. «Остоя». Вони проінформували його про існування і діяльність польської партизанської дивізії (саме така назва була подана у розмові) і попросили про зустріч з представниками вищого радянського командування²³.

Друга зустріч відбулася 17-18 березня 1944 р. В ній взяли участь з польського боку знову майор «Коваль», з радянського - представники командування 47 армії. Під час зустрічі була досягнута домовленість про спільні бойові дії, наслідком якої стали захоплення польськими загонами залізничних станцій Турійськ і Туропин на лінії Ковель - Володимир-Волинський, а також спроба висадження мосту через р. Турію в районі Туропина. Захоплення Турійська і Туропина урвало залізничний зв'язок між Ковелем і Володимиром-Волинським, за допомогою якого могла здійснюватися підтримка німецького ковельського гарнізону. Крім наданої безпосередньої допомоги радянським військам, які вели наступ на Ковель, польські партизанські загонали забезпечили собі можливість відступу на захід - на лівий берег р. Турія²⁴.

Зустрічі і розмови з представниками радянського командування тривали. 20-21 березня в них брав участь начальник штабу дивізії майор «Жегота», а 26 березня відбулася зустріч командуючого дивізії

підполк. «Оліви» з генерал-лейтенантом Сергєєвим і полк. Харитоновим. Про зміст розмови з радянським генералом майор Ківерський негайно повідомив ГК АК у Варшаві, а останнє - вище польське командування у Лондоні.

Командуванню польської дивізії було запропоновано цілковите підпорядкування радянському військовому керівництву, проведення реорганізації дивізії і її перетворення на регулярне військове з'єднання з наданням дивізії усього необхідного: зброї, боєприпасів, засобів пересування і таке інше. Представники радянського командування не заперечували можливості утримання дивізією контактів з Варшавою і Лондоном і навіть можливості співпраці у боротьбі з німцями у випадку, якщо б польська дивізія всеж таки відмовилася підпорядковуватися, однак було наголошено на тому, що виключена усяка можливість залишення у тилу Червоної армії будь-яких партизанських загонів і що як тільки відпаде потреба у дивізії, вона буде роззброєна. Підполковникові «Оліви» однозначно було заявлено, що Волинь є українською територією, а Польща розпочнеться тільки за Бугом. Через 4 дні, по з'ясуванню справи зі своїм вищим командуванням, підполк. Ківерський обіцяв дати остаточну відповідь на радянські пропозиції²⁵.

Командуючий 27 Дивізії першим серед інших керівників АК такого рівня опинився в скрутному становищі. Йому добре було відомо про те, що робилося у цей самий час у східній частині Волинського округу. Звідси надходили сумні звістки щодо ставлення радянських спецорганів до аківських загонів і баз самооборони. Ще до зустрічі з ген. Сергєєвим, 15 березня, підполк. «Оліва» у своєму донесенні до ГК АК повідомляв: «Більшовики роззброїли наш осередок в Пшебраже, частину людей заарештували, керівників розстріляли. 9 березня в Рожищі коменданта і 3-х людей розстріляли також, близько 20 заарештували й вивезли до Луцька, кілька повісили. Молодь включають до складу своїх загонів. Фронтові загопи попереджають, що прийде НКВС, який роззброїть усіх і включить до складу регулярного радянського війська. В зв'язку з цим, у разі повторення подібних радянських дій стосовно наших загонів, наказав припинити на території Волині подальшу деконспірацію»²⁶.

Командуючий 27 Дивізії став і одним з перших серед офіцерів АК заручником незрозумілої ситуації у стосунках між польським емігрантським і радянським урядами. Йому залишалося лише сподіва-

тися на те, що у найближчий час ці стосунки будуть врегульовані, оскільки саме на це сподівалися і у Варшаві та Лондоні. У такому дусі була витримана і відповідь Головного коменданта АК ген. Бур-Коморовського від 27 березня на депешу підполк. «Оліви». 27 Дивізія повинна була мати характер відтвореного регулярного з'єднання Війська польського, виконувати військові завдання, визначені вищою польською державною владою і мала підпорядковуватися виключно ГК АК. У відповіді Головнокомандуючого АК було також зазначено, що слід сподіватися на врегулювання стосунків між представниками вищої польської і радянської державної влади, а поки цього не відбулося у поляків є можливість перевірити радянське командування щодо дотримання своїх заяв про справжнє бажання воювати проти німців спільно з польськими військами²⁷.

Вивчення радянських офіційних документів різного характеру дає підстави вважати, що у радянського вищого військового командування не було цього справжнього бажання співпрацювати з польською дивізією і їй подібними польськими військовими з'єднаннями. 27 Дивізія була для нього нерівноцінним партнером і у військовому плані взагалі могла бути проігнорована. Ставлення до поляків, щоб вони не робили і якби не воювали з німцями, у радянських військових вже було сформованим ще до того, як вони вступили на територію Волині, і це ставлення було однозначно негативним. Воно було не тільки продуктом комуністичної ідеологічної системи. В значній мірі саме польське військово-політичне керівництво своїми попередніми діями і заявами сформувало до себе таке ставлення.

Як, наприклад, могли розцінюватися в Москві заяви, що робилися в редакційній статті *Баланс чотирьохліття*, уміщений у 50-му номері від 17 листопада 1943 року основного друкованого органу польського емігрантського уряду „Myśl Państwowa”: «[...] У загальній війні проти Німеччини, Англії і Росії вимушені союзники і переслідують цілком різні завдання. Борючись проти будь-якої гегемонії у Європі і навмисно затягуючи відкриття другого фронту, Англія розраховує на виснаження Німеччини і Росії. На цьому послабленні сил обох сторін і ґрунтуються польські плани повернення східних областей». Через місяць 13 грудня 1943 р. у цій же газеті повідомлялося: «[...] Наприкінці війни не відступаючи з території Польщі німці будуть вважатися головною політично-військовою проблемою, а наступаючі росіяни. І не проти німців ми повинні мобілізувати наші головні

сили, а проти Росії [...] Німці, що будуть відступати перед лицем наступаючих російських військ, не повинні зустрічати перешкоди з боку поляків. В умовах, створених евакуацією німців, не може бути, звичайно, мови ні про яке антинімецьке повстання; мова може йти лише про повстання антиросійське». Подібні висловлювання в офіційній польській пресі могли б скласти томи. У 1943 р. Мацеем Ораном була підготовлена брошура під назвою *Агентура більшовизму під час другої світової війни*, яка була рекомендована Бюро інформації і пропаганди АК для ознайомлення з нею усього особового складу Армії Крайової. У розділі *Основи польської політики*, наприклад, зазначалося таке: «[...] Польща має сьогодні не одного, а двох смертельних ворогів - гітлерівську Німеччину і більшовицьку Росію. Як домовленість між Німеччиною і Росією, так і рішуча перемога одного з наших ворогів у теперішній війні поховали б незалежність Польщі на дуже тривалий час. Тільки поразка обох противників може створити сприятливі умови для відновлення Польщі»²⁸.

Підполк. «Оліва» інформував ГК АК про те, що радянському командуванню добре були відомі і чисельність дивізії і її розташування. І він не помилявся. Наведемо один з численних радянських документів з цього приводу, який, з одного боку, демонструє ставлення Москви до поляків, а з іншого свідчить про те, що в складі 27 Дивізії були навіть агенти НКДБ. У звіті наркома держбезпеки УРСР Савченко від 28 березня 1944 р. повідомлялося: «Керівник опергруп 4 Управління НКДБ УРСР („Юхно”), діючий у тилу противника на території Волинської області, повідомив, що польським емігрантським урядом в Лондоні, зокрема, командуючим польськими збройними силами ген. Сосновським в 1943 р. в західних областях України і Білорусії створені польські збройні загони ПЗП [криптонім АК - І. /], які готують кадри для війни з СРСР за створення „Великої Польщі”. Ці загони мають директиву розпочати війну з СРСР нібито за вказівками Англії та Америки після розгрому німців Червоною Армією. Військовий центр ПЗП Волинської області знаходиться в містечку Купичів Турійського району Волинської області. Данні про ПЗП опергрупі НКДБ УРСР повідомив агент опергрупи „Воронова”, який є командуючим роти 50 ковельського полку військ ПЗП і підтверджені допитом мешканця Турійського району поляка Закржицького. Збройними силами ПЗП на Волині командує майор на прізвисько „Оліва”, надісланий з Англії. Після

зайняття Рівного частинами Червоної Армії в підпорядковування „Оліві” прибув 24-й піхотний рівенський полк пор. „Бомби”. Дислокується 24-й полк в с. Ревушки Турійського району. На території Ковельського, Луцького, Турійського, Володимир-Волинського районів дислокується 55 (?) піхотний полк ПЗП. Командує полком майор „Коваль”. 3-й батальйон 55 полку знаходиться під командуванням пор. „Ольгерда” (має назву „Кривава Луна”). Особовий склад батальйона одягнений в кашкети російського покрою і кубанки. Батальйон займається розгромом українських сел і знищенням мирного населення. Під час нападів на українські села, згідно з наказом, особовий склад батальйона переодягається у партизанський або червоноармійський одяг і видає себе за червоних партизан. Погроми українських сел здійснюються там, де по даним ПЗП передбачається просування радянських партизанів. Цим польські націоналісти намагаються загострити відносини між українським населенням і червоними партизанами і тим самим ускладнити діяльність останніх»²⁹.

Відповідно до домовленостей з радянськими військовими 27 Дивізія повинна була прикривати ліве крило радянських військ, які наступали на омель, сковуючи німецькі сили південніше, південніше-західніше Ковеля, а також в районі Володимира-Волинського. Крім того їй було доручено утримувати зв'язок і постійну переправу через Буг, якою користувалися радянські загони, що здійснювали рейди на територію Генерал-Губернаторства. До 1 квітня угруповання «Громада» евакуювалося на лівий берег Турії ближче до Любомля, де радянських військ ще не було. Цей маневр польських загонів привернув до себе увагу німців.

Починаючи від 2 квітня на польські позиції по лінії Замлиння -

- Штунь - Чмикоси - Жемлиця - Пустинка - Ставочки - Ставки - Овлочим німці розпочали наступ. До 9 квітня тривали тяжкі бої в селах Замлиння, Штунь, Чмикоси, внаслідок яких батальйону «Ястреба» довелося залишити останнє. Втрата с. Чмикоси відкрила німецьким військам більш ширше поле діяльності у східному і південному напрямках.

8 квітня під Владинополем аківські загони отримали перший повітряний вантаж із зброєю і боеприпасами, прибулий з Італії. Однак значення цей вантаж мав, передусім, не військове, а психологічне, оскільки був свідченням того, що польська волинська дивізія не залишається самотньою.

9-10 квітня тривали бої в районі сіл Замлиння, Пустинка, Ставочки, Ставки, Овлочим. Маючи значну чисельну й технічну перевагу, німці намагалися оточити дивізію з усіх боків і знищити. Командуючий дивізії, передбачаючи, що польські загони не витримають подальшого тиску противника, вирішив повернутися на правий берег Турії якомога ближче до радянських військ. З метою підготовки місця для здійснення переправи і встановлення зв'язку з радянськими військами на схід був скерований ескадрон «Хінчи». Однак як тільки він наблизився до річки Турія у визначеному для переправи районі ескадрон було обстріляно з протилежного берегу радянською артилерією. Невдовзі з'ясувалося, що польські загони були помилково обстріляні новоприбулими на східний берег Турії військами 56 гвардійського кавалерійського полку із складу радянської 16 гвардійської кавалерійської дивізії.

По узгодженню ситуації було вирішено спробувати перехопити ініціативу і розпочати наступ на німецькі позиції на обох напрямках: північному, в районі діяльності угруповання «Громада» і південному, в районі діяльності угруповання «Основа». Наступальні дії дивізії мали бути підтримані двома радянськими гвардійськими кавалерійськими полками - 56 і 54. 56 полк був скерований до володимирського угруповання, а 54 залишився при ковельському. Початок наступу був запланований на 12 квітня.

Цього дня польські загони майора «Коваля» і радянський 54 полк кавалерії повели наступ на німецькі позиції в напрямку сіл Чмикоси, Олеськ, Ставочки, Овлочим. Одночасно загони капітана «Гарди» і радянський 56 полк кавалерії атакували німецький гарнізон у Володимирі-Волинському, де до цього часу протягом усієї першої декади квітня польські позиції зазнавали масових бомбардувань з боку німецької авіації. Наступальні дії польських і радянських частин не мали успіху. Німці перехопили ініціативу і, атакуючи великими силами з півночі (від Любомля) і з півдня (від Устилуга і Володимира-Волинського), в районі мосурських лісів оточили дивізію.

Починаючи від 16 квітня протягом 4 днів дивізія вела бої в оточенні в мосурських лісах. Командування зробило спробу вийти з нього в напрямку с. Пісажова Воля з подальшим переходом через Турію. 18 квітня, за не до кінця з'ясованих до сьогоднішнього дня обставин, в районі хутора Добрий Край загинув командуючий дивізії підполк. Я. Ківерський³⁰.

Ще до вступу в мосурські ліси, 15 квітня, «Оліва» надіслав до ГКАК депешу, у якій повідомляв: «Прошу зробити радіоповідомлення про те, що на Волині воює польська частина регулярного війська. Прошу, щоб справа 27 Дивізії піхоти нашою вищою владою була урегульована з Москвою. На нашу територію підходить польське партизанське угруповання Сатановського з метою дістатися за Буг. Має пропагандистські завдання. Комуністів - 15%. Нав'язую з ними контакт».

В одному з останніх радіоповідомлень командуючого дивізії, яке було зроблене напевно вже напередодні його загибелі, мова йшла про те, що польські загони знаходяться на схід від району сіл Коритниця - Кладнів, що вони взагалі втратили контакт з Червоною армією і вимагають негайно встановити радіозв'язок з Москвою³¹.

Після загибелі підполк. «Оліви» командування дивізією прийняв на себе майор Я. Шатовський («Коваль»). Він змінив попереднє рішення щодо виходу з оточення у східному напрямку, оскільки це було цілком нереально. Найбільш можливим напрямком відступу був північний, до району жемлицьких лісів, а звідти до смолярських лісів. До 20 квітня дивізія вийшла з мосурських лісів до району с. Замлиння. В ніч з 20 на 21 квітня основні її сили подолали залізницю Холм - Любомль в районі Ягодина і вступили на територію Полісся.

Внаслідок квітневих боїв і виходу з німецького оточення дивізія втратила близько 350 бійців, близько 160 було поранено, близько 170 потрапили у полон, близько 1600 осіб відбилися від основної частини дивізії і були розпорошені по всій території західної Волині. У полон потрапили також близько 90 осіб, в більшості тяжко поранених, із польового шпиталю, який 23 квітня в мосурських лісах захопили угорці³².

Наприкінці квітня 1944 р. близько 3,5 тис. солдатів дивізії розташувалися в шацьких лісах за р. Прип'ять в районі сіл Мельники - Одалейки. 3 травня дивізію очолив майор Штумберк-Рихтер («Жегота»). Майор «Коваль» надалі залишився командуючим угруповання «Громада».

Складні умови, в яких опинилися солдати дивізії на території польських багн і лісів, за відсутності продовольства, достатньої кількості одягу і взуття, за постійних німецьких нападів, нарешті, за браком допомоги з боку радянських військ, у багатьох польських партизанів викликали втрату віри у можливість і навіть сенс подаль-

шої боротьби. Люди цілими групами дезертували. 12 травня відбулася реорганізація загонів дивізії. В певній мірі був змінений командний склад середньої ланки і скорочений особовий склад штабу. Цього ж дня солдати дивізії вдруге прийняли присягу на вірність батьківщині.

Починаючи від 20 травня 1944 р. німці перейшли у генеральний наступ на позиції польських партизанів (у тому числі і радянських), сконцентрованих на території шацьких лісів. Наступ вівся з чотирьох боків - з районів Мельників, Шацька, Кропивників, Гути Ратненської і Заболоття. Німецьку піхоту підтримувала артилерія і авіація. Польська дивізія була оточена вдруге. Серед її бійців було багато загиблих і тяжко поранених.

У цій ситуації командування дивізії вирішило поділити її на три колони і кожній з них виходити з оточення самостійно у північно-східному напрямку до району Дивіна, де після зустрічі вони мали форсувати Прип'ять. Однак 22 травня майор «Жегота» отримав від ГК АК радіоповідомлення, у якому містився наказ дивізії відійти за Буг. Наздогнати колону капітана «Гарди» (близько 600 осіб), яка в ніч з 26 на 27 травня форсувала р. Прип'ять і перейшла на радянський бік, цей наказ вже не встиг. Під час переходу лінії фронту загинуло понад 120 осіб, близько 130 було поранено. Всіх, хто міг тримати зброю і прагнув воювати далі, було включено до складу 1-ої польської армії генерала Берлінга. Залишилася невідомою доля кап. К. Жаняка³³.

Дві інші польські колони майора «Коваля» і майора «Жеготи» (близько 2,6 тис. осіб) в ніч з 9 на 10 червня перейшли через р. Буг на територію Люблинщини. Наприкінці червня до них приєднався останній польський загін пор. «Ястреба» (близько 360 осіб).

У період боїв на території Полісся і під час форсування р. Прип'ять з кінця квітня до 10 червня 1944 р. дивізія втратила близько 180 бійців, близько 140 було поранено, близько 30 потрапило у німецький полон, близько 220 дезертували³⁴.

Подальша доля 27 Волинської піхотної дивізії вже пов'язана з участю в акції «Буря» на території Люблинського округу АК.

* * *

Утворення 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової стало для Головного командування АК у Варшаві, а тим більше для вищого

польського військово-політичного керівництва в Лондоні в певній мірі неочікуваною подією. Інструкція уряду для країни від 27 жовтня 1943 р. не передбачала навіть того, що польське військово-політичне підпілля повинно себе виявити у випадку вступу на територію Польщі радянських військ. Наказ ГК АК щодо акції «Буря» від 20 листопада 1943 р., на відміну від інструкції уряду, передбачив вихід з підпілля аківських загонів, які мусили взяти участь у боротьбі з відступаючою німецькою армією. Формою цієї боротьби на території Волині мали бути диверсії у тилу противника і, передусім, на комунікаційних шляхах. Але і цьому випадку наказ ГК АК обмежував кількість сил, які повинні були вийти з підпілля. Ті ж сили, що мали залишитися законспірованими, щоб не бути роззброєними радянськими військами, формально розформовувалися. ГК АК змінило інструкцію уряду з двох основних причин. По-перше, вона вважала, що утримати в конспірації широко розбудовану військову організацію в умовах радянської окупації буде неможливо. По-друге, на її думку, поляки краще б виглядали в очах радянського керівництва, союзників і міжнародної громадськості, якщо б самі взяли активну участь у визволенні власної території. ГК АК вважало, що у цьому випадку, всім їм і, передусім, радянському керівництву важко було б не рахуватися з активною участю поляків у боротьбі з німцями і тими жертвами, які б вони зазнали під час цієї боротьби.

Командування Волинського округу АК спочатку і пішло цим шляхом, зокрема, видало 7 січня 1944 р. наказ про вихід з підпілля командантів гарнізонів і підпорядкованих їм загонів, до складу яких входили люди старшого віку. З підпілля мали вийти лише загони Військової служби охорони повстання, загони самооборони і Державного корпусу безпеки. Крім військових, деконспірація поширювалася також на представників польської адміністрації (солтисів, войтів, старост). Метою виходу із підпілля названих сил було прагнення випередити українців у справі організації влади під час залишення території Волині німецькими військами, а також демонстрація «стану польської присутності» на волинській землі перед наступаючою радянською армією і радянським військово-політичним керівництвом. На думку місцевого командування АК, з моменту вступу радянських військ на довоєнну територію Речі Посполитої останні мусили б користуватися послугами вже сформованих тут польських органів влади.

Проте вже невдовзі, а саме 15 січня 1944 р., командування Волинського округу АК видало наказ про мобілізацію осіб кількох призовних віків і вихід їх «у поле» (у тому числі конспіративних і партизанських загонів) з метою концентрації сил округу в західній частині Волині та подальшого формування на базі цих сил регулярного військового з'єднання, що дорівнювало б корпусу у складі відтвореного Війська польського. Фактично командування округу мало намір провести масову мобілізацію усіх тих поляків, котрі могли тримати зброю. Вона мала дати 9 тисяч солдатів. На території Ковельського районного інспекторату така масова мобілізація і була проведена. Були мобілізовані навіть ті сили, які мали охороняти цивільне польське населення від нападів загонів УПА і каральних дій німецьких поліційних формувань (загони самооборони і Цивільної оборони), через що у стосунках між місцевими керівниками АК і Делегатури уряду виник конфлікт. Саме цей конфлікт був однією з причин заміни командуючого Волинським округом. Провести подібну масову мобілізацію в інших районних інспекторатах і, передусім, у східній частині Волинського округу не дозволив лише швидкий наступ радянських військ, роззброєння і включення до складу армії ген. Берлінга місцевих членів баз самооборони, представників конспіративних осередків і бійців партизанських загонів.

Отже, створення 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової було заініційовано, передусім, командуванням Волинського округу АК і лише пізніше ГК АК з цим погодилось (фактично у березні, а офіційно підтвердила це наказом від 4 квітня 1944 р.). Причиною створення великого військового з'єднання стало розуміння того, що виконати своє призначення АК у Волинському окрузі зможе лише за умови, якщо виступить відкрито і у всеозброєнні. Навіть коли у лютому 1944 р. ГК АК надіслала наказ повернутися до конспірації вже мобілізованим загонам АК, командування Волинського округу його не виконало.

Для сформування дивізії потрібен був час і територія, на якій могло відбутися реальне (а не на папері!) її створення. Ні першого, ні другого у командування Волинського округу не було. Суперечливий характер носять дії польських партизанських загонів у ході створення такої території або ще точніше у ході створення оперативної бази, з якої окремі підрозділи дивізії і вона в цілому могли б діяти в усіх напрямках.

Головним противником польських загонів під час боротьби за оперативну базу стали підрозділи Української Повстанської Армії, що в умовах швидкого наступу радянських військ також мусили відійти на територію західної Волині і місцеве цивільне українське населення, яке підтримувало УПА. Цього разу загани АК вели, як правило, наступальні дії (на відміну від боїв 1943 р.), метою яких стало знищення по можливості всіх опорних пунктів УПА, що оточували район формування польської дивізії у західній частині Волині. Ці дії включали в себе спалення українських сіл, які могли служити місцем для створення подібних пунктів, а також репресій проти мешканців цих сіл за підтримку УПА. Оскільки УПА користувалася масовою підтримкою, то нерідко репресії зазнавали навіть жінки, діти й старі. Слід зазначити, що знищення озброєних українців і тих, хто їх підтримував було ще і наслідком помсти за минулі вбивства серед польського населення. Прагнення окремих осіб помститися українцям не могли послабити навіть накази місцевих керівників АК, що суворо забороняли вбивати українських жінок і дітей. Дуже часто напади польських партизанських загонів на українські села проводилися з метою забезпечення себе продовольством і всім необхідним. Відзначимо, що реквізицій зазнавали навіть польські села.

Вести відкриту боротьбу на території Волині з регулярними німецькими з'єднаннями (а не диверсійну!) 27 Волинську дивізію піхоти змусили обставини: з одного боку, патріотичні переконання пересічних (і непересічних) поляків, з іншого - політичні наміри військового й цивільного керівництв округу. Подібні характер і масштаб боротьби з німцями на довоєнних східних територіях Польщі не були передбачені планами польського емігрантського уряду. Навіть коли ця боротьба розпочалася, то для останнього вона була лише засобом зміцнення своїх політичних позицій на міжнародній арені, тоді як для рядового аківця ця боротьба була, передусім, наслідком його щирого прагнення знищувати фашистів і якомога швидше визволити від них свою батьківщину, при цьому їм було в значній мірі байдуже, хто їм в цьому допомагає.

Зрозуміла позиція і тих польських офіцерів та солдатів дивізії, які у своїх діях керувалися, передусім, політичними міркуваннями, намагалися підкреслити автономний характер польської партизанської дивізії і посягати недовіру до радянських військ. Для них прийняття радянських пропозицій щодо спільної боротьби проти німців в скла-

ді 1-ої Польської армії ген. Берлінга було рівнозначно порушенню присяги, яку вони давали на вірність польському уряду. Своєї ж політичної мети - визнання Москвою польської дивізії за союзника Червоної армії і СРСР - вони досягти не змогли, оскільки стали заручниками досить складної ситуації у стосунках між польською і радянською владами.

27 Волинська дивізія піхоти була першим військовим з'єднанням Армії Крайової, якому під час здійснення акції «Буря» довелося вступити у нерівну боротьбу з регулярними німецькими частинами, а її офіцерам і солдатам першими познайомитися з тим, яким буде ставлення Москви до польського пролондонського підпілля. Складність ситуації, у якій перебувало польське населення Волині протягом усієї війни і на додаток до цього нові складнощі, які приніс з собою 1944 рік і породили, на нашу думку, той феномен, що зветься

27 Волинською дивізією піхоти Армії Крайової.

Примітки

¹ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III, *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 212, 558.

² *Ibidem*, s. 559.

³ Не відомо, чи зберігся цей наказ. У доступних автору архівних документах цей наказ не було виявлено.

⁴ J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990, s. 149

⁵ *Polskie Siły Zbrojne...*, *op.cit.*, s. 584-585.

⁶ C. Chlebowski, *Wachlarz*, Warszawa 1983, s. 314.

⁷ 7 січня 1944 р. полк. Бомбінський («Зромб») видав наказ щодо подібної демонстрації польської присутності на Волині, який передбачав вихід із підпілля місцевих комендантів гарнізонів АК та представників адміністрації (солтисів, войтів, старост). Окрім головної мети, повсюдна їх деконспірація мала ще завдання випередити українських діячів в справі організації влади на Волині, і звістка про неї мусила бути через ББС донесена до міжнародної громадськості.

* *Polskie Siły Zbrojne...*, *op.cit.*, s. 585.

⁸ Gabinet Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (далі: Biblioteka UW), sygn. 2131 (попередня 3312), s. 17-18.

⁹ J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 215; M. Kardas, *General Jan Wojciech Kiwerski „Oliwa”*, Łódź 1995, s. 88.

¹⁰ J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 152.

¹¹ Не завжди можна розібратися у тому, хто з поляків служив у німців за наказом підпілля, хто пішов туди з метою отримати зброю і помститися українцям, хто опинився там свідомо з якихось інших своїх власних міркувань. У будь-якому випадку

діяльність всіх щуцманшафтів, в складі яких знаходилися поляки, об'єктивно носила антиукраїнський характер. Деякі з колишніх аківців після війни були засуджені саме за службу в німецькій поліції.

¹³ J. Turowski, *Požoga...*, *op.cit.*, s. 155-158.

¹⁴ *Ibidem*, s. 152; W. Filar, *Okręg Wołyński Armii Krajowej* [w:] *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, Warszawa 1996, s. 248.

¹⁵ J. Turowski, *Požoga...*, *op.cit.*, s. 214-228; Cz. Piotrowski, *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993, s. 47-51; M. Kardas, *General...*, *op.cit.*, s. 93-100; W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944*, Lublin 1993, s. 325-332.

¹⁶ Biblioteka UW, sygn. 2131, s. 35; W. Romanowski, *ZWZ-AK na...*, *op.cit.*, s. 256; H. Piskunowicz, *„Burza” na Wołyniu* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa 1994, s. 54.

¹⁷ J. Turowski, *Požoga...*, *op.cit.*, s. 150.

¹⁸ 21 грудня 1943 р. в с. Заволоче командуючий загonom пор. Владислав Коханський («Вуек», «Бомба») був заарештований органами НКВС. Назва загону як загону «Бомби» збереглася і пізніше, і після його реорганізації використовувалася, передусім, його колишніми бійцями.

¹⁹ J. Turowski, *Požoga...*, *op.cit.*, s. 153-213; Cz. Piotrowski, *Wojskowe...*, *op.cit.*, s. 77-79, 94-95, 108-109, 130-135, 150-155. У згадуваній в посиланнях книзі В. Романовський повідомляє і про деякі інші бої, які не зазначені у календарі. В їх числі сутичка біля с. Штунь (13 січня), оборона с. Копачівка (27 січня), напади на с. Кладнів (21 січня), с. Ставки, с. Радехів і с. Чмикоси (16-18 лютого), с. Штунь (6 березня).

“Biblioteka UW, sygn. 2131, s. 19.

²¹ W. Romanowski, *ZWZ-AK na...*, *op.cit.*, s. 181-182.

²² *Ibidem*, s. 339; J. Turowski, *Požoga...*, *op.cit.*, s. 246-270.

²³ J. Turowski, *Požoga...*, *op.cit.*, s. 245-246.

²⁴ W. Filar, *Okręg Wołyński...*, *op.cit.*, s. 240, 249; W. Filar, *Udział 27 Wołyńskiej dywizji piechoty w operacji kowalskiej* [w:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, *op.cit.*, s. 65-67.

²⁵ *Polskie Siły Zbrojne...*, *op.cit.*, s. 590.

²⁶ Biblioteka UW, sygn. 2131, s. 43.

²⁷ *Polskie Siły Zbrojne...*, *op.cit.*, s. 591-592.

²⁸ Державний архів Волинської області (ДАВО корп. 2), Фонд П/597.0.1, спр. 68.

²⁹ Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України), фонд № 1.0.23, ч. 1, спр. 315, арк. 3-4.

³⁰ Офіційна версія його смерті - загинув у бою з німцями; M. Kardas, *General...*, *op.cit.*, s. 120-127.

³¹ Biblioteka UW, sygn. 2131, s. 46.

³² W. Filar, *Udział 27 Wołyńskiej dywizji piechoty...*, *op.cit.*, s. 63-97.

³³ ЦДАГО України, ф. 57.0.24, спр. 195, арк. 113-118.

³⁴ Cz. Piotrowski, *Wojskowe...*, *op.cit.*, s. 57-62.

Генезис і боротьба 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової

Відразу після вересневої поразки 1939 р. у Польщі почали діяти конспіративні організації. 27 вересня 1939 року з ініціативи ген. Міхала Токажевського-Карашевича у Варшаві була створена Служба перемоги Польщі (СПП), котра згодом увійшла до складу Союзу збройної боротьби (СЗБ). На Волині, де становище поляків було надзвичайно складним, восени 1939 р. утворилися осередки СПП в Луцьку, Рівному, Здолбунові, Володимирі-Волинському, Крем'янці, Дубні.

Після призначення полковника Т. Маєвського («Шмігель», «Май») комендантом Волинського округу, конспіративні групи підпорядковувалися командуванню СПП-СЗБ¹. Одночасно були створені повітові комендатури в Рівному, Здолбунові, Луцьку і Володимирі-Волинському з окружною резиденцією в Рівному.

Створити польське підпілля на окупованій Радянським Союзом території було дуже важко. Совети, маючи розгалужену мережу органів НКВС і платних освідомлювачів, уважно сліdkували за польським населенням. З трудом організована конспіративна мережа СПП-СЗБ була досить швидко викрита². Масові арешти, які розпочалися в середині 1940 р., повністю паралізували підпільну діяльність на Волині. СЗБ практично перестав існувати і до кінця радянської окупації відновити його діяльність не вдалося.

Протягом майже двохрічної радянської окупації відбулися на Волині величезні демографічні, суспільні й політичні зміни. Польське населення понесло величезні втрати, передусім втрати якісні. Найбільш патріотичні елементи, які вважалися потенційною опозицією радянській владі, були репресовані або депортовані вглиб Радянського Союзу.

На початку німецько-радянської війни і окупації Волині німцями,

конспіративна діяльність польських патріотів відновилася. Зокрема, у листопаді 1941 р. почала діяти друга ділянка «Вахляжа» з центром у Рівному. Її метою було проведення саботажно-диверсійних акцій на сході Польщі і охорона майбутнього повстання³.

Також розгорнув підпільну діяльність СЗБ. В лютому 1942 р. налагодився зв'язок між комендатурами Володимира-Волинського, Ковеля й Рівного⁴. У зв'язку з тим, що за часів радянської окупації було знищено польську еліту і інтелігенцію, відновлення конспіративної мережі посувалося досить повільно.

В серпні 1942 р. Головне командування АК виділило з обводу № 3 Волинський округ АК, а у вересні цього ж року його комендантом був призначений полковник Казимир Бомбінський (псевдонім «Любонь»)⁵. 21 листопада 1942 р. на Волинь прибув Казимир Банах (псевдонім «Ян Ліновський»), який зайняв посаду окружного делегата уряду. Комендант округу зосередив зусилля на організацію бойових загонів, завданням яких були саботаж, диверсія і боротьба з німцями.

З метою забезпечення громадського порядку, окружний делегат уряду, опираючись на місцеві осередки, повинен був створити Державний корпус безпеки (ДКБ) і відділи громадської охорони (ГО)⁶.

В результаті напруженої праці у 1943 р. на Волині були створені 4 районні інспекції із 12-а місцевими осередками. Це інспекторат АК Ковель («Кузня», «Громада»), діяльність якого поширилася на Ковельський і Любомльський райони, інспекторат АК Луцьк («Луна», «Основа») охоплював Луцький, Володимирський, Ківерцівський і Горохівський райони, інспекторату АК Дубно («Діброва») підпорядковувалися Дубнівський і Крем'янецький райони, а інспекторат АК Рівне («Бровар») контролював Рівненський, Здолбунівський і Костопільський райони. Крім цього створений самостійний обвід АК Сарни («Став») обіймав Сарненський повіт і підпорядковувався інспекторатові АК Ковель. Наприкінці 1943 р. Волинський округ мав уже добре налагоджену підпільну мережу із 8-а тис. бійців АК⁷.

У відповідності із планом загального повстання Волинському округові АК доручалися другорядні завдання. В оперативному рапорті № 154/III, надісланому 8 березня 1942 р. полковником Ровецьким генералові Сікорському зазначалося, що повстанською базою буде територія Генерального Губернаторства (без дистрикту Львів) і прилеглі до нього заглемби Домбровський і Краківський, воєводство Лодзьке, земля Плоцька, західна частина Білостоцького воєводства,

район Бреста над Бугом⁸. Рахувалось, що на цій території є реальна можливість підняти повстання, бо тут перебували командні кадри і діяло багато бойових загонів.

На східних землях Речі Посполитої провести переможне повстання вважалося спробою неможливою. При цьому враховувалося, що тут польське населення було майже винищене советами й німцями і тому резерв для повстання був відсунутий. Командування АК вважало, що особливо несприятливими умови у Новогрудському, Поліському, Волинському і Станиславівському воєводствах, де до організаційних труднощів, додалися ще й національні. Вважалося, що передумови проведення повстання були лише у Вільно і Львові⁹.

Планом передбачалося створити широку оперативну базу в Центральній Польщі (територія повстанської бази) і поширити її на Сілезію, Великопольщу і Помор'я. Враховувалося, що при певних обставинах буде можливим перекинути повстання на Львів, Східну Малопольщу і Віленщину¹⁰. Волинському округу доручалося проведення диверсійних і партизанських акцій на контрольованій території, внаслідок яких був би дезорганізований рух на залізницях і шосе. А це, в свою чергу, обмежило б доставку окупантами своїх військ на охоплену повстанням територію".

Багато уваги приділялось розробці позиції щодо наступаючої Червоної армії. Бойові відділи мали на східних рубежах не тільки проводити диверсійні акти, а й демонструвати суверенність і права РП і її права на довоєнній території. Тому бойові відділи повинні були опановувати терени «там, де тільки можливо». Червона армія розглядалася як союзник і сутички з її частинами не допускалися¹².

Інструкція уряду від 27 жовтня 1943 р. передбачала два можливі альтернативні шляхи розвитку подій:

1. загальне повстання, підтримане англійськими союзниками, мало мсту опанувати якнайбільшою територією Речі Посполитої,
2. проведення саботажних та диверсійних акцій проти німців у випадку, коли б англійські емісари не дали згоди на проведення повстання¹³.

Цей план отримав назву «Буря» і передбачав знищення німців в районах, де підняти загальне повстання було неможливо, а також захист населення під час відступу ворога. Дії в рамках операції «Буря» полягали у переслідуванні відступаючих частин німців і проведення диверсій на лініях комунікацій. Під час заслону слід було

ввести в дію всі збройні сили і засоби, а на території бази — всі партизанські відділи. В разі відсутності наказу про початок «Бурі», територіальні командири всіх рангів повинні були діяти за власного ініціативою. Щодо наступаючих росіян підрозділам АК було наказано виступати перед ними в ролі господаря¹⁴. В депеші ген. Соснковського генералу Коморовському була передана постанова Ради Міністрів від 18 лютого 1944 року щодо легалізації АК. В ній розділ В-П інструкції від 27 жовтня 1943 р. доповнювався наступним: «Крайова влада доручає територіальним представникам адміністративної влади спільно з командиром місцевого осередку чи загону АК заявити командуванню вступаючих радянських військ наступне: „Згідно наказу уряду Речі Посполитої Польщі ми, представники польської адміністративної влади (військовий командир), вносимо пропозицію щодо узгодження дій з вступаючими на територію Речі Посполитої Польської Радянськими збройними силами у воєнних операціях проти спільного ворога”». Далі пропонувалося зазначити, що відділи АК, які вже існують чи можуть виникнути в майбутньому, є складовою частиною збройних сил РП і надалі підпорядковуються польському урядові, наказам Головного вождя і командуванню АК¹⁵. 21 лютого 1944 р. надійшла чергова депеша, що доповнила згадану постанову Ради Міністрів таким текстом: «[...] У випадку відхилення заяви командира легалізовного загону про спільні дії, загін слід розпустити, зброю зберегти, уникати конфліктів з російською армією»¹⁶.

На підставі представлених вище планів і директив Головного командування АК були розроблені бойові завдання для збройних відділів АК Волинського округу, які з доповненнями були передані окремим інспекторам і обводам у квітні 1944 р. для виконання¹⁷. Районний інспекторат АК Ковель мав підготувати два плацдарми на р. Буг, а два інших — в районі землицьких і смолярських лісів та підтримувати зв'язок із Люблинським округом АК. З цією метою, в залежності від ситуації на східному фронті, слід було оволодіти комплексом свинаринських лісів для розширення операційної бази, а після концентрації сил - територією землицьких і смолярських лісів.

У випадку неможливості зайняття цих територій рекомендувалось тримати їх під контролем, а потім спільно з силами Люблинського округу АК виконати поставлене завдання. В разі необхідності пропонувалось заздалегідь вивести збройні сили АК на територію Ко-

вельського інспекторату, який мав забезпечити їм умови для майбутньої діяльності. Коли ж наближатиметься Східний фронт комендант округу повинен сконцентрувати підпільні збройні сили в наперед підготовлених районах і організувати бойові дії з відступаючими німецькими військами.

Районний інспекторат АК Луцьк мав співдіяти із збройними силами Люблинського округу під час оволодіння плацдармом на р. Буг у районі Устилуга і забезпечити бойові дії районного інспекторату АК Ковель. З цією метою слід було весь час підтримувати зв'язок із збройними силами Люблинського округу АК і вести розвідку за пересуванням і чисельністю ворога в районі Устилуга. У випадку неможливості підготовки плацдарм інспекторат повинен був обмежитись наглядом за районом перед мостом і забезпечити дії округу з півдня. Крім цього інспекторату доручалось прийняти збройні відділи, що відходили із східної частини Волині.

При наближенні Східного фронту належало якнайдовше утримувати східну частину інспекторату, включаючи Луцьк, щоб забезпечити охорону великого скупчення польського населення в пунктах самооборони, а згодом - перекинути решту підпільних сил у західну частину інспекторату для боротьби з відступаючими німецькими частинами.

Інші інспекторати мали утримувати свої території і охороняти польське населення від окупантів і відділів УПА. Якщо ж сили ворога будуть переважати, то передбачалось перейти у наперед визначені райони західної Волині.

Із сказаного вище випливає, що в міру наближення Східного фронту всі конспіративні сили разом із партизанськими загонами сконцентрувалися в західній Волині. Для боротьби з відступаючим ворогом передбачалось ввести в дію головні сили інспекторатів Ковель і Луцьк. Решта інспекторатів і обводів мали обороняти польське населення від репресій окупанта і нападів українських націоналістів.

У 1942 р. розпочалися антипольські акції українських націоналістів. В повідомленні головного коменданта АК про найголовніші події в країні 8-14 травня 1943 р. знаходимо такий запис: «[...] становище на Волині цілком нагадує „дике поле”. Німецька адміністрація безсила і дивиться на все байдуже»¹⁸.

Польське підпілля на Волині знезацька було захоплене антипольською акцією ОУН-УПА. Наступ УПА був настільки сильним, що

поляки, розкидані по всій Волині, не в спроможності були організувати оборону. Поляки гуртувалися у великих селах, організовуючи там відділи самооборони. Комендант округу і окружний делегат уряду очолили діяльність по організації оборони польського населення Волині. У зв'язку із наближенням Східного фронту вони також зайнялися підготовкою плану «Буря».

Період з 1 березня по 31 серпня 1943 р. головний комендант округу АК оцінював так: «[...] Польське населення до крайньої межі втомлене, ховається в містах, лісах або самотужки бореться з ворожими елементами, щоб врятувати життя і майно. Такий стан речей змушує територіальне командування активно діяти проти ворогів. Самооборона стає такою ж важливою, як і підготовка повстання на східних територіях»¹⁹.

Варто зауважити, що в той час, коли на Волині вже діяла велика кількість збройних відділів УПА, польська «підземка» не мала ще жодного. Округ АК Волинь в рамках акції «Буря» вів таємну підготовку до боротьби з німцями. Лише в середині 1943 р. комендант округу видав наказ про створення відділів самооборони. 20 липня

1943 р. було прийняте рішення про створення пересувних партизанських відділів, котрі мали допомагати самообороні боротися з відділами УПА. Були зорганізовані такі партизанські загони: «Луна», який діяв спільно з самообороною с. Пшебраже, «Ястреб» і «Сокул» в селах Засмики - Купичів, «Бомба» в с. Стара Гута, «Стремено» в с. Рудня Лева, «Гзимс» в районі сіл Любомирка - Клевань, «Корд» - в околицях Римачів і Ягодина, «Пьотрусь» біля с. Спащизна - Білін. Всі разом вони нараховували близько 1300 осіб²⁰.

В кінці 1943 р. Східний фронт досить швидко наближався до кордонів II Речі Посполитої. 4 січня 1944 року радянські війська перейшли колишній кордон поблизу с. Рокитно. Волинь стала тилом німецького фронту. Сюди щораз більше прибувало військ і невійськових відділів, розпочалась евакуація німецької адміністрації.

В такій ситуації комендант округу АК Волинь вирішив розпочати реалізацію плану «Буря». У виданому районним інспекторатам розпорядженні наказувалося розпочати мобілізацію підпілля і сконцентрувати його в західній Волині. Межі цього району проходили на півночі вздовж залізниці Голоби, Ковель, Любомль, Дорогуськ, на заході - вздовж берегу р. Буг, на півдні - по краю лісів від Кисилина до Володимира-Волинського, а потім вздовж шосе Володимир-Волин-

ський - Устилуг, на сході - вздовж залізниці Ковель - Луцьк і лівого берегу р. Стохід аж до її витоків.

Місцями збору відділів були визначені райони польської самооборони в Засмиках, розташований південніше Ковеля і в Біліні, на північ від Володимира-Волинського. В цих районах вже в середині 1943 р. існувала самооборона і діяли «летючі» партизанські загони «Ястреба», «Сокола», «Пьотруся» і «Корда».

Насамперед мобілізація оперативних відділів розпочалася в Сарненському, Костопільському, Рівненському і Дубнівському інспекторах. Наказ про концентрацію їм був переданий на початку грудня 1943 р.²¹ Інспектори центральної і західної частин отримали його 15 січня 1944 р. Починаючи з 16 січня на збірні пункти в Засмиках і Біліні почали прибувати багаточисленні групи молоді. Із підпільників і членів самооборони були сформовані військові підрозділи, які об'єдналися із діючими тут партизанськими загонами.

Південніше Ковеля було створено угруповання «Громада», до складу якого увійшли відділи пор. Владислава Чермінського «Ястреба», який нараховував близько 400 осіб із садибою в с. Сушибаба, пор. Міхала Фіялки «Сокола» із 420 особами і садибою в с. Сушибаба, пор. Збігнева Твардого «Тшаска», до складу якого увійшла підпільна група «Блискавка» з Ковеля і загони самооборони із Зеленої, Засмик, Діброви (відділ нараховував близько 400 осіб), пор. Валерія Крокая «Сивого», що складався з конспіративних відділів «Гром», «Завірюха» з Ковеля і відділів самооборони з Люблятина, Янівки, Станіславки і Радомлі (біля 380 осіб).

До угруповання «Громада» увійшов також відділ пор. Казимира Філіповича («Корда»), котрий з серпня 1943 р. діяв в районі південніше Любомля як відділ спеціального призначення (для підтримування зв'язку з Головним комендантом АК) і нараховував близько 320 осіб. Відділ пор. Станіслава Вітамборського, розміщений в Биндюгах і Бистраках, мав забезпечити переправу через Буг²².

Командиром «Громади» був призначений майор Ян Шатовський («Коваль», «Загоньчик»). Комендатура містилася спочатку в Купичові, а згодом в Сушибабі. З моменту оголошення мобілізації з Ковеля до Купичова переселилася комендатура округу АК Волинь, яку згодом перейменовано на Командування 27 Волинської дивізії піхоти АК. Через бомбардування Купичова командування дивізії змінило місце постою на с. Сушибаба.

Одночасно з лінійними відділами розпочалась організація тилу. На основі самооборони с. Засмики і відділів «Ястреба» та «Сокола» створено підрозділи служб зв'язку, саперів, розвідки, санітарної служби і квартирмейства. В підофіцерській школі с. Пересиці навчалися кадри для цих відділів. В Купичові готували санітарок і там перебував полковий шпиталь. Із січня 1944 р. почав швидко розвиватися тил, з'явилися шевські, кравецькі, зброярські, шорні майстерні, запрацювали млини й вітряки, пекарні і цехи по смаженню кави, бойні і ковбасні цехи. Тил забезпечував щоденні потреби відділів і нагромаджував запаси для майбутніх боїв.

В Біліні мобілізація і концентрація загонів проходила так само, як в районі Ковеля. Район, визначений для концентрації загонів, займав такі пункти: Білин, Селиська, Спащизну, Олександрівку, Мар'янівку, Водзинок, в котрих від осені 1943 р. діяла самооборона, підтримувана партизанськими загонами підпоручика Владислава Цеслінського («Пьотруся»).

Відповідно з наказом від 16 січня 1944 р. про мобілізацію в район Білина прибували молоді підпільники і бійці самооборони, котрі на заклик командира Володимирського обводу перейшли із зброєю в розпорядження керівництва. Прибуло 30 осіб з Верби під керівництвом сержанта Юзефа Сондая («Великий»), 30 осіб з Новосілок під командуванням підпор. Броніслава Бидихая («Чех»), 20 осіб з Фалемич, 40 осіб з Володимирівців, 40 осіб з Хобултова під командуванням ппор. Станіслава Яськовського («Лис»), 45 осіб з Суходолів під командуванням підпор. Тадеуша Туженецького, 40 осіб з Володимира-Волинського, група з 20 охоронців залізниці і 15-особова група тюремних наглядачів під керівництвом Рудницького. Всі ці групи прибули у повному озброєнні²³.

З прибулих в районі північніше Володимира-Волинського утворено угруповання «Основа». До його складу увійшли наступні відділи: відділ підпоручика В. Цеслінського («Пьотруся») з 120 бійцями, які спочатку квартирували в Лісках, а потім в Селиських, відділ підпор. Є. Красовського («Лех»), зорганізований із 130 підпільників Хобултова і Суходолів з квартируванням в Селиських, відділ підпор. Лонгіна Домбка-Дембіцького («Ярослава») сформований із прибулих з Новосілок, Фалемич, Володимирівців і ще 100 добровольців, взвод жандармерії вахмістра Я. Косіковського («Сава») кількістю біля 20 осіб²⁴.

Крім того угрупованню «Основа» підпорядковувалися пункти самооборони в Карчунку, Едвардполі, Ворчині, Спащизні, Охнівці і Стасіні із 15-20 осіб у кожному. Таким чином, угруповання «Основа» складалося спочатку з самостійних рот загальною чисельністю близько 700 осіб. Командиром «Основи» став пор. Сільвестер Броківський («Богорія», «Білий»).

З допомогою підпільників і місцевих жителів у Володимирі-Волинському, подібно як в «Основі», розпочалася організація тилу. Виникли тилові господарства і польовий шпиталь у Біліні.

Використовуючи зібране в підпіллі обладнання, хор. Антоні Вацлавський («Кан») розпочав налагоджувати службу зв'язку, а вахм. Домінік Демчук («Рись») організував кінну розвідку.

В район концентрації прибули також деякі загони із східної Волині. В середині грудня 1943 року командир партизанського загону «Луна», який спочатку діяв разом з самообороною в Панській Долині, отримав наказ переміститися в район Ковеля. Перед відходом з Панської Долини 20 грудня 1943 року відділ провів цілоденний бій з німцями, які несподівано з'явилися в районі бази.

Відійшовши до лісу, загін попрямував до Ковеля. Дорога проходила через Підлісці над Стиром, Олександрівку, Озденіж, Чорні Лози, Вітоніж. Ці терени контролювалися загонами УПА, з якими польський відділ провів ряд сутичок. Найбільша з них була в селі Вітоніж 23 грудня 1943 року, де в двогодинному бою був розбитий великий загін УПА. 24 грудня 1943 року командир пор. 3. Кульчицький («Ольгерд») рапортував про прибуття 170-особового загону «Луна» до Купичова. Вже наступного дня цей загін поблизу Літина брав участь у бою із загonom УПА. Через декілька днів «Луна» перемістилася до Озерян. В середині січня до цього загону приєдналася друга рота «Луни», організована Ромуальдом Гурницьким («Ремус») в Антонівці поблизу Луцька. Прибували також нові добровільці і загін «Луна» зріс до 450 осіб. Він увійшов до 27 Волинської дивізії піхоти АК, як перший батальйон 24-го полку²⁵.

Партизанський загін з 500 осіб кап. Владислава Коханського («Вуск», «Бомба»), що діяв на Заслуччі, в районі Старої Гути, вирушив 29 листопада 1943 року в напрямку до Рудні Лева з наміром перейти залізничну колію Сарни - Рокитно і досягнути району концентрації під Ковелем. Однак, залізничної колії перейти не вдалося. Вона пролягала серед боліт, а єдиний можливий для переходу пе-

реїзд був укріплений бункерами і охоронявся німцями. Після перестрілки відділ відступив до Рудні Лева, де 7 грудня 1943 року відбувся тяжкий бій з великим підрозділом УПА. Після невдалого переходу через залізницю загін вирішив повернутися до Старої Гути.

21 грудня 1943 року він зупинився в колонії Переси́ка.

В цей час поблизу Брониславки перебував партизанський загін НКВС ген. Наумова. На запрошення генерала до Броніславки прибув кап. В. Коханський з 4 офіцерами, 13 підофіцерами і рядовими кінної розвідки. Після переговорів була організована спільна вечерея в Заволоччі. Там усіх підступно роззброїли, 11 осіб розстріляли радянські партизани, а останніх, разом з кап. В. Коханським перекинули через лінію фронту і передали радянському командуванню²⁶. Ця подія внесла паніку у відділ, багато солдатів залишили його ряди.

Командир роти підпор. Фелікс Щегі́няк («Слуцький»), який залишився при відділі, зібравши решту (220 осіб) солдатів, швидким маршем рушив до району концентрації. В ніч з 22 на 23 грудня 1943 року відділ, перейшовши по льоду ріку Случ в районі Чудел, оминув станцію Немовичі і на Свят Вечір прибув до колонії Фольварк-Ости під Сарнами. Після короткого відпочинку, 27 грудня 1943 р. відділ вирушив через Городець над Горинню, Вирку, Борсуки, Вільче, Лопотень, Клубочин, досягнувши 30 грудня 1943 р. околиць Зофіївки. Перебуваючи в базі польської самооборони села Пшебраже, розмістився в колонії Загайник (4 км від Пшебража) і активно включився до оборони польського населення.

21 січня 1944 року загін знову вирушив у дорогу. Перейшовши річки Стир і Стохід і проходячи через Олешковичі, Станіславівку, Вишеньки, Янівку, Слободарку, Переспу, Доросині, Щурин і Вітоніж, 26 січня 1944 року прибув до кінцевої мети свого походу - у село Майдан. Після карантину в селі Нири (у зв'язку із виявленням бійців хворих на тиф) загін перейшов 5 лютого 1944 р. на постій в с. Ревушки²⁷.

Організований в районі Острога пор. Ф. Пукацьким («Гзімс»), партизанський загін чисельністю 60 осіб, 6 січня 1944 р. вирушив на концентрацію в район Ковеля. Етапним пунктом була база польської самооборони в Панській Долині. Дорога йшла через територію, захоплену УПА, окремі відділи якої знаходилися в Дермані, Гайках, Садах. Минаючи ворожі пункти, підрозділ 11 січня 1944 р. був оточений у селі Сади Малі загонами УПА. Вночі з 11 на 12 січня загін

поляків прорвав оточення і вже наступного дня був у Панській Долині. Тут зупинилися на відпочинок, поновили запаси, а також прийняли під своє командування підпільників з-під Здолбунова і Рівного. Одночасно проводилось бойове навчання людей.

11 лютого 1944 р. загін вирушив з Панської Долини в район Ковеля. Переправившись через ріки Іква і Сгир в районі Торговиці загін, перейшовши Чаруків, Несвіч, Гужвин, 13 лютого прибув до Затурець і зупинився в колонії Ліпник. Вивчивши маршрут, загін 15 лютого продовжив похід через Кисилин, Твердинь, Свинарин і 16 лютого прибув у Купичів. Загін, приведений пор. Ф. Пукацьким («Гзимс») чисельністю 84 особи (1 офіцер, 10 підхорунжих і під-офіцерів, 69 рядових, 3 санітарки і 1 гарцер) був направлений в Оссу, де перебувало командування дивізії. Після об'єднання його з відділом «Бомби» утворився 1-й батальйон 45 полку під командуванням «Гзимса»²⁸.

Результати мобілізації не були цілком задовільними. Тільки районний інспекторат АК Ковель і Володимир-Волинський обвід АК мобілізували і майже повністю привели до збірних пунктів свої підпільні загони. Не оправдали надій обводи АК Ківерці, Луцьк, Рівне, Городів. Швидке наближення Східного фронту і бойові дії не дали їм можливості вивести сили в район концентрації.

До середини лютого 1944 року радянські війська опанували територію від колишнього радянсько-польського кордону до річок Стир і Стохід. Польські відділи у деяких місцях знайшли порозуміння із радянськими військовими частинами щодо співпраді і обміну інформацією про ворога. Радянські військові частини не застосовували жодних репресій до польського населення. Ситуація змінилася із прибуттям відділів НКВС. Розпочалися роззброювання військових підрозділів і пунктів самооборони, арешти підпільників. На зайнятих теренах була оголошена мобілізація чоловіків віком від 18 до 55 років польської, української, чеської і єврейської національностей. В січні і лютому 1944 р. мобілізацією були охоплені Костопіль, Сарни, Острог, Рівне, Здолбунів, Луцьк і Рожище.

Мобілізованих вивозили на схід. У Рівному і Луцьку офіцери армії Берлінга проводили набір добровольців. Цим скористалися деякі поляки, надіючись уникнути радянської армії²⁹. Обставини, що склалися, не дали можливості мобілізованим силам прибути у визначені райони, і, зокрема, в міста Луцьк, Дубно, Рівне.

В східних повітах Волині залишались лише значні сили польської самооборони, котрі до кінця обороняли польське населення від українських націоналістів. Відділи самооборони не завжди підпорядковувалися коменданту округу, так як були прив'язані до конкретних баз чи осередків. У пункти концентрації дійшла незначна кількість підпільників, а намагання спрямувати туди більшу кількість людей, зустрічали опір місцевого керівництва і цивільного населення. Більшість з тих, хто залишився, згодом вступила до лав Польського народного війська і воювали там до кінця війни.

В результаті мобілізації і концентрації збройних сил округу АК Волинь під зброю стало більше як 6,5 тис. солдатів, що становило близько 21% загальної чисельності округу. Майже 600 солдатів АК залишилось в пунктах самооборони, а 2500-3500 підпільників з різних причин не досягай району концентрації.

28 січня 1944 р. на нараді офіцерів штабу в селі Сушибаба було прийняте рішення про відновлення довоєнної 27 дивізії піхоти, котра невдовзі стала називатися 27 Волинською дивізією піхоти АК³⁰. Були відновлені довоєнні традиції 27 і 13 дивізій піхоти і Волинської бригади кавалерії. Збереглась колишня нумерація полків: 50, 23, 24 полки 27 дивізії піхоти, 43 і 45 полки 13 дивізії піхоти, 19 і 27 полки уланів Волинської бригади кавалерії. Це було узгоджено з Головним командуванням АК, яке в наказі від 15 жовтня 1943 року вимагало від комендантів округів: «З метою подальшого розвитку Війська польського, збереження традицій, надавати діючим солдатським партизанським підрозділам вище взводу назви полків ВП»³¹.

Спочатку командиром дивізії був комендант округу полковник Казимир Бомбінський («Любонь»), 10 лютого 1944 р. обов'язки коменданта округу АК Волинь і одночасно командира дивізії прийняв Ян Войцех Ківерський («Оліва»), направлений на Волинь з Варшави³². Шефом штабу дивізії став капітан Т. Штумберк-Рихтер («Жегота»), а квартирмейстером - капітан В. Майхер («Арат»),

Командуванню дивізії безпосередньо підпорядковувалися самостійні підрозділи і рота зв'язку командир підпоручик Ю. Фігурський («Шимон»), варшавська саперна рота - керівник поручик З. Золочинський («Петро»), рота переправи - командир підпор. С. Вітамборський («Малий»), взвод жандармерії - керівник Ф. Кравчак («Желіво»). Крім цього, сформований 1 батальйон 45 полку (командир пор. Ф. Пукацький - «Гзимс») підпорядковувався командир

дивізії. До його складу входили роти: 1-а - підпоручика Ф. Щепаняка («Слуцький») і 11-а - поручика Є. Вольщана («Братек»).

Новоорганізована дивізія не цілком відтворювала структуру довоєнної 27 дивізії. Враховувалася при цьому конкретна ситуація, в якій творилася дивізія. Було утворено дві полкові групи: Ковельська - «Громада», Володимирська - «Основа».

Командиром «Громади» і водночас - 50-го полку став майор Шатовський («Коваль», «Загоньчик»). При штабі «Громади» створювались взводи жандармерії і охорони штабу, саперів, розвідки, протитанкова дружина і тилове господарство.

До складу угруповання увійшли такі батальйони:

- I батальйон 50-го полку - командир поручик М. Фіялка («Сокул»), що складався з I роти пор. Кендзеляви («Каня») і II-ої - підпор. Я. Луцажа («Юр») (до 2 II 1944 р.). З 5 II 1944 р. цю роту очолив пор.

- 3. Сцібор-Рильський («Мотиль»);

- II батальйон 50 полку під командуванням пор. В. Чермінського («Ястреб») складався з I-ої роти підпор. Ю. Язджевського («Рибівка»), II-ої - пор. Г. Кіта («Вір») і III-ої - підпор. «Мсцівоє» (NN);

- III батальйон 50 полку - командир 3. Тварди («Тшаск») (до 10 IV 1944 р.), а з 11 IV 1944 - пор. М. Ляхович («Братек»), складався з I-ої роти підпор. М. Мочульського («Яшур»), II-ої - підпор. М. Баליша («Заглоба (до 20 III 1944 р.), а з 21 III 1944 - підпор. Михайловського («Ольшина») і III-ої - підпор. С. Кужидловського (Конарський) («Юрко») (від 16 IV 1944 підпор. С. Мороз («Борсук»);

- I батальйон 43 полку - командир пор. К. Філіпович («Корд») складався з першої роти пор. Р. Маркевича («Могорт») і II-ї підпор. Ч. Ружицького («Огоньчик») (від 11 III 1944 р. підпор. Я. Матиско) («Шимуля»), а від 2 IV 1944 підпор. А. Турський («Туронь»);

- II батальйон 43 полку - командир В. Кроай («Сивий») (з 21 IV 1944 кап. Я. Юзефчак) («Груби») складався з I-ї роти підпор. Е. Імьлка («Крук») (з 19 III 1944 підпор. Т. Перша («Ілаз») від 21 IV 1944 підпор. В. Скоморовський («Вільчур»), а від 21 V 1944 р. підпор. Л. Словінський («Бурас»), II-ї підпор. М. Славомірського («Правдіц») (з 7 V 1944 р. - К. Ленчевського («Стремінчик»).

- I ескадрон 21 полку уланів - командир підпор. Є. Нейман («Хінча»),

В цілому угруповання «Громада» нараховувало 3074 особи, в тому числі: 56 офіцерів, 314 підофіцерів, 2407 рядових. Угруповання мало

таке озброєння: 270 шт. короткої зброї, 95 автоматичних пістолетів, 2600 бойових карабінів, 113 ручних кулеметів, 7 - станкових, 2 протитанкові гармати, 4 протитанкові рушниці. Окрім лінійних батальйонів угруповання мало відділи оборони цивільного населення і охорони тилового господарства чисельністю 320 осіб, озброєних переважно карабінами. Командиром цих відділів до 20 III 1944 року був Г. Надратовський («Зніч»)³³.

Командиром угруповання «Основа» і водночас 23 полку призначено капітана К. Жаняка («Гарда»). При штабі створено взводи жандармерії і охорони, саперів, зв'язку, розвідки і тилове господарство.

До складу угруповання «Основа» увійшли такі батальйони:

- I батальйон 23 полку - командир пор. С. Броковський («Богорія») до 7 IV 1944 р., а з 8 IV 1944 пор. З. Гурка-Грабовський («Зайонц») складався з 1-ї роти підпор. В. Цеслінського («Пьотруся») і II-ї підпор. Б. Бидихая («Чех»);
- II батальйон 23 полку - командир підпор. Е. Красовський («Лех») складався з 4-ої роти підпор. Щ. Ясінського («Чех») і 5-ої підпор. Е. Кубалі («Костка»).
- I батальйон 24 полку «Луна» - командир пор. З. Кульчицький («Ольгерд») складався з 1-ї роти підпор. В. Коженювського («Наленч»), з 1 III 1944 р. підпор. К. Берната («Габріель»), 2-ї - підпор. Р. Гурницького («Ремус») і 3-ої - пор. К. Левантовського («Спалений»);
- самостійної роти, якою командував підпор. Я. Вітковський («Сокул П») від 18 V 1944 р. М. Серонь («Моллі»);
- I ескадрону 19 полку уланів - на чолі з підпор. Л. Домбек-Дембіцьким («Ярослава»).

В цілому угруповання «Основа» нараховувало 1946 осіб, з них

- 31 офіцера, 229 підофіцерів, 1686 рядових. Озброєння угруповання наступне: 200 шт. короткої зброї, 100 автоматичних пістолетів, 1660 карабінів, 64 ручних кулемети, 13 - станкових, 1 міномет, 2 протитанкові рушниці. В районі угруповання дислокувалися відділи охорони цивільного населення і охорони тилового господарства чисельністю 250 осіб, озброєні карабінами³⁴.

В цілому 27 Дивізія піхоти АК нараховувала 5988 осіб, з них 118 офіцерів, 654 підофіцери, 5216 рядових. Враховуючи відділи охорони цивільного населення і охорони тилового господарства командуючий 27 Волинською дивізією піхоти АК мав в своєму розпорядженні

6558 осіб, зорганізованих в 9 батальйонах, двох ескадронах і одній самостійній роті, а також у спеціальних відділах зв'язку, саперів, розвідки, санітарному, тилового господарства. Полки мали вищий статус від передвоєнної бригади, але озброєнням явно їй уступали.

Створені в другій половині 1943 р. і на початку 1944 р. в районах південніше Ковеля і північніше Володимира-Волинського польські партизанські загони зосередилися, передусім, на обороні польського населення від нападів УПА, уникаючи в цей час боїв із німцями. Траплялися, однак, сутички з німецькими загонами і українською поліцією. Німці, занепокоєні розвитком польського підпілля і маючи інформацію від українських націоналістів, проводили збройні акції проти польських партизанських загонів. 15 січня 1944 року відбулася сутичка відділу «Корда» з відділом Вермахту в районі Раковця. 17 січня 1944 р. група з загону «Пьотруся» зробила засідку на німців на шосе Устилуг - Володимир-Волинський. 19 січня 1944 року німецька рота атакувала пункт самооборони в Засмиках.

15 лютого німці двома ротами, зміцненими підкріпленням взводом станкових кулеметів і мінометами провели розвідку в районі Дубників, Стасіна, Радовичів. Одночасно відділ німецької жандармерії з українською поліцією з Устилуга атакував польську осаду Карчунок. Рішучими діями відділи «Основи» змусили противника відступити. 23 лютого 1944 р. німецький батальйон піхоти знову розпочав наступ в районі Верба - Водзинів. Смілива контратака відділів «Основа» і удар у фланг стримали наступ німців і змусили їх відступити. В ніч з 8 на 9 березня 1944 року силами II-го батальйону «Ястреба», II-го батальйону «Сивого», III-го батальйону «Тшаска» організовано напад на німецький гарнізон в Голобах з метою здобути амуніцію і військове спорядження. Відсутність взаємозв'язку між загонами привела до того, що задумана акція не принесла сподіваних результатів.

Німці намагалися різноманітним чином вивідати дані про сили польських відділів. Однак, до кінця лютого 1944 року цього їм зробити не вдалося. Розташовані на території Волині німецькі частини не мали можливості контролювати всю територію і протидіяти мобілізації і концентрації відділів АК. Проведені ними в січні - лютому 1944 р. розвідувально-наступальні дії проти загонів АК були відбиті, а райони, визначені для концентрації, були втримані.

Німці, зосередивши свої сили у великих гарнізонах (Ковель, Воло-

димир-Волинський, Любомль, Луцьк, Устилуг), обмежились охороною головних комунікаційних ліній. Залізничні лінії Ковель - Рівне, І Ковель - Любомль - Холм і шосе Ковель - Луцьк на початку 1944 р. їх охороняли частини 9 німецької армії, угорський 55-й полк гонведів і численні поліцейські сили. Вздовж залізниці Ковель - Любомль - Я Холм в районі Дорогуська, Ягодина, Римачів, Мацєєва був створений укріплений район. Подібним чином охоронялася залізниця Володимир-Волинський - Ковель. Вздовж лівого берегу ріки Буг від Дорогуська до Устилуга розташовувалися поліцейські відділи.

Мобілізація і концентрація підпільних загонів АК на Волині відбувалися в специфічних умовах. Змобілізовані відділи постійно піддавалися атакам німецьких військ. Загроза йшла також зі сторони загонів УПА, великі угруповання якої знаходились у свинаринських і мосурських лісах і в лісах на лівому березі Стоходу.

На Західній Волині діяли загони УПА, що підпорядковувалися північно-західній військовій окрузі «Турів». На північний-захід від Ковеля, в скулінських лісах розмістився штаб ВО «Турів». Там також перебували загони УПА, що діяли в районі на північ від залізничної колії Ковель - Любомль, аж до ріки Буг. На півдні, між Володимиром-Волинським і Кисилином, значні сили УПА, розмістилися в Овадно, Гнойно, Осьмиговичах, Ожджютичах, Твердині. Велика база УПА, так звана «Січ», перебувала в свинаринських лісах і прилеглих до них селах. Сотні УПА квартирували також в селах Ревушки, Домінополь, Мочулки. На північ від Володимира-Волинського, в мосурських і стенжарських лісах, знаходились відділи УПА, які загрожували польському угрупованню «Основа».

Швидке наближення Східного фронту змусило командування УПА перевести частину своїх сил в Західну Волинь. Велика група УПА знаходилась на східному березі Стоходу і в свинаринських лісових масивах. Перебував тут і так званий Міжнародний легіон під командуванням майора Солом'яного, що складався з узбеків і азіатів — колишніх солдатів Радянської армії. Командирами сотень в цьому легіоні були «Чубатий» і «Адам»³⁵.

Зі свинаринських лісів відділи УПА діяли в північному і західному напрямках через Вербично, Оссу, Бобли на переправу через ріку Турія в Ягодині і Замостах. В зв'язку з цим командування 27 Дивізії піхоти АК мало труднощі із забезпеченням зв'язку між «Громадою» і «Основою». Особливо важкою була ситуація «Основи». Відділи

угруповання, що концентрувалися на невеликій³⁵ території поблизу німецьких гарнізонів у Володимирі-Волинському і Вербі, піддавалися нападам з півдня й сходу. Зі сходу загрожували сильні відділи УПА, розташовані у Гнойному і Могильному, а з півночі і заходу - з мосьських лісів.

З метою розширення операційної бази дій проти німців відділи АК провели декілька пробних акцій проти УПА. У наказі командира округу від 16 січня 1944 року командирам загонів доручено провести бої з національними угрупованнями, але суворо заборонялося кривдити українських жінок і дітей. У наказі читаємо: «[...] Доручаю вести боротьбу з українськими групами відповідно суворих правил і жорстокістю, особливо в акціях-помстах за винищення цілих родин. Вбивцям жінок і дітей немає пощади. Цієї боротьби ми не хотіли, бажаючи жити в сусідській злагоді з українським населенням Волині. Але сталося інакше, не ми винні у пролитті цієї крові. Несподіваний напад, швидкий і вмілий відступ після бою - це запорука успіху.

Не будемо мстити українським жінкам і дітям.

Категорично повторюю доручення і накази, дані усно на нараді, інспекторам і командирам партизанських загонів, щоб не допускали у бою, або після його закінчення кривди українським жінкам і дітям. З усією суворістю буду притягувати до відповідальності командирів і солдат, котрі причетні до таких вчинків. Видаючи ці бойові правила, керуюся не тільки людяністю, а й необхідністю утримання в належному моральному стані бійців наших загонів. Високі моральні якості можна легко втратити у важких умовах партизанщини. Очікую від командирів розуміння і відповідного впливу на воїнів.

Душпастирів також прошу впливати на солдатів. Вірю, що це не применшить завзяття до боротьби і прагнення нищити ворога, а нас і наше добре ім'я збереже від закидів, що ми боролися з жінками і дітьми»³⁶. Загони «Громади» і «Основи» провели 16 великих боїв. В деяких з них брали участь значні сили - від 1 роти до 4 батальйонів. Найбільше сил використано в акції над Стоходом - 3 батальйони, у нападі на базу УПА в свинаринських лісах - 4 батальйони, в акції на Осьмиговичі - 2 батальйони і 1 рота, на базу в Ожджютичах - 3 батальйони.

Не всі бої з УПА були успішними. До невдалих акцій слід віднести напад на Гнойно 19 січня 1944 р., бій під Осьмиговичами 16 лютого

1944 р. Особливо невдалим слід вважати бій в Ожджютичах 29 лютого 1944 р. Там, де були точні дані про ворога, польські загони отримували перемоги. Прикладом може служити похід польських підрозділів за Стохід 29-30 січня 1944 р., атака «Корби» на загони УПА в Пшкурці 29 лютого і на Коритницю 12 березня 1944 р.

Такі напади на загони УПА дали очікувані результати. Була усунута загроза польському населенню на заході Волині, створені умови для формування і розвитку збройних відділів дивізії, значно розширено територію оперативної бази. Це дало змогу вільно маневрувати у боях із німцями.

Весною 1944 р. німецькі війська, відступаючи на захід, намагалися втримати окремі стратегічні об'єкти. Радянські війська після рівненсько-луцької операції розпочали активні дії в напрямку Ковеля. 18 березня 1944 р. 47-а і 70-а радянські армії заблокували Ковель. Незабаром за цей важливий комунікаційний вузол розгорнулися вперті бої³⁷. Підрозділи 27 Волинської дивізії піхоти АК опинилися у фронтовій смузі. 4 березня в районі Діброва - Засмики дивізія вперше зустрілася з кінною розвідкою регулярних військ Червоної армії (командир капітан Гусев).

17 березня 1944 р. в Колодяжному радянське командування (генерал Сергеев) зустрілось з майором Я. Шатовським («Коваль»), який проінформував про дії 27 Волинської дивізії піхоти АК в районі південніше Ковеля і висловив готовність співробітничати з радянською армією в боротьбі з німцями. Одночасно доповів про стан і дислокацію дивізії та про розташування німців в районі Ковеля. Під час зустрічі Ян Шатовський відмітив, що 27 ВДП АК є частиною польських Збройних сил, яка підпорядкована варшавському і лондонському центрам. Генерал Сергеев також був поінформований про те, що відділи дивізії провели низку боїв з німцями і загонами УПА³⁸.

Наступна зустріч відбулася 20 березня 1944 р. також у Колодяжному, куди прибув шеф штабу 27 ВДП АК майор Т. Штумберк-Рихтер «Жегота». Було узгоджено, що 27 ВДП АК під час військових операцій підпорядковуватиметься радянському командуванню і її завданням буде наступ на комунікаційні лінії, що з'єднують Ковель з районом північніше Любомля. Наступна зустріч була призначена на 26 березня³⁴.

У домовлений час командувач дивізії майор Я. Ківерський («Олі-

ва») зустрівся з генералом Сергєєвим. Обговорено і прийнято рішення про взаємодопомогу і завдання дивізії. 27 березня майор «Оліва» послав Головному командуванню АК термінову депешу (№ 629) про хід і результати переговорів з представниками радянської армії з проханням прийняти висловлені умови⁴⁰.

Через декілька днів командувач АК направив депешу Начальному вождю наступного змісту: «Отримав такий рапорт коменданта округу Волинь: „26 березня вів переговори з генералом Сергєєвим і полковником Харитоновим. Вони, порозумівшись з центром, бажають співпрацювати, але ставлять наступні умови:

- 1) повністю підпорядкуватися бойовому командуванню тут і за Бугом;
- 2) визнають, що дивізія є польською і що вона має свою владу у Варшаві і Лондоні;
- 3) дивізія може без перешкод підтримувати зв'язок зі своїм командуванням;
- 4) дивізія повинна переформуватися з партизанської у нормальну бойову частину.

Примітка: Приступаючи до переговорів з радянським командуванням, ми назвали дивізію партизанською, оскільки чисельність і наша дислокація були їм вже відомі.

- 5) радянське командування виключає можливість перебування будь-яких з'єднань у себе в тилу;
- 6) дивізія отримає необхідну зброю, амуніцію, артилерію, техніку і продовольство.

Я застеріг, що на поставлені умови дам відповідь через 4 дні. Цю справу потрібно сприймати дуже серйозно з наступних причин:

- 1) Оцінюю, що у випадку відмови змушений буду із 2 тис. вояків перейти Буг, ведучи бої з советами. Залишати партизанські загони в тилу небезпечно. Це призведе до сутичок і швидкого знищення наших загонів.
- 2) Наші загони повністю розконспіровані.
- 3) На території, зайнятій советами, проводитиметься регулярний набір до армії Берлінга. Відомо, що з Рівного і Здолбунова вже набрано і вивезено новобранців віком від 18 до 50 років.

Через потребу співпраці з радянською армією на території Волині в даний момент передислоковуюсь на захід»⁴¹.

Чекаючи відповіді і наказу Командування АК, польська сторона

переговорів з генералом Сергєєвим більше не вела. Були лише узгоджені нові завдання для дивізії: стримувати німецькі війська в районі Турійська, Одеська, Любомля і в районі Володимира-Волинського, підтримувати зв'язок і забезпечити переправу радянських партизанів через Буг, вести розвідку про пересування німецьких військ, особливо на комунікаційній лінії Люблин - Любомль - Ковель, наступати їх в напрямку Любомля з метою прориву залізничної колії Холм - І - Ковель⁴².

Першим боєм проведеним спільно з радянською армією, була атака на Турійськ 20 березня 1944 р. В цій акції брали участь: III-й батальйон 50 полку, I-й батальйон 24 полку, III-й батальйон 43 полку ; I 1-ша рота 1-го батальйону 24 полку. З радянської сторони: рота піхоти і батарея артилерії. Командував акцією командир 50 полку майор Я. Шатовський («Коваль»), Турійськ був взятий. Про це командування АК повідомило телеграмою Начального вождя у Лондоні: «20 березня наші загони боєм здобули Турійськ (південний захід Ковеля), одночасно прикриваючи південне крило радянських частин, захопили залізничну станцію Турійськ. Здобуто 3 протитанкові рушниці, станковий кулемет, ручну зброю і 30 тисяч набоїв»⁴³.

Наступною акцією, проведеною в рамках домовленостей, було ; захоплення села і залізничної станції Туропин та мосту через Турію між Туропином і Овадно. У боях брали участь I батальйон 45 полку, I варшавська рота саперів і 2 рота I батальйону 24 полку. Запасний 2 батальйон 50 полку в залежності від ситуації міг у будь-яку хвилину вступити в бій. Командував операцією пор. Ф. Пукацький («Гзімс») - командир I батальйону 45 полку. Бої за Турійськ і Туропин стали початком боротьби 27 ВДП АК проти німецьких окупантів. Обидві атаки мали спільну мету - відрізати ковельський гарнізон від Володимира-Волинського. Взяття Турійська і Туропина перервало залізничне сполучення між Ковелем і Володимиром-Волинським, допомогло радянським військам наступати на Ковель. 27-й дивізії I АК це дало можливість швидшого пересування на захід.

В час, коли розпочалися бої за Ковель, німці вирішили очистити територію на захід від Турії, де базувалося угруповання «Основа». I 23 березня 1944 р. з Володимира-Волинського вирушила посилена рота Вермахту (майже 200 осіб) і попрямувала в напрямку Верби і Замостя. Вони отримали завдання обстежити територію на північ від Турії. Ворог проводив також обстеження у напрямку Устилуг - Я

- Стезажиці. Ці дії мали забезпечити тил. Рішучі дії «Основи» зірвали плани німців.

Особливої уваги заслуговує участь 27 ВДП АК у Ковельській операції. Згідно домовленостей з командуванням радянських військ, дивізія в кінці березня 1944 р. передислокувала свої сили в район, обмежений зі сходу рікою Турія, із заходу - Бугом, з півночі - залізничною колією Дорогуськ - Ковель, а з півдня - шосе Устилуг - Володимир-Волинський. Польща цієї території складала майже 800 км². Командир дивізії створив два угруповання: північне - в напрямку Любомля і південне - на Володимир-Волинський.

На північну групу покладалось головне завдання - силою двох батальйонів і однієї роти обороняти смугу шириною 30 км. На другій лінії (Землиця, Пустинка, Ставочки) розміщались I батальйон і рота. Глибина угруповання становила близько 10 км. Його завданням було втримати зайняту територію і не допустити нові німецькі сили в район на схід від Турії. Північна група контролювала напрямом Любомль - Володимир-Волинський і Любомль - Турійськ. В подальшому угруповання мало вести наступ в напрямку залізничної колії Любомль - Ковель.

Південна група розмістилася в районі Стенжаричі, Карчунок, Водзинів, Смоляри і обороняла смугу шириною 20 км, маючи для першого бою три батальйони. Обвід становили: самодіяльна рота піхоти у Ворчині і ескадрон кавалерії 19 полку уланів у Селисках. Завдання групи полягало у забезпеченні з півдня північної групи і при сприятливих умовах перейти в наступ з метою захопити шосе Володимир-Волинський - Устилуг.

Після перегруповання дивізія опинилася у зоні безпосередніх дій радянських військ. Її загони глибоким клином увійшли на територію майбутніх боїв за Ковель. Це місто перетворилося на фортецю. Там перебували частини СС і Вермахту⁴⁴.

На залізничній колії Холм - Ковель, у Ягодині, Римачах, Любомлі, Мацєєві були створені сильні опорні пункти, а в районі Любомля розміщались підрозділи 26 німецької піхотної дивізії. На півдні знаходилося укріплене місто Володимир-Волинський і шосе - Володимир-Волинський - Устилуг з опорними пунктами в П'ятиднях і Устилузі.

На заході, в районах прилеглих до лівого берега ріки Буг, точніше, від Дорогуська до Устилуга, знаходились незначні німецькі сили, що

обороняли підступи до Бугу. Були це: 680 батальйон охорони і декілька загонів Вермахту, що охороняли мости в Устилузі і Дорогуську, а також підрозділи 864 дивізіону протиповітряної артилерії⁴⁵.

В кінці березня - на початку квітня 1944 р. з метою посилення оборони в районі Дорогуськ - Устилуг, були перекинуті з Володави у Дубенки 2 роти 688 батальйону охорони, а з Радома - 4 роти 991 батальйону стрільців. Оборону підтримував бронепоезд «Хабіхт» («Яструб»), що курсував між Замостем - Завадою і 791 туркменський батальйон піхоти⁴⁶.

Безпосередній контакт з наступаючими радянськими військами можна було підтримувати лише на ділянці східніше Турії. Командування дивізії не знало сил радянських військ, що діяли в цьому напрямку. Контактувала з дивізією піхоти генерала Громова лише північна група. Навколо 27 ВДП АК знаходилися значні німецькі сили.

Завдання польської дивізії полягало у стримуванні німецьких сил на південному сході від Ковеля в районі Турійська, Олеська, Любомля, Замлиння, Устилуга, Володимира-Волинського; підтримування зв'язку і забезпечення переправи через Буг: проведення розвідки за рухом німецьких військ (особливо на залізничній колії Люблин - Любомль - Ковель). Передбачався наступ на колію Любомль - Ковель, а при сприятливих обставинах - також у південному напрямку для блокування шосе Володимир-Волинський - Устилуг.

2 квітня 1944 р. розпочалися бої дивізії з регулярними частинами німецької армії. У цих операціях її дії мали характер фронтових, хоча дивізія не була тактичною одиницею регулярної армії. На початковій фазі її відділи з успіхом проводили оборонно-наступальні бої проти більш численного і краще озброєного ворога. Кінцевою фазою цих дій була спроба провести 12 квітня наступ у двох напрямках: північному й південному. Причинами невдачі поляків було введення німцями в дію нових дивізій: 5-ї танкової дивізії СС «Вікінг» і 214-ї дивізії піхоти, а також не до кінця скоординована підтримка радянських військ і партизанського загону Федорова. Радянські війська, воюючи поруч з дивізією АК, часто змінювали позиції, не повідомляючи про це польське командування.

Так, наприклад, 12 квітня 1944 р. з невідомих причин не вступив у бій біля Овлочима 54-й гвардійський кавалерійський полк, хоч попередньо був узгоджений план спільних дій. Це призвело до поразки

і захоплення німцями посту на Турії. В кінцевому рахунку німці знов почали контролювати територію під Ковелем.

Невдало проведені бої загрожували дивізії оточенням. Командування радянської армії не погодилося відступити на лінію Турії і зайняти там оборону. Дивізія, залишена сама на себе в мосурських, землицьких і стенжарських лісах, вела з 13 по 19 квітня 1944 р. тяжкі оборонні бої в оточенні. Проти польської дивізії діяли такі тактичні з'єднання ворога:

а) 5-а танкова дивізія СС «Вікінг» під командуванням генерала Гілс. Із зізнань полонених виявилось, що дивізія складалась з двох полків піхоти «Германія» і «Вестланд», 5-го полку артилерії, котрий після втрати гармат під Ковелем був переформований у піхотний полк.

2 роти в цьому полку нараховували по 50-60 солдатів⁴⁷. Дивізія 3 18 березня 1944 р. брала участь у боях за Ковель.

б) 131-а дивізія піхоти на чолі з генералом Вагнером прибула 18 березня 1944 р. з-під Вітебська⁴⁸.

в) 1-а бригада гірських стрільців у складі двох полків піхоти. Командував нею полковник Моншлябруге. Прибула бригада в район Любомля з-під Бреста 2 квітня 1944 р.⁴⁹

г) 214-а дивізія піхоти. Командир генерал Горт. Прибула 13 квітня 1944 р. з Естонії⁵⁰.

Становище оточених було тяжким. Солдати, вимотані двотижневими боями під Любомлем і Володимиром-Волинським були не-взможі боротися проти воюючої, котрий мав перевагу в техніці і живій силі. Єдиним виходом з ситуації був прорив оточення. Після детального аналізу ситуації вирішено, що найкращим виходом буде прорив на північ через Земляння, Ягодин в тил німецьким військам. Відхід за Буг заборонявся наказом Головного командування АК. Дивізія повинна була залишитись на Волині.

20-22 квітня відділи дивізії пробились через оточення і вийшли в район північніше Любомля. Не зважаючи на великі втрати дивізія після відпочинку відновила боєздатність. Після виходу з оточення в її рядах залишалось 3600 бійців. Майже 500 солдат не змогли прорватися з оточення, вони продовжували вести бої і приєдналися до дивізії вже на Люблинщині.

Безперервні трьохтижневі бої, які вела 27 ВДП АК під час Ковельської операції вважаються найважчими. Полягло в них близько

350 солдатів, 160 вояків було поранено, 170 - потрапило в полон, а 1600 - зникли, покинувши її ряди⁵¹.

Незважаючи на те, що дивізія не досягла намічених цілей, її роль була значною. Дивізія стримувала значні сили ворога в критичному моменті боїв за Ковель. Діючи на території від Турії до Бугу, вона охороняла радянські війська при наступі на Ковель і допомагала партизанським з'єднанням переправлятися через Буг в тил німцям. Беручи участь у Ковельській операції, дивізія створювала умови для дальшого наступу радянських військ у напрямку Бреста й Люблина.

Після виходу з оточення командир 27 ВДП АК майор Т. Штумберк-Рихтер («Жегота») в посланій 27 квітня 1944 р. депеші Командуючому рапортував: «Знаходимось 15 км північніше озера Світязь. В нашому розпорядженні 7 батальйонів. Ескадрони з частиною піхоти повернулись в мосурські ліси. Зв'язок з ними відсутній. В боях при переході шляху знищено 2 бункери і здобуто танк. Наші втрати в людях близько 80 вбитих. Маю намір пробиватися в лісовий масив західніше Заболоття.

Дуже прошу доставити нам 20 станкових кулеметів, 10 протитанкових рушниць, 60 тис. німецьких набоїв, 10 тис. набоїв 8-ми мм калібру, 100 кг пластика, протитанкові гранати, запальні шнури, протитанкові міни, запали, 100 комплектів карт місцевої території масштабом 1:100 000, 3 генератори, 1 комутатор, 10 телефонних апаратів, 20 км кабелю, хірургічний і перев'язочний матеріал, якнайбільше черевиків і консервів. Обмундирування і черевики після боїв і переправ убрід стали непридатними. Місце прийняття вантажу подам після прибуття на базу. „Жегота”»⁵².

Після оборонного бою під Соколем і Голятином дивізія в ніч з 25 на 26 квітня 1944 р. розпочала марш у східному напрямку і 28 квітня досягла масиву шацьких лісів. Тут вирішено залишитись на постій, щоб дати змогу солдатам відпочити.

В наступній депеші 30 квітня 1944 р. «Жегота» рапортував: «Знаходимось в масиві лісів північно-східніше озера Світязь. Маю намір відпочити 5 днів. Вантаж необхідно доставити літаками. Подаю місце скидання: „Надія” карта 1:100 000 2) [...] 74650 і 45450. Лінія фронту в районі Ратно, Нова Вишва. Масмо контакт з передовими частинами регулярної армії. Після отримання вантажу перейду за лінію фронту і розпочну переговори у справі доозброєння. „Жегота”»⁵³.

З переданої депеші видно, що тоді ще рахувалися з пропозиціями радянської сторони, викладеними 26 березня 1944 р. під час зустрічі майора «Оліви» з генералом Сергєєвим⁵⁴. Але реалізовувати їх було вже пізно. Контрпропозиції командування АК не були передані радянському командуванню⁵⁵. Підрозділи не дочекалися очікуваного вантажу.

Ситуація в окрузі АК Волинь була в центрі уваги Головного командування АК. Завдання дивізії не змінилися. У наказі коменданту АК округу Люблин зазначалося, що після виходу з оточення завданням цих загонів залишається виконання плану «Буря» на схід від Бугу так довго, як це буде можливо. Одночасно Головне командування АК передбачало підпорядкування підрозділів 27 ВДП АК комендантові округу АК Люблин, а у випадку неможливості - залишитися на Волині⁵⁶.

Вихід з оточення відділів 27 ВДП АК і їх перехід у шацькі ліси не було таємницею для німців⁵⁷. Дивізія опинилася між першою і другою лінією оборони німців. Наявність великого загону партизан в цьому районі чисельністю майже 4000 осіб дошкуляла окупантам. З перших днів травня ворожа авіарозвідка почала активно обстежувати шацькі ліси. Наближаючись до них, німці і мадяри поживали наземну розвідку. Польські патрульні відділи, які часто виходили з лісу за продуктами, мали постійні сутички з розвіззагонами. Все вказувало на те, що німці найближчим часом можуть розпочати наступ у шацьких лісах. Становище ускладнювалося.

Присутність в невеликому районі багаточисленних відділів дивізії і радянських загонів Буйнова та Іванова надзвичайно ускладнила продовольчу ситуацію. Після поразки 5 травня 1944 р. поблизу с. Мельник, німці активізували свою діяльність. Вони займали навколишні села, перешкождали здобувати харчі. Патрулі постійно вступали з ворогами у перестрілку, наносили йому втрати, а здобуте продовольство лише частково задовольняло потреби дивізії. Ситуація погіршилась ще й тим, що радянські партизани підпорядковували собі місцеву адміністрацію. Навіть за долари не можна було купити харчів. Панував голод, а загальна завошивленість і великі малярійні комарі доповнили важкі умови дивізії. Бракувало не лише продуктів харчування, а й амуніції, перев'язочних матеріалів. Все це відбивалося на психічному стані солдатів, викликало незадоволення і розхитувало дисципліну. Розвідка підтвердила, що між Вижівкою і Бу-

гом перебувають значні німецькі і мадярські сили. Вони дислокувалися у великих селах і оточили лісові масиви. Це обмежувало діяльність польських продовольчих патрулів.

Поступова концентрація ворожих військ вказувала на підготовку великого наступу проти польських і радянських партизан. Це підтверджується тогочасними німецькими рапортами . 58

Із середини травня оточення німцями лісового масиву де перебували 27 ВДП АК і радянські партизани, почало звужуватися¹⁴. Німецькі літаки продовжували вести розвідку, бомбардували і обстрілювали стоянки партизанів. 18 травня 1944 р. німці силами батальйону піхоти провели розвідку шляху від Мельник до Гути Ратненської. Ворог вийшов на оборонні позиції 2 роти 1-го батальйону 50-го полку. Після короткої перестрілки рота відійшла до лісу, але німці продовжували наступ. Противник, протягом 18 травня зі сторони Шацька атакував відділи полковника Іванова, а з Гути Ратнівської - підрозділи полковника Буйнова.

На світанку 21 травня німецькі частини, посилені танками і артилерією, рушили на шацькі ліси відразу з декількох напрямків. Зі сторони Мельників ворог атакував угруповання Іванова, з Шацька почався наступ на II батальйон 43 полку і III батальйон 50 полку, з Кропивників - на ескадрон Іванова, який займав позицію лівіше II-го батальйону 50 полку, із Заболоття - на угруповання Буйнова, а з Гути Ратнівської - на оборонні позиції 1-го батальйону 23 полку і I батальйону 24 полку 27-ї ВДП АК. Використавши значні сили піхоти, артилерії, танків і літаків, німці відтиснули підрозділи 27 ВДП АК і загони полковника Іванова у північну частину лісів.

На нараді 21 травня при Командуючому 27 ВДП АК за участю полковника «Ковалє», капітана «Гарда», капітана «Остоя» і полковника Іванова було оцінено ситуацію і прийнято рішення, що продовжувати боротьбу в тилу ворога при нестачі продовольства і боеприпасів неможливо. Оскільки дозволу відходити з Волині не надходило, вирішили перейти лінію фронту на радянську сторону. Домовились виходити з оточення спочатку в район Дивіна, де форсувати Прип'ять, вздовж якої йшла лінія німецько-радянського фронту, а згодом відійти на південний-схід від Каміня-Каширського до Полиць. Дивізія мала пробиватися з оточення трьома колонами. В ніч з 21 на 22 травня 1944 р., долаючи болота, відділи 27 ВДП АК вийшли з оточення. 23 травня 1944 р. майор «Жегота» подав Го-

ловному командуючому АК рапорт такого змісту: «[...] після трьохденних боїв вийшли з оточення. Німці атакували силою 2 дивізій. Четверта колона радянських партизан Іванова розбита в районі озера Оріховського. Знаходжусь в одній з колон в 18 км на схід від Малорити. Всі інші партизанські відділи знаходяться на території „Квадри“. Прошу терміново передати зв'язок з „Квадрою“ і Малоритою. Намагаюся пробитися за лінію фронту між Піною і Прип'яттю. Якщо ж не вдасться, змушений буду перейти за Буг»⁶⁰.

Після цього, командир 27 ВДП АК майор «Жегота» отримав від Головного командуючого АК такий наказ: «„Конопля“. На ваш 778/0 наказую вийти на територію Льону, не чекаючи ані наступу советів, ані допомоги, якої вам в даній ситуації дати не можу. На території Льону проведіть реорганізацію і поповніть запаси. Надалі будете використані в залежності від ситуації. На території Льону підпорядковується місцевому коменданту, котрому дано наказ прийняти вас і вивести з району Замлиння. Коменданту Льону підпорядкував територію „Конопель“. „Зніч“»⁶¹.

Штабна колона направилася на захід до Бугу. 29 травня 1944 р. одна рота з майором «Жеготою» перейшла Буг в районі Дурич і попрямувала на Мар'янку. Друга частина колони залишилась поблизу села Гута очікувати інші колони. Угрупуванням «Коваля» і «Гарди» не вдалося повернути. Марширували вони на переправу через лінію фронту. 27 травня 1944 р. угруповання «Гарди» під час спроби перейти фронт на Прип'яті понесло великі втрати (біля 40% особового складу). Загибло 120 солдатів, поранено - 114⁶². Після такої трагедії угруповання «Коваля» відступило і попрямувало на захід до Бугу. В районі Мідного зустріли решту колон.

Вночі з 9 на 10 червня 1944 р. відділи дивізії перейшли Буг одночасно в чотирьох місцях. Прямуючи на південний-захід, відділи форсованим маршем 17-20 червня 1944 р. досягли району парчевських лісів, де відпочивали, приводили себе в порядок і навчалися.

15 липня 1944 р. німці розпочали велику каральну акцію «Циклон» проти угруповання в парчевських лісах. Вночі з 17 на 18 липня 1944 року дивізія пробилася крізь оточення і увійшла в чемерницькі ліси. Тут, на Люблинщині, в останній декаді липня 1944 р. вона знову долучилася до акції «Буря». 21-22 липня 1944 р. були зайняті міста Фірлей, Кам'янка, Любартів, Коцк, Міхув, що охоплювали територію близько 180 кв. км. Цим був заблокований відхід німців з Люблина

на Лукув. На зайняту 27 ВДП АК територію увійшли частини 29 гвардійського піхотного корпусу, що входив до складу 8 гвардійської армії І Білоруського фронту. 25 липня 1944 р. 27 ВДП АК підступно роззброїли під Скробовом. 30 липня така ж доля спіткала збірний батальйон дивізії в ІДебрешині.

Підсумовуючи, варто звернути увагу на такі проблеми:

27 ВДП АК першою розпочала операцію «Буря», яка мала інші ви-мири і перебіг, ніж пізніші дії відділів АК на решті теренів Польщі. Бойові дії 27 ВДП АК на початковій фазі реалізації плану «Буря» охопили 4 повіти, що простягайся від Стиру до Бугу і від шосе Луцьк

- Володимир-Волинський до залізничної колії Ковель - Дорогуськ. Дивізія закінчила свою діяльність на Люблинщині.

Вже на початку березня 1944 р. командування дивізії встановило зв'язок із радянською армією. В результаті переговорів з радянським командуванням була досягнута домовленість про спільну боротьбу проти німців. Радянське командування при цьому уникало політичних аспектів, обмежуючись лише тактично-організаційними узгодженнями. Знаючи, що польська дивізія, підпорядковується своїм властям у Варшаві й Лондоні, радянське командування запропонувало матеріальну допомогу в реорганізації партизанської дивізії у регулярну військову, а також визнало окрему організацію її відділів. Але одночасно радянське командування поставило дві умови: повне оперативне підпорядкування і розпуск усіх партизанських загонів у тилу радянських військ.

Про переговори з представником радянської армії і досягнуті на них домовленості командир 27 ВДП АК повідомив Головне командування АК і просив прийняти поставлені умови. Депеша викликала велике занепокоєння Головного командування АК, штабу Начального вождя, і навіть уряду РП.

У цей час лондонський уряд не підтримував жодних стосунків з Радянським Союзом. Зі сторони Великобританії і США робилися спроби встановити дипломатичні відносини, які, однак, жодного результату не дали. На Волині ж дійшло до порозуміння щодо спільної боротьби проти ворога. Це давало шанси на пожвавлення політичних відносин між Польщею і СРСР. До розв'язання основних проблем у відношеннях між РП і СРСР було ще далеко, але вже появилися надії на визнання советами Армії Крайової як союзника в боротьбі з німцями.

Головне командування АК схвалило переговори командира 27 ВДП АК з командуванням радянської армії і дало згоду на тимчасову підпорядкованість дивізії радянському командуванню в боротьбі з німцями до того часу, «доки справа її тактичної підлеглості не буде урегульована шляхом порозуміння між радянським і польським урядом, зокрема Головним командуючим СРСР і Начальним вождем (НВ) Польщі»⁶³. Депешу в цій справі НВ отримав в Лондоні 5 квітня 1944 року.

Польський уряд вже 6 квітня повністю схвалив пропозиції подані Командуванням АК для 27 ВДП АК⁶⁴.

В депеші голови Ради Міністрів С. Міколайчика представнику уряду в краї міститься подяка відділам АК на Волині і Віленщині за розумні рішення, відданість та мужність, а також «За дії по зрушенню мертвої політичної ситуації»⁶⁵.

Текст порозуміння з радянською армією був негайно переданий британському й американському урядам з метою пожвавлення їхньої політики щодо польсько-радянських відносин. Тим часом командування дивізії, ведучи спільно з радянськими військами бої за Ковель, з нетерпінням очікувало відповіді Головного командування АК. Проте вона надійшла з великими запізненням. Депешу Головного командування АК, в якій містилися інструкції в цій справі, Командир 27 ВДП АК отримав увечорі 12 квітня 1944 р.⁶⁶ Але у цей час ситуація на фронті вже радикально змінилась.

Радянські війська і відділи 27 ВДП АК вели тяжкі бої із свіжими силами німців. Дивізія, виснажена важкими боями, вже не цікавила радянське командування. Залишена сам-на-сам з ворогом у мосурських, землицьких і стенжарицьких лісах без жодної підмоги, дивізія втратила зв'язок з радянськими підрозділами. Події могли б розвиватися зовсім по-іншому, якби депеша надійшла на 2 тижні раніше. Співпраця 27 ВДП АК могла спричинити перелом в польсько-радянських стосунках.

Особливої уваги заслуговує участь 27 ВДП АК в Ковельській операції. Безперервні трьохтижневі бої з регулярними німецькими частинами, мали характер дій регулярної армії. Це були найважчі бої дивізії.

Перегрупувавшись на початковій фазі операції, відділи з успіхом вели наступально-оборонні бої. Після того, як німці ввели в дію моторизовані і танкові частини, дивізія почала відступати, ведучи тяжкі

бої, які завершилися оточенням в мосурських лісах. Наступна фаза - вихід з оточення в район смолярських лісів. У цих боях дивізія діяла спільно з радянськими 54 і 56 гвардійськими кавалерійськими, 14 кавалерійською дивізіями і з'єднанням радянських партизанів Федорова.

Радянське командування високо оцінило роль командира і вояків дивізії у Ковельській операції. В рапорті Військової ради І Білоруського фронту 21 травня 1944 р. про контакти Червоної армії з військовими формуваннями АК читаємо: «[...] Дивізією до 18 квітня 1944 р. командував кадровий офіцер Польського війська майор Оліва (псевдонім). Зі слів офіцерів польської партизанської дивізії майор Оліва - це досвідчений бойовий офіцер, який ненавидить німців. Майор Оліва загинув у бою з німцями 18 квітня 1944 р. в районі села Мосур.

Після цього командування дивізією прийняв начальник штабу майор польського Генерального штабу Жегота. Згідно з рапортом заступника командира нашої 14-ї кавалерійської дивізії полковника Пучинського, яка діяла в тилу німців спільно з підрозділами партизанської дивізії і інших офіцерів, польські частини партизанської дивізії показали в боях хорошу підготовку, високу дисципліну, рішучість і хоробрість»⁶⁷.

Заплановані тактично-оперативні цілі були досягнуті лише частково. В боях за Ковель дивізія утримувала і контролювала досить значну територію (близько 800 км²), не даючи німцям змоги вийти на фланги радянських військ. Крім того, присутність дивізії в трикутнику Любомль - Володимир-Волинський - Турійськ загрожувала розривом комунікаційної лінії Холм - Любомль - Ковель, що змусило ворога виділити додаткові сили для оборони цього важливого комунікаційного шляху.

Участь 27 ВДП АК в акції «Буря» на Волині й Поліссі мала політичне значення. Дії дивізії в рамках Ковельської операції були політично-військовою демонстрацією, яка мала довести польськість Волині і участь польського солдата в її визволенні. Присутність дивізії на Волині і її боротьба з окупантами свідчила про те, що Польська держава існує, діє і бореться, має легальну владу. Це була демонстрація перед світом суверенних прав Польщі на Волинь. На жаль, зусилля і жертви 27 ВДП АК не вплинули на політичні висновки і рішення. Підсумки у цій справі підвела Тегеранська конференція

керівників трьох держав - Великобританії, США, СРСР без участі представників РП⁶⁸.

Відношення Радянського Союзу до АК було неприязним, навіть ворожим. Вплинула на це директива Ставки Головнокомандуючого радянськими військами від 14 липня 1944 р. командуючим 1, 2, 3-го Білоруського, І Українського фронтів про роззброєння польських збройних частин, які підпорядковані польському еміграційному урядові. Наведемо її текст повністю: «Наші війська, що діють на території Литовської РСР та в західних областях Білорусії і України, увійшли в контакт з польськими збройними відділами, котрими керує еміграційний уряд. Ці частини ведуть себе підозріло і всупереч інтересам Червоної армії. Беручи до уваги сказане вище, Ставка Головнокомандуючого наказує:

- 1) Не входити з польськими відділами в жодні відносини і порозуміння. В разі виявлення таких відділів потрібно негайно роззброїти їхній особовий склад і направити у спеціально організовані пункти збору на перевірку.
- 2) У випадку спротиву зі сторони польських частин, застосувати силу.
- 3) Про хід роззброєння польських частин і чисельність роззброєних солдатів повідомляти Генеральний штаб»⁶⁴.

Згідно з цією директивою всі виявлені частини АК роззброювалися, а солдатів і офіцерів вивозили в табори у віддалені райони. 25 липня 1944 р. 27 ВДП АК перестала існувати як військова одиниця.

27 ВДП АК була найбільшою партизанською частиною, котра від січня до липня 1944 р. безперервно діяла як згуртована і зорганізована тактична одиниця. Вона розпочала і найдовше реалізувала на Волині і Люблинщині акцію «Буря». Це був особливий феномен в польському партизанському русі. Ведучи протягом шести з половиною місяців вперті бої, вона пройшла на своєму бойовому шляху понад 600 км і провела 60 боїв, понесла значні людські втрати: 626 полеглих, 400 поранених, 195 полонених, 1320 вояків пропали безвісті. Це становить 42% втрат первинного складу дивізії. Дивізія завдала ворогові значних втрат: 700-500 вбитих, 900-1000 поранених, 348 полонених⁷⁰.

Дивізія складалася з добровольців, які мали погану військову підготовку, були погано озброєні. Але були це солдати сповнені патріо-

тизму, готовності до самопожертви, самодисциплінованості, що дозволяло їм переносити труднощі боїв. Був це екзамен найвищого обов'язку перед Батьківщиною.

Служба Батьківщині не виникала з якихось амбіційних поривів і розрахунків на майбутнє. Солдати дивізії походили з різних соціальних верств: бідних господарів, багатців, інтелігенції, з села й міста. Стояли поруч, справно виконуючи обо-в'язок перед Батьківщиною, разом боролись, зносили труднощі, ги-нули.

Бойові дії 27 ВДП АК не знайшли політичної оцінки в післявоєнному 50-річчі. Про її боротьбу не згадувалося або вона подавалася у викривленому світлі. Тому ще раз повертаємось до тих подій, щоб невеличка сторінка історії боротьби за незалежність Польщі не забулася.

Примітки

¹ М. Tokarzewski-Karaszewicz, *U podstaw tworzenia AK*, „Zeszyty Historyczne” 1964, nr 6. У повідомленні № 17 від 15 квітня 1940 р. полковник Ровецький писав генералу Сосняковському: «Обшар № 3 [Львів]: [...] Округ Волинь: Комендант Окр[угу] полк. М. [полк. Тадеуш Маєвський] три місяці тому посланий на Волинь. Дав йому наказ підпорядкуватися комендантові обш[ару] № 3. Він уже був у Львові, крім цього підтримує з нами зв'язок. Значні труднощі внаслідок масових виселень. Однак робота просувається вперед» (*Armia Krajowa w dokumentach*, t. I, s. 212-213).

² *Ibidem*, t. II, s. 111.

³ *Ibidem*, s. 471; також; W. Siemaszko, *Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939-1944* [y:] *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa 1994, s. 18-19 та J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990, s. 25-28.

⁴ Начальний вождь ген. Сікорський в наказі від 12 лютого 1942 р. заборонив вживати назву СЗБ і показав, що всі воїни дійсної служби складають Армію Крайову (*Armia Krajowa w dokumentach*, t. II, s. 199).

⁵ *Ibidem*, s. 471.

⁶ *Ibidem*, s. 471 i t. III, s. 126.

⁷ J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 33.

⁸ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. II, s. 329.

⁴ Повідомлення № 132 ген. Ровецького в Центр від 22 VI 1942 (*Armia Krajowa w dokumentach*, t. II, s. 277).

¹⁰ *Ibidem*, c. 278.

¹¹ *Ibidem*, s. 336.

¹² *Ibidem*, s. 401-402 i 423-425.

¹³ *Ibidem*, s. 182-184.

¹⁴ Додаток № 1 до 2100 „PZP. 1300/111 dnia 20 XI 43” (*Armia Krajowa u> dokumentach*, t. II, s. 210-213).

¹⁵ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. III, s. 284-285.

¹⁰ *Ibidem*, s. 286.

¹⁷ M. Fijałka, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty*, Warszawa 1986, s. 192-193.

¹⁸ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. III, s. 18.

¹⁴ *Ibidem*, s. 92-93.

²⁰ J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 49-50.

²¹ Archiwum WIH, sygn. III/39/S, s. 1.

²² J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 155-156.

²³ *Ibidem*, s. 157.

²⁴ *Ibidem*, s. 158.

²⁵ *Ibidem*, s. 90-92.

²⁶ Більш детально ці події описав: Cz. Piotrowski, *Przez Wołyni na Podlasie* (maszynopis), s. 118-135.

²⁷ J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 134-137.

²⁸ *Ibidem*, s. 174-178.

²⁹ Konopie nr 641/11 z dn. 31 III 1944 r. (meldunek dowódcy 27 WDP AK), Gabinet Rękopisów Biblioteki UW dał: Biblioteka UW), sygn. 2131 (popередня 3312).

³⁰ J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 149; також: Cz. Piotrowski, *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, Warszawa 1993, s. 47.

³¹ Archiwum KC PZPR, 203/1-2.

¹² *Armia Krajowa w dokumentach*, t. III, s. 348. Автор дотримується дати 10 II 1944 р. На це вказують наступні факти:

- полк. Казімеж Бомбінський «Любонь» після передачі обов'язків командира дивізії негайно виїхав до Варшави. Дорогою його охороняв батальйон «Сокола», який у цей район прибув 12 II 1944 р.;

- повідомлення Головному коменданту АК № 493 від 17 II 1944 р. підписав «Оліва», а тому вже виконував обов'язки командира дивізії.

³³ J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 217-221.

³⁴ *Ibidem*, s. 221-223.

³⁵ Г. Стціук, *Чорні дні Волині (спогади колишнього і в'язного обласного проводу ОУН)*, Володимир-Волинський 1992, с. 71.

³⁶ Archiwum 27 WDP ЛК, dokument 46; також: WIH, 111/49/120.

³⁷ *Historia drugiej wojny światowej. 1939-1945*, Warszawa 1981, t. VIII, s. 108.

³⁸ Relacja mjr. J. Szatowskiego „Kowala”, Archiwum 27 WDP AK, s. 1-3.

³⁴ *Ibidem*, s. 4 та: T. Sztumberk-Rychter, *Artylerzysta piechur*, Warszawa 1966, s. 249-252.

⁴⁰ T. Sztumberk-Rychter, *Artylerzysta...*, *op.cit.*, s. 256.

⁴¹ Depesza nr 590 dowódcy АК до Naczelnego Wodza, *Armia Krajowa w dokumentach*, t. III, s. 392-394.

⁴² J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 272.

⁴³ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 589; M. Fijałka, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986, s. 93.

⁴⁴ P. Strassner, *Europäische Freiwillige. Die Geschichte der 5. SS-Panzer-division Wiking*, Osnabrück 1968, s. 262.

⁴⁵ Sprawozdanie miesięczne 372 Głównej Komendatury Polowej, SD Lublin, MiD WIH, sygn. VII/1/168.

- ⁴⁶ *Ibidem*.
- ⁴⁷ Meldunek dowódcy 27 WDP AK nr 681 z 4 kwietnia 1944 r., Biblioteka UW, sygn. 2131.
- ⁴⁸ *Ibidem*.
- ⁴⁹ Meldunek dowódcy 27 WDP AK nr 687 z 4 kwietnia 1944 r., *ibidem*.
- ⁵⁰ Meldunek dowódcy 27 WDP AK nr 745 z 15 kwietnia 1944 r., *ibidem*.
- ⁵¹ J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 353; Archiwum MSW, Armia Krajowa, t. 1/21.
- ⁵² J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 353.
- ⁵³ Konopie nr 762, dn. 30 IV 1944; depesza rd. z Konopi odebrana dn. I V 5, otrzymano I V, nr rd. centrali 10 (Biblioteka UW, sygn. 2131).
- ⁵⁴ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. III, s. 392-394.
- ⁵⁵ *Ibidem*, s. 428.
- ⁵⁶ Rozkaz KG AK z dn. 27 kwietnia 1944 r.. Archiwum KC PZPR -203/1-10 ta Archiwum 27 WDK, dokument nr 69, s. 239.
- ⁵⁷ Archiwum Will, sygn. VII/1/158 cz. II, Armia niemiecka OKU T-78.
- ⁵⁸ *Ibidem*.
- ⁵⁹ *Ibidem*.
- ⁶⁰ Meldunek dowódcy 27 WDK AK mjr. „Żegoty” do Komendanta Głównego AK dot. sytuacji dywizji. Rękopis (zbiory Archiwum Państwowego w Lublinie).
- ⁶¹ Rozkaz Komendanta Głównego AK dla dowódcy 27 WDK AK w sprawie wycofania oddziałów z Wołynia (zbiory Archiwum Państwowego w Lublinie).
- ⁶² J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 402-403.
- ⁶³ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. III, s. 392-394.
- ⁶⁴ *Ibidem*, s. 402.
- ⁶⁵ *Ibidem*, s. 403.
- ⁶⁶ Радіорозвідка із Головною комендою АК у Варшаві 27 дивізії АК через технічні причини підтримувала за посередництвом Центру у Лондоні. Радіотелеграми з Варшави для дивізії і з дивізії до Варшави передавала радіостанція № 39 „Romek”, яка розміщувалася під Лондоном. Через це депеша прийшла із великим запізненням.
- ⁶⁷ CAMORF (Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej), f. 233, op. 2307, spr. 12, s. 167-170; oryginał. Meldunek powyższy podpisali członkowie Rady Wojennej: Rokossowski, Bułganin i Malinin.
- ⁶⁸ Wł. T. Kowalski, *Wielka koalicja 1941-1945*, t. 1, Warszawa 1976, s. 709.
- ⁶⁹ CAMORF, f. 233, op. 2307, spr. 108, s. 1-2; oryginał.
- ⁷⁰ J. Turowski, *Pożoga...*, *op.cit.*, s. 516-520 та *Zestawienie walk i strat 27 Wołyńskiej Dywizji AK. Kalendarium działań* [y:] „Biuletyn Informacyjny Okręgu Wołyńskiego” nr 4 (28), październik - grudzień 1990, s. 20.

Дискусія

Анджей Айиенкель: Поки почнемо обговорювати точки, що були порушені у рефератах, у мене питання. Тому, що отримали ми саме виправлений текст узгоджень на тему польської самооборони, чи хтось хотів би повернутися до цієї проблеми.

Микола Кучерепа: У виступах, в рефератах з одної і другої сторони звучало, що все ж таки польська самооборона брала участь у вбивствах українського населення. У нас тут зазначено, що самооборона створювалася для захисту. Це все правильно. Але я думаю, що в одному з пунктів нашого заключного документу потрібно відзначити цей також дуже важливий факт, який показував би реальну суть польської і української самооборон в стосунках поляків і українців під час Другої світової війни. Я пропонував би окремим пунктом записати: «Осередки польської самооборони брали участь в нападах на українське населення, на українські села».

Анджей Айиенкель: Чи є пропозиція щодо доповнення тексту таким загальним формулюванням пункту шостого?

Микола Кучерепа: Це не доповнення до шостого пункту, який потрібно залишити без змін. Треба внести новий сьомий пункт, зміст якого я запропонував. Далі йтиме восьмий і дев'ятий пункт, які є в тексті узгоджень.

Міхал Клімецький: Я трохи здивований тим, що ми знову повертаємося до попереднього питання. Я думав, що головні питання ми обговорили, а тут повертаємося до попередньої розмови. Доповнення, яке пропонує пан Кучерепа, ні про що не говорить, воно ставить поруч оборонців і агресорів. Самооборону було утворено не для того, щоб нападати на українські села, а з метою захисту життя та майна польського населення. Я б хотів, щоб у документі це було виразно відмічено. Ми можемо написати, що в ході польсько-української боротьби гинуло також і цивільне українське населення. Але ми зараз

не ведемо мови про втрати українського й польського населення, ми тільки говоримо про польську самооборону. Я вважаю, що цей пункт в такій редакції не повинен бути.

Анджей Жупанський: Якщо пан професор Кучерепа, пропонує записати пункт про акції польської самооборони проти українців, то на мою думку, необхідно зазначити, про які саме акції йде мова. Наскільки я орієнтуюсь, усі так би мовити, агресивні дії польської самооборони можна перерахувати на пальцях, в найкращому випадку, однієї руки. Отож, коли пан стверджує, що так було, то ми будемо дуже раді, якщо він погодиться з тим, що йдеться про окремі агресивні акції польської самооборони. Якщо пан на цьому наголошує, а відомо, що було більше 100 загонів самооборони, з яких фактично діяло 10, то можна подумати, що йдеться про значну кількість цих нападів. Я ж, наприклад, досконало знаю усі випадки, коли і яка самооборона застосовувала наступ чи акцію з метою помсти. Відомо, що польські партизанські загони нападали, але це вже інша річ. Пан говорить про самооборону. Отже, прошу визначити, які акції польської самооборони маєте на увазі. Згідно з вашим висловлюванням це виглядає, що вони мали такий же ж масовий характер, як і дії української сторони проти польського населення. Я вважаю, що пан має право внести цей пункт, але його потрібно конкретизувати.

Ігор Ільюшин: Хочу підтримати пропозицію пана Жупанського. Якщо мова йде про польські бази самооборони, це одне, якщо ж - про польські партизанські загони - це зовсім інше. Акції привентивного характеру, наступальні, які вела польська самооборона в 1943 р., були нечисельні. І, можливо, не треба виділяти це в документі. Або ми розглядаємо це питання в контексті польських баз самооборони, або треба ставити діяльність польських партизанських загонів окремо і розглядати на наступних семінарах. І тоді будемо вести мову про те, про що говорить пан Кучерепа. Я вважаю, що можна це питання розглядати окремо, незважаючи на те, що бази самооборони взаємодіяли з партизанськими загонами. Є можливим відокремити діяльність польських баз самооборони від діяльності польських партизанських загонів. Польські партизанські загони крім того, що охороняли місцеве населення, іноді робили не досить добрі

речі. Я маю на увазі напади на українські села і знищення українського цивільного населення. Дякую.

Володимир Ханас: Питання, про яке говорить пан Кучерепа, з'явилось тоді, коли ми вже всі винесені питання обговорили і узгодили. Питання має резон, але не стільки в тому комюніке, яке ми представили, скільки в попередньому комюніке про українську самооборону. Там, де йде мова про те, що українська самооборона здійснювала захист від польських партизанів і баз польської самооборони. Пан Ільюшин говорить, що ми можемо розділяти ці позиції. Якщо ми справді можемо розділяти ці позиції, а в першому пункті вони не подані, тоді просто за логікою маємо наступне: українська самооборона - від кого, і польська самооборона - від кого. Бо, тут я підтримую пана Айненкеля, проблема є, але я б у ній просто змінив акцент, враховуючи те, що ми можемо розділити партизанські відділи й самооборону. Оскільки в комюніке щодо першої проблеми в нас нема цього уточнення, то це якраз буде її уточненням.

Микола Кучерепа: Я мав на увазі наступне. Якщо, наприклад, ми візьмемо Пшебраже, де під час війни проживало 20 тисяч людей. Це була велика база самооборони. їм же ж треба було чимось харчуватися, годувати коней, забезпечувати кормами корів і тому подібне. НКВС у березні 1944 р. арештувало Людвіка Маліновського, цивільного коменданта Пшебража. На нього була заведена кримінальна справа, яку я читав в архіві. У постанові на арешт зазначалося, що Л. Маліновський під час німецької окупації був перекладачем німецьких властей і одночасно працював комендантом самооборони села Пшебраже і забезпечував зброєю членів самооборони. Юзеф Собесьяк - командир польської партизанської бригади «Грюнвальд»

29 березня 1944 р. написав записку начальникові волинського НКВС: прошу звільнити Людвіка Маліновського, людину дуже авторитетну і потрібну для польського партизанського руху. Наступного дня він був звільнений. А ще в цій справі підшита низка актів, з печатками, в яких засвідчено в кого і скільки було забрано польською самообороною коней, овець, корів, продуктів харчування і тому подібне. І під час таких конфіскацій були жертви, людські жертви. Я не хочу вдаватися в деталі, але думаю, оскільки подібне мало місце, то це має бути зафіксованим у нашому документі.

Ігор Ільюшин: Справа такої бази самооборони як Пшебраже - виняток. Можна назвати ще Панську Долину і ще декілька. Але питання баз польської самооборони настільки складне, що про нього можна говорити дуже довго. Є питання, здавалося б, незначні, однак кожне з них становить окрему проблему. Пану Кучерепі я можу зауважити наступне. Діяльність бази Пшебраже в значній мірі ініціювалася радянськими партизанськими загонами, зокрема загonom Прокопюка. І не завжди діяльність таких баз можна якось пов'язувати з діяльністю польського підпілля.

Степан Макарчук: Про те, яке це має значення, ким вона ініціювалася. Ми говоримо про зворотні дії. Невже не було з боку поляків зворотних дій? Це і пропонується записати.

Анджей Айненкель: Мені здається, що існує певна проблема, про яку не можна забувати. Вихідною точкою є та ситуація, що самооборона утворилася для оборони населення від його фізичного винищення. Інколи це населення з метою свого захисту використовувало крайні дії. Наведемо приклади: євреям, втікаючи з гетто від смерті, вдавалося здобути зброю. Оскільки у них не було іншого виходу, то вони приходили у село з пістолетом у руці і забирали продукти. Якщо ж хтось чинив опір - стріляли. Ситуації бувають різні. Чи можна поставити знак рівняння між їхньою безвихідною ситуацією і кінцевим результатом? Думаю, що ні. І тут теж потрібно це бачити. Можливо, приклад Пшебража, про який ми говорили, є винятком з огляду на те, що там була така сильна самооборона, яка могла проводити дії, що мали виключний характер. Але це була виняткова ситуація, всі ж інші спроби самооборони мали на меті захист людей від смерті. І це ключова позиція.

Едмунд Бакуняк: На мій погляд, Пшебраже є дуже хорошим прикладом, тому, що це є самооборона, яка, по-перше, втрималася, а по-друге, протягом багатьох місяців оборонялася. А було там 20 тисяч людей. Виникає запитання: яким чином у місцевості, де до конфлікту мешкало менше 1000 осіб, загопи самооборони, проводили наступальні акції, відбираючи в українців продовольство. Цього ніхто не заперечує. Але це були вимушені дії, це самооборона від голодної

смерті. Врахуйте це. Іде стосується однієї чи двох **самооборон**, там, де дійсно була маса людей, котрі мушили прокормитися.

Анджей Пачковський: Я розумію, що тут є певний **клопіт** - чи піднімати тільки ті проблеми, котрі здійснювались в широкому **масштабі** і мали у зв'язку з цим велику суспільну і політичну вагу, **а** чи звертатися також до менш значних проблем, які мають символічний або психологічний характер. Якщо б ми прийняли перший спосіб бачення, то мабуть, не було б потреби згадувати про ізольовані випадки. Натомість, при наявності цієї другої обставини, тобто, йде мова про справи не тільки тому, що вони важливі у кількісному відношенні, а й через те, що вони є якимось відчутним пунктом, - тоді на мою думку, це повинно бути враховано і я пропоную у цьому випадку такс формулювання до шостого пункту: «Польське населення, становлячи меншість на даній території, згуртовувалося у великих скупченнях - базах. В окремих випадках мали місце дії, спрямовані проти українського населення».

Степан Макарчук: Думаю, що з українського боку немає сумніву в тому, що з цих польських баз самооборони здійснювалися напади на українські села. Такі випадки були, і, можливо, вони дійсно кимось спровоковані. Я, наприклад, з дитинства пам'ятаю так зване «чудо», яке було в нашому селі, коли раптом з кількох сіл втікала маса людей, їхали на підводах з подушками, з жінками, з дітьми. Все залишають, втікають на схід. Чого? - «Поляки ріжуть!» Втекли, постояли ніч, а ранком вертаються назад - поляків немає. Очевидно, психологічний фактор відіграв свою роль. Тут професор Пачковський запропонував доповнення до шостого пункту про сприйняття польською стороною цього психологічного моменту, який мав місце. В мене **була** думка, можливо не в такій редакції, а після п'ятого пункту додати наступне положення: «Чинники німецькі і радянські не раз провокували напади польської самооборони на українські села».

Анджей Айиенкель: На мою думку, це заходить ще далі, ніж раніше. Нам не відомо про такі випадки. Радянські і німецькі чинники могли впливати на партизанські дії з обох сторін. **Але** не на діяльність самооборони, яка передусім прагнула рятувати людей, що там про-живали. Я вважаю, що така редакція не годиться.

Теодозій Старак: Хочу сказати лише одне. Вважаю, що дискусію треба припинити і прийняти дуже добру пропозицію професора Пачковського. І в шостому пункті після крапки записати це речення в такій редакції, як сказав професор Пачковський. Це у нас єдиний добрий вихід, при якому, як то кажуть, і вовк буде ситий, і вівці цілі. Дякую.

Міхал Клімецький: читає текст шостого пункту узгоджень.

Вальдемар Резмер: У зв'язку з рефератами на тему 27 дивізії у мене виникла певна думка. Не можна розглядати деякі питання без врахування інших обставин. Вчора про це вже говорили професори Айненкель і Пачковський. Йдеться про те, що коли ми будемо тільки аналізувати 27 Волинську дивізію АК, не дивлячись глибше, то ми не зрозуміємо її генезис та пізніші дії.

В рефераті доцента Ільюшина було багато цитат із польських підпільних видань. Можливо, я не правильно зрозумів, але в мене склалося враження, що доцент Ільюшин навіює нам думку, що політика Сталіна щодо польського питання сформувалася на підставі польської підпільної преси. Я сумніваюся, чи Сталін читав цю пресу. Можливо читали її його помічники. В 1943 році Сталін вже мав намір розв'язати польське питання, незалежно від того, що писала польська преса про кордони. Це не мало ніякого значення. Таким чином, не можна ствержувати, що ситуація розвивалася інакше. Це не залежало від того, що робили поляки.

Маю невеличке зауваження до професора Філяра. Він зазначив, що 27 дивізію АК було організовано згідно з передвоєнними засадами Війська польського. Наскільки я орієнтуюся в довоєнному війську бригад не існувало, окрім кавалерії. Я не дуже добре зрозумів. Може пан професор мав на увазі передвоєнні бригади кавалерії. В такому випадку я погоджуюсь. Але до війни бригад піхоти в польській армії не було. Був полк, дивізія. В 1939 році були організовані бригади, але це були гірські бригади, які створювалися для нагальних потреб. А в організаційній структурі довоєнного війська бригад піхоти не існувало.

Анджей Айненкель: Реферат пана доцента Ільюшина мені дуже сподобався своєю конструкцією, способом представлення і т. д. Хочу

висловитися щодо двох речей. Я йду в тому самому напрямку, про який згадував професор Резмер. По-перше, справа, яка, можливо, не відома українським колегам, для нас є очевидною. Згідно з сьогоднішніми даними, під час окупації в Польщі видавалося більше тисячі назв підпільної, конспіративної преси. Подібного не було в усій тогочасній Європі. Дехто тоді говорив, що тієї преси забагато, тому що під час її видавання, друкування і розповсюдження були зайві жертви. Можливо вистачило б 6 чи 7 видань, що представляли соціалістичний рух. В той же час другим елементом було те, що тільки два офіційні видання - „Rzeczpospolita Polska” офіційна газета Делегатури уряду на край і „Biuletyn Informacyjny” (офіційна газета Головного командування АК) - мали певну цензуру. Важко сказати, що вони були цензуровані, бо в умовах окупації це було не можливо. Наприклад, якщо в березні 1941 року в «Інформаційному бюлетені» з'явилася стаття у зв'язку з іменинами маршала Пілсудського, то угруповання, що стояли навколо Делегатури, які були перед війною в опозиції до правлячого табору, висловлювали незадоволення появою цієї статті.

Крім цих двох газет, про які була мова, усі інші видання писали те, що хотіли. І так само було під час Варшавського повстання. Друга справа відносно радянської політики. З 17 вересня 1939 року совети, наперекір діючим нормам міжнародного права, міжнародним договорам визнали, що польська держава не існує. Тут один відступ: подібну позицію прийняла і гітлерівська Німеччина, але їй довелося відповідати за це перед Нюрнберзьким трибуналом. А чи буде колись засуджено перед подібним трибуналом радянську систему - не знаю. В будь-якому разі, з 17 вересня совети визнали, що наша держава вже не існує. І цю політику Сталін проводив до того часу, поки і на собі не відчув напад свого недавнього союзника - Гітлера. Потім у політиці відбулися зміни, було підписано договір Сікорський - Майський, в силу якого наступило відновлення польсько-радянських стосунків, але обидві сторони інтерпретували його по-різному. Совети вважали, що цей договір ставить під знак питання польські державні кордони тому, що в ньому було зазначено, що німецько-радянські договори не мають сили. Не зважаючи на те, що з нашої сторони декілька міністрів хотіли цього, думаючи, що совети також визнають недійсними всі угоди, що стосувалися зміни кордонів. А совети визнали, що так званий плебісцит у Західній Біло-

русії та Західній Україні є доказом радянського панування на цих територіях. Це питання залишається відкритим.

Це було вихідною позицією у наростаючій суперечці, яку в дійсності прикривав той факт, що Сталін задумав остаточно розв'язати проблему Польщі як держави, враховуючи її розмір, чисельність населення і географічне положення. Для нього це було основним в опануванні Європи. З цього часу починаються поступові спроби підпорядкування уряду РП у Лондоні. Коли ж це йому не вдалося - він створив бутафорію, яка його замінила.

Усе те, про що говорив професор Резмер, впливало з політики Сталіна. Вже в 1943 році було використано той привід, що завдяки випадку, збіглися у часі звернення польської і німецької сторін до Міжнародного червоного хреста щодо долі наших офіцерів. Радянський Союз розірвав з нами дипломатичні відносини і з цього моменту почав організовувати структури, які мали перейняти владу в майбутній Польщі. Причому східні кордони майбутньої Польщі Сталін безапеляційно вважав визначеними в пактах Ріббентропа - Молотова, який спочатку передбачав, як відомо, лінію німецько-радянського кордону через Варшаву, а пізніше - вздовж так званої лінії Керзона. Я знову сказав «так званої», і це не випадково. Тепер совети признали, що це вони, наперекір легальному урядові Речі Посполитої будуть вирішувати, хто представлятиме Польшу і що це вони безапеляційно визначатимуть польські кордони. Жоден уряд Польщі не міг на це погодитись, бо елементом держави і її суверенності є, принаймні, визначення меж країни. Це були вихідні точки, які, між іншим, 27 Дивізія мала реалізувати на Волині. Припускаю, що ніхто цього пізніше не брав до уваги і вже почали віддавати собі звіт у тому, що кордони 1939 року не можна буде зберегти. Але йшлося про те, щоб питання кордону вирішилося договором, а не диктатом. Це було відправною точкою усього, в тому числі підтримування цього факту, що границі Речі Посполитої до їхньої офіційної зміни виглядають так, як виглядатимуть до 31 серпня 1939 року. Прикладом того, що це діялося не тільки односторонньо і не мало «польсько-націоналістичного» характеру, може бути протест уряду Польщі проти того, як Радянський Союз в 1942 році визнав, що польські громадяни, які мають право вступу до польської армії в СРСР, обов'язково мають бути тільки польської національності. На це польський уряд відповів, що до війни, на противагу советам, у Польщі критерії національ-

ності офіційно не існувало, у паспорті писали лише віросповідання. У зв'язку з проханням зацікавлених осіб, вимагалось, що право вступу до польської армії в СРСР мали і ті громадяни Речі Посполитої, які є української національності. В результаті, як відомо, у так званій армії Андерса було багато українців. В такий спосіб Річ Посполита, незважаючи на зроблені помилки, про які ми ще довго згадуватимемо, попри все, захищала громадян української, а також єврейської і білоруської національностей, вважаючи, що так як вони є громадянами Речі Посполитої, то обов'язок держави їх охороняти. Це ті пункти, які потрібно брати до уваги. Це є зіткненням двох прав. З однієї сторони - природного права українців на власну державу, якого ніхто не заперечував, з другої - виходячи з того що «якщо сьогодні ми добровільно дозволимо, що-небудь нам нав'язати, то таким чином відкриється шлях всьому іншому». Тим більше, що основою існування уряду Речі Посполитої була легальна, діюча конституція, яка визнавалася і опозицією. Антисанакційна опозиція утворила уряд. Опозиція, котру в Радянському Союзі визначили терміном «фашистський уряд», складалася з представників соціалістичної, селянської партій та інших угруповань. Вона заявляла, що уряд не має права змінювати територію Речі Посполитої, її границь, так як не має права самостійно змінити Конституцію. Це можна буде зробити після війни законним шляхом. Якщо ж не враховувати цих положень, то це б означало, що з цього моменту ми советам даємо собою керувати. Вони застосовували тактику саямі. Найперш не пустимо частину ваших громадян у польське військо, потім цьому війську зробимо те, що схочемо, потім забажаємо, щоб цей уряд визнав це чи те, потім - щоб змінився, і так поступово аж до моменту цього цілковитого підпорядкування. Будь-яка поступка в цих умовах означала поразку. Тому, всупереч певній політичній дійсності, потрібно було на цьому стояти, і це можна зрозуміти. Іншого виходу не було. В протилежному випадку, законність польської держави автоматично підривалася. Пам'ятаймо, що однією з основних речей, яку ми врятували після поразки в 1939 році, була легальна влада і легальна державна система, з якими рахувалися усі союзні держави. Говорити: «ні, ми не визнаємо цього уряду» означало закинути собі петлю на шию. Західні країни теж стояли на позиції, що під час війни не потрібно вести мови про кордони. Те, що Рузвельт по-тихеньку обіцяв Сталіну, було беззаконням. Рузвельт віддавав собі у цьому

звіт і якби тогочасне американське суспільство довідалось про це, то за нього не проголосували б не тільки поляки за походженням, а й американці. Атлантична хартія говорила, що під час війни заборонено робити якісь зміни.

І що Польща мала бути єдиним випадком і ми мусили на це погодитись? Чехословаччина не погодилась, попри те, що законний чехословацький уряд визнав Мюнхен. Але визнав з примусу. Чехословацький уряд на чужині признав, що в тих умовах це було під тиском, і таким чином Мюнхенський договір є недійсним. Ніхто до них не мав через те претензій. Значить, наш юридично-державний легалізм не перечить прагненням українців до створення власної державності. Так повинно було бути в теорії, але практика виявилась значно гіршою. Це було нещастям, яке ми приймаємо до уваги, так як розуміємо — я говорю і від імені своїх колег, а може навіть і ширше — що українці знаходилися в трагічній ситуації і в тих умовах шукали різні виходи зі становища. їм не можна пред'являти претензії за те, що вони надіялися при допомозі німців добитися чогось для України, на той момент це був єдиний шанс. І потрібно це брати до уваги.

Степан Макарчук: Пане голово. Я хотів би хіба доповнити ваше бачення обставин виникнення 27 Дивізії АК, щоб було зрозумілим, чому українська сторона не могла позитивно сприйняти цей факт. А тому, що крім факту її утворення і не зважаючи на лінію польського лондонського уряду щодо відновлення Польщі в кордонах до 1939 р., правдою є те, що ні уряд, ні політичні сили Польщі до 1945 року не бажали визнати прав українців на свою державу. І в цьому вся біда. Радянський Союз нехтував це право, польський еміграційний уряд також. Українці ж змушені були зайняти ту позицію, яку вони зайняли по відношенню до 27 Дивізії АК.

Едмунд Бакуняк: Я критично ставлюся до тез, які висунув доцент Ільюшин. Він стверджує, що територіальні військові частини отримали наказ тільки в січні. Це не правда. Вже у грудні до східних територій Польщі було надіслано наказ концентруватися. 24 грудня в Купичові, де відбувалася концентрація, з'явилися партизанські загони («Кривава Луна», «Ястшомб» та ін.). Це був грудень 1943 року. Наказ видав командир майбутньої дивізії.

Питання очищення територій. Так, це мало місце, і пан Філяр у ре-

фераті про це виразно говорив. Він підкреслив, що були наступальні дії дивізії на прилеглі до цієї території села, а особливо - баз УПА, і там доходило до сутичок, які закінчувалися і смертю. Натомість, я вважаю, що пан доцент Ільюшин, цитуючи наказ Бомбінського, не завершив цитати. Бомбінський там каже, що для польської армії було б великим соромом, коли б вона убивала жінок та дітей. «Солдати, стережіться цього, бо сором буде тягнутися до кінця життя» - це міститься у наказі.

Наступне питання. Звичайно, мали місце такі випадки, як у Любомльському повіті із загonom «Кота». З метою розширення бази або добування продовольства, чи просто у цілях помсти, партизанські загони відправлялися на прилеглу територію і тоді доходило до боїв, часом підпалів, але не було офіційного наказу, щоб розстрілювати населення. Не траплялося й таких випадків, коли цивільне населення зачиняли в церквах або будинках і підпалювали, але дуже часто було це, на жаль, у протилежній стороні.

Відносно пана Романовського. У його книзі є дуже багато дурниць. Не треба надавати їй такого значення, бо пан Романовський багато речей вигадав. Хочу також повідомити, що ми знаємо про те, що в дивізії був агент КДБ. Професор Філяр знайшов у київських архівах таку інформацію. Ми не знаємо конкретно хто це був, хоча і намагалися довідатись, хто в 150-ому полку піхоти міг бути керівником цієї компанії, доносячи КДБ про організацію, озброєння, кількісний склад і т. п.

Тепер стосовно бригадної організації. Думаю, що панове військові з Військового історичного інституту краще розбираються у цьому питанні, проте я хочу повідомити, що конспірація це питання трактувала не однозначно. У Віленському окрузі були тільки бригади, тому я не знаю, звідки це взялося. Натомість в інших регіонах Польщі були дивізії і полки. Мабуть, професор Філяр зміг би краще відповісти на це питання.

Ігор Ільюшин: Хочу запитати, чи я тепер повинен відповідати на всі питання, які постали у зв'язку з моїм виступом, чи дискусія буде перенесена на завтра? Першим було питання професора Резмера і професора Айненкеля щодо мого цитування „Myśli Państwowej”. Я зрозумів, що, можливо, нам слід було запросити спеціаліста з підпільної польської преси часів Другої світової війни. „Myśl Państwo-

ва” не була органом підпілля. Це був урядовий державний орган. Це по-перше. По-друге. Звичайно, я згоден з тим, що відношення радянського керівництва до Польщі в поляків сформувалось набагато раніше, ще до появи статей у 1943 р. І формувалося воно не на підставі публікацій в підпільній пресі, чи навіть в офіційній польській пресі. Але, напевно, ви не будете заперечувати, що те, що публікувалося в польській підпільній пресі у роки Другої світової війни, а тим більше в офіційній, не могло не цікавити Київ і Москву. І те, що там публікувалося, те, що читали Хрущов, Сталін тільки підтверджувало їхню думку.

Український штаб партизанського руху постійно передавав інформації для ЦК Компартії України, для Хрущова, а також у Москву - для Сталіна. І слід сказати, що ці інформації уважно читали і Хрущов, і Сталін, вони їх цікавили.

Професор Бакуняк говорив про те, що наказ про мобілізацію і концентрацію військ Волинського округу Армії Крайової був виданий ще у грудні 1943 року. Якщо ж дійсно цей наказ був виданий у грудні 1943 року, то я не розумію, чому аківські загони і конспіративні осередки східної частини Волині його не виконали. Вони дочекалися того, що радянські війська, прийшовши сюди, роззброїли їх. Тим більше, К. Бомбінський 7 січня 1944 року видав наказ про вихід з підпілля лише комендантів гарнізонів і підпорядкованих їм загонів, до складу яких входили люди старшого віку. Йшлося лише про мобілізацію загонів служби військової охорони, загонів самооборони і державного корпусу безпеки. Масова мобілізація всіх існуючих в окрузі сил була оголошена лише 15 січня 1944 року.

Дійсно, я не процитував до кінця наказу Бомбінського від 16 січня. Але навіть те, що я процитував не змінює суті. Цілком справедливо, що у згаданому наказі містилася заборона будь-яких дій проти українських жінок і дітей. До речі, це не єдиний наказ такого роду. Були накази і місцевих керівників АК, в яких заборонялися подібні дії. Більше того, я вже говорив про те, що місцеві командири АК виділяли навіть особисту охорону для українських жінок і дітей. Але було й інше. Деякі партизанські загони, а точніше, групи із загонів самооборони намагалися помститися українцям за 1943 рік. І мстилися. Місцеві командири проконтролювати цього не могли.

Як відомо, на Волині УПА мала масову підтримку місцевого населення. А тому, природно, репресій могли зазнати люди літнього ві-

ку, жінки, діти, які якимсь чином допомагали або підтримували **УПА** і поляки про це довідувались. А тому немає нічого дивного у тому, що такі випадки були. Дякую за увагу.

Анджей Айненкель: Стосовно бригад. Може, це формулювання без автора нам не вияснити. Якщо йдеться про організацію бригад, то вона відносилася виключно до кавалерії. Правдою є і те, що коли на Волині з'явилася дивізія, то на території округів Вільно і Новогрудок створилися бригади, але це були партизанські бригади. Натомість на наше питання мусить відповідати пан професор Філяр.

Доповнення щодо „Myśli Państwowej”. Я це приймаю, маємо перевірити. Попрошу пана доцента Ільюшина детально зачитувати. Для чого? Коли я говорив про цілковиту свободу преси в окупованій Польщі, то в тому розумінні, що друкар сидів у льосі і друкував. Його свобода полягала в тому, що був він вільний до того часу, аж поки німець його не знаходив. Адже були наскоки на друкарні, які закінчувалися смертю друкаря на місці або після арешту. Натомість, коли йде мова про пресу, що видавалася на Заході, в Лондоні, то там була британська цензура, яка зводилась до двох речей: до розпорядження папером - британці не давали паперу на те, чого не хотіли. І були такі заголовки, які зникали. Ми там, на території Великобританії, мали обмежені можливості. Наприклад, британці просили якомога менше писати про те, що діється на схід від німецько-радянської границі з 1939 року, щоб не дратувати совєтів. Отже, не уявляю, **щоб** якась газета, видана таким чином, містила такого типу тексти, які підривали б основну політичну лінію уряду **РП** в еміграції. Уряд **РП** до кінця 1945 року стояв на позиції, «яка в країні піддавалась критиці», що наш головний ворог - Німеччина і що ми не будемо проводити ніяких дій проти наших союзників (так після розірвання дипломатичних стосунків називали совєтів).

Микола Кучерпа: Я виступлю з короткою інформацією про те, що вдалося зробити після **II** семінару, на якому виникли деякі розбіжності між українськими та польськими істориками в оцінці ролі осадництва в західноукраїнських землях, а також **щодо значення** проведених польською владою пацифікацій.

Хочу повідомити, що у період між семінарами вийшов у світ черговий номер квартальника „Przegląd Wschodni”, в якому біль-

шість матеріалів присвячено польсько-українським стосункам на Волині у міжвоєнний період і в роки Другої світової війни. У ньому була опублікована моя стаття *Політика II Речі Посполитої щодо українців на Волині в 1921-1939 рр.*, а також підбірка документів із Державного архіву Волинської області. Ці документи ще раз підтверджують політику польської держави на Волині щодо українців.

У Державному архіві Волинської області зберігається досить багато документального матеріалу минулого періоду. Мені вдалося виявити цікаві документи щодо ролі осадництва на Волині. Дозволю собі декілька з них процитувати.

Перший документ - це інтерпеляція послів Українського клубу до Президії Ради Міністрів у справі збройних нападів осадників на українське цивільне населення Волині. Цей документ складений у Варшаві і датований 5 червня 1923 р. Зміст його наступний:

**Інтерпеляція послів Українського клубу до Президії
Ради Міністрів у справі збройних нападів осадників
на цивільне населення Волині**

Уряди Речіпосполитої Польської поділили населення держави на дві категорії: на звичайних громадян, які мають лише обов'язки і на надзвичайних, які мають права і привілеї. До другої категорії належать військові осадники і колоністи, яких розселено на українських землях, приєднаних до Польщі. Польський уряд на шкоду безземельному і малоземельному населенню цих земель наділів осадників і колоністів декількома тисячами гектарів найкращої землі, виділив їм сотні мільярдів марок на загосподарювання, дав їм матеріал для будівництва осад, а також виділив їм живий і мертвий інвентар. Тим часом місцеве населення терпить голод і злидні через нестачу землі, яка знаходиться в руках великих обшарників або військових осадників і колоністів; не має будинків і змушене проживати в окопах, бо польська держава не допомагає їм у відбудові. Осадники, відчуваючи себе привілейованою кастою, дають знати про це на кожному кроці. Польські власті на кресах озброїли осадників, а вони, маючи зброю, чинять злочини і проступки щодо мирного українського населення. Наприклад, 4 травня цього року двоє озброєних карабінами військових осадників з осаді Вічин гм. Щурин Луцького повіту напали на господаря цього ж села Касьяна

Касьянова. Один з них Станіслав Ліс підпалив будівлі Касьянова. Коли ж його дружина намагалась рятувати будівлі, то цей поранив її і не дав змоги гасити пожежу. Людність Волині цим випадком дуже обурена, оскільки це не перший бандитський напад осадників. Випадки, коли осадники стріляють по худобі селян, грабують, переступають закон і навіть стріляють по людях, повторюються досить часто.

Вина за це лягає на польський уряд, який озброїв осадників і дивиться на всі їхні проступки крізь пальці.

На основі викладеного вище, ми, що нижче підписалися, запитуємо:

1. Чи будуть урядом відшкодовані Касьянові Касьянову збитки, причинені пожежою?
2. Чи буде забезпечено цивільному населенню східних земель недоторканість життя, майна і порядок, які гвалтуються військовими осадниками?
3. Чи будуть прийняті відповідні заходи по обеззброєнню всіх осадників на Східних кресах?
4. Чи будуть притягнуті до кримінальної відповідальності за злочин осадники осади Вічин Луцького повіту і чи буде зліквідована ця осада?

Х. Приступа, А. Пащук, М. Чучмай, Б. Козубський, П. Васиньчук,
С. Любарський, С. Козицький, Й. Скрипа, А. Братунь,
А. Станкевич, Овсяник, В. Коханович, П. Мйотла, В. Дмитрук,
С. Якоміч

Машинопис, копія.

ДЛІВО, ф. 46, оп. зб. 100, арк. 1

Переклад з польської М. Кучерепи

Додаток: Акт про виконаний злочин

Варшава, 5 червня 1923 року

Підписи під цим документом поставили не лише послы Українського, а й Білоруського клубів. Цю інтерпеляцію польський уряд переслав для розгляду Волинському воєводі, який в свою чергу дав доручення Луцькому повітовому старості розслідувати цю справу. Вивчивши її, луцький староста повідомив волинського воєводу про наступне. Зацитую цей лист, датований 20 червня 1923 року. В ньому говориться:

Przedmiot: interpelacja posel. Klubu Ukraińskiego w sprawie
napadu dwu osadników na gospodarzy gminy Szczurzyn

Interpelacja

Do

Urzędu Wojewódzkiego w Łucku

На виконання рескрипту від 26 VI цього року за № 7907/P щодо ітерпеляції послів Українського клубу у справі нападу двох осадників на господаря села Вічин Щуринської гміни Касьяна Касьянова повідомляю наступне:

У травні цього року осадник з Вічинь Щуринської гміни Станіслав Ліс підпалив будинки жителя цього ж села Касьяна Касьянова, а його дружину поранив. Це було здійснено в присутності 17-річного юнака Станіслава Куся, який участі у цьому злочині не брав.

Станіслав Ліс і Станіслав Кусь були заарештовані 13 травня цього року, а справу, після проведеного розслідування, передано до окружного суду в Луцьку.

Згідно розпорядження суду, Ліса було посаджено у в'язницю, а Куся звільнено і залишено під поліцейським наглядом, з-під якого Кусь ухилився і втік, правдоподібно, що до місця свого народження села Пішилонки Кошенецького повіту.

Станіслав Ліс був заарештований на вокзалі у Ковелі і вже в час захоплення проявив ознаки психічно хворої людини і можливо вчинив підпал у стані недієздатності.

Щодо звинувачень послів Українського клубу на рахунок озброєння осадників, які ніби-то стріляють по селянській худобі, грабують і навіть стріляють по людях, то такі звинувачення є безпідставними. Будь-яких організацій осадників у Луцькому повіті немає. Якщо ж дехто з осадників має вогнепальну зброю, то право на користування такою їм надано на загальних підставах.

Будь-яких випадків стрільби по худобі, людях або ж грабунків, злочинних дій крім згаданого вище Ліса, у нашому старостві не було.

(ДАВО, ф. 46, дп. оп. зб. 100, арк. 6)

Як бачимо, ця справа детально розслідувалася, внаслідок чого було встановлено, що психічно хвора людина, польський осадник Стані-

слав Ліс вчинив злочин, тобто знищив господарство українця Касьяна Касьянова, у стані неосудності. Із цих фактів виникає запитання: «Чому польські власті надавали землю психічно хворим особам, які господарювати на ній не могли?». При цьому слід зауважити, що у цей час значна частина українського населення Волині терпіла від безземелля або малоземелля. А можливо цей Станіслав Ліс був цілком нормальною людиною, а польські власті, намагаючись відвести осадника від відповідальності, зробили його неосудним. Подібні документи непоодинокі. Вони до певної міри проливають світло на політику польської держави щодо осадництва.

Декілька слів відносно пацифікацій. Нам добре відомі події 1930, 1934 років у Галичині, пізніші пацифікації у Люблинському воєводстві. Проте, мало кому відомо, що пацифікації відбувались і у Волинському воєводстві. Зокрема, у червні 1935 року на території Луцького, Горохівського й Дубнівського повітів державною поліцією були проведені широкомасштабні акції з умиротворення волинян. Оскільки ці документи опубліковані („Przegląd Wschodni” 1997, t. IV, 1 (13), s. 162-172), то я на цій проблемі зупинятися не буду. Дякую за увагу.

Анджей Жупайський: Хотів би виступити з формальних приводів. Дійсно, програмою передбачено, що крім чотирьох тем, які ми вже почули, будуть заслухані інформації про проведену роботу з подолання розбіжностей, що виникли на II Міжнародному семінарі з теми «Політика Другої Речі Посполитої щодо українців у 1919-1939 років» та «Український національний самостійницький рух у Західній Україні в 1939-1945 рр.».

Як було раніше узгоджено, розбіжності, що виникли на попередньому семінарі, повинні обговорюватися двома істориками з кожної сторони поза залом. В результаті такого обговорення повинен був появитися узгоджений погляд на ці проблеми, які ми тут, у залі, маємо заслухати. Тому я вважаю, що подібний виступ у залі не повинен бути.

Анджей Айиенкель: Я розумію, про що йдеться. Під час семінару мені не вдалося зустрітися із доцентом Миколою Кучерепою і обговорити проблеми. Коли ми говоримо про конкретну справу, то її можна інтерпретувати по-різному.

По-перше, я вважаю, що це був поодинокий випадок. По-друге, потрібно врахувати, що це був 1923 рік, коли на Волині перебували радянські партизанські загони і тут відбувалася справжня війна. Коли ж йдеться про те, що якийсь психічно хворий чоловік пішов з карабіном і щось там вчинив, то в цей час - це був стандарт, бо була війна. Лише у 1924 році був створений Корпус охорони прикордоння і радянсько-польський кордон був взятий польськими прикордонниками під охорону. До цього часу радянські загони, що переходили кордон, вчиняли різного роду диверсії як проти поляків, так і проти українців.

Добре розумію політичне значення осадництва. Але подивімося на цю справу реально. Військових осадників на Волині було 3658, тобто 3658 господарств військових осадників. В середньому кожному із цих господарств належало від 10 до 15 га землі. В цілому осадники мали менше 3% усіх ґрунтів на Волині. Осадництво, як бачимо, не становило жодної економічної проблеми.

Звідки ж появилася неприязнь? Вона появилася через дуже просту причину. Як відомо, осадники були, по-перше, привілейованою верствою, а, по-друге, вони отримували державну допомогу. Місцеві жителі цього не мали. Користуючись більшовицькими термінами, осадників можна назвати куркулями. Не останнім фактором, що вплинув на неприязне відношення українського населення до осадників, було те, що вони колишні польські військові. Якщо йдеться про осадників, то була їх певна надрепрезентація у самоврядних органах кресових воєводств (Вілнському, Новогрудському, Пінському, Волинському). Серед війтів складали третину (саме це дратувало місцеве населення). Осадників у гмінах було 8%, а у відсотковому відношенні вони становили менше 1% населення Волині. Всіх осадників було 10 тисяч із 10 млн. всього населення цієї території. Це не було економічною проблемою. Проте вона залишалася гострою політичною і моральною проблемою. У тексті можна відзначити, що українці політичні позиції осадників оцінювали негативно. За Юзевського різниці були незначними, оскільки він одночасно підтримував і польських осадників, і українських селян. На цьому фоні є проблема, і в цьому напрямку можна інтерпретувати.

Якщо ж йдеться про землю, то осадники володіли лише 3 відсотками її загальної кількості. Парцеляцією передбачався поділ землі для військового осадництва. Земля виділялася з колишніх панських

мастків, а також мастків урядовців і російських офіцерів, які покинули територію і ці ділянки землі не оброблялися. В зв'язку із цим вони передавалися осадникам. Інші ж землі не могли передаватися осадникам. Волинь була малозаселеним краєм (50 осіб на кв. км, менше, ніж у всій Польщі). Ця проблема у господарському відношенні не мала жодного значення. Проте, вона мала політичну вагу. Українська сторона знала, і це є слушним, що осадництво є однією із форм колонізації краю. Тут була проблема, але не у стосунках між українськими селянами і осадниками. Дякую.

Юрій Рейт: Хочу висловитися з формальних проблем. Я за своїм становищем буду вимагати, щоб ми спокійно і раціонально працювали. Нам не потрібно поновлювати дискусії з теми: «Національна політика Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період». Нам потрібно згодити ті розбіжності, які виникли щодо цієї теми на попередньому семінарі. Але узгоджувати ці розбіжності потрібно поза цією залогою, а вже потім результати узгоджень заслухати тут протягом декількох хвилини. Пропоную припинити дискусію щодо цієї теми.

Михайло Швагуляк: Я вдячний професору Айненкелю, що він нам пояснив, як наші селяни жили в 30-х роках і трохи потрактував нашу історію. Але просив би, щоб на лекції професора Айненкеля з історії України проводилися відповідні лекції і з нашого боку. Ми вчора вже мали відповідну лекцію з української історії. Ми її уважно вислухали і на це не відреагували. Я просив би все-таки нашого українського співголову, щоб він виступив із нашим розумінням української історії. Тому, що знаючи ситуацію на селі не лише з історичних джерел, а й з безпосередніх розповідей людей, які тоді були об'єктом аграрної політики польського уряду, то виходить зовсім інша картина. Не забуваймо, що осадники були розкидані по різних місцевостях і в багатьох із них питання стояло надзвичайно гостро. Я пропоную обговорення цього питання перенести в інше місце. Але на лекції з української історії, які тут час від часу практикуються польськими учасниками пропоную також, щоб і наш представник трактував українську історію.

Збігнєв Глюза: Вчора з'явилася думка щодо окремого документального підтвердження, яке стосується втрат з обох сторін. Також

відбулася попередня зустріч зацікавлених осіб, на якій ми обмінялися думками. Пропоную, щоб семінар прийняв щодо цієї справи постанову. Я написав її проект і хочу його представити, а ви вирішуйте, чи варто над ним працювати.

III Міжнародний науковий семінар «Польсько-українські стосунки під час Другої світової війни» бере опіку над документально-видавничим проектом, ціллю якого є створення переліку втрат, списку жертв польсько-українського конфлікту 1942-1947 рр. і постановляє:

1. Забезпечити всі умови для того, щоб до грудня 1999 року був створений у спільному варіанті доступний для мережі Інтернет детальний, перевірений на достовірність список жертв обох сторін українсько-польського конфлікту, поданий поіменно в географічно-часовому розміщенні (місцевість, дата смерті), а також, щоб до грудня 2000 року цей список було представлено у формі книги як результат праці семінару.
2. Утворити Наукову раду проекту, яка б складалася із науковців таких інституцій:
 - а) з української сторони - Волинського, Львівського, Прикарпатського університетів, Інституту українознавства при Національній академії наук у Львові, Інституту слов'янознавства у Рівному.
 - б) з польської сторони (Варшава) - Військовий історичний інститут, Інститут політичних студій ПАН, Головна комісія з вивчення злочинів проти польського народу.
3. Утворити робочу групу проекту, що складатиметься з представників вищезазначених наукових інституцій, а також Світового союзу вояків АК, Об'єднання українців у Польщі і осередку «Карта».
4. Надати повноваження Волинському університету в Луцьку і осередку «Карта» у Варшаві на створення організаційної і технічної бази проекту, із забезпеченням допомоги в отриманні матеріальних засобів на ці цілі.

Ярослав Ісасвич: Нам не потрібні довгі дискусії щодо підрахунку жертв міжнаціонального конфлікту. Нам тут потрібно встановити загальні засади і методику підрахунку жертв, визначити джерела. Потрібно не лише опиратися на архівні джерела, а й робити детальний аналіз архівних документів, оскільки багато з них є не автентичними. В них інколи містяться свідомо перекручені факти, дезінформація.

Вже тепер ми маємо багато фактів про вбивства у тому чи іншому

селі. Тому нам потрібно вирішити, чи посилати для перевірки даних комісію у такі села чи ні. Комісія на місці мала б встановити національність і прізвище жертв, а по можливості і прізвища виконавців злочинів. Проте розпочинати такі дії, доки не вироблені принципи досліджень, вважаю передчасним. Думаю, що насамперед потрібні методологічні засади проведення досліджень для обробки зібраного матеріалу. Дякую.

Анджей Жупанський: На мою думку, наш семінар не може схилитися до однієї точки зору, бо нам мало відомо про цю тему. Натомість вважаю, що семінар повинен надати тільки підтримку для підготовки відповідного повного висновку - щоб організована група підтримала і підготувала щось більш детальне на наступний IV семінар. Справа затягнеться тому, що ця проблема складна сама по собі, найважче буде відшукати гроші. Щоб знайти спонсорів, треба знати подробиці: скільки осіб і протягом якого часу працюватиме над цією проблемою. Перед нами півроку, і цього вистачить для того, щоб зробити висновки в фінансовому плані. Потім слід розпочати пошуки грошей і коли знайдуться кошти, приступити до роботи.

Анджей Пачковський: Пропозиція пана Глюзи є першим і необхідним кроком. Якщо ми на півроку відкладемо початок її реалізації, аж поки ідея буде сформульована, тоді на півроку або й на рік пізніше вона буде закінчена. Мені здається, що цей проект настільки загальний, що його вже можна почати, щоб через півроку колектив, який збереться, визначив методологічні принципи і техніку. Але я не думаю, що весь семінар через півроку мусить дискутувати на тему відповідних методологічних процедур при дослідженні цієї проблеми. Ми тут повинні говорити про більш загальні питання. Ми вже вирішили, що потрібно. Я вважаю, що це змістовний проект, і якщо ми сьогодні його приймемо, то через півроку вже будемо мати конкретні дані, з якими можна буде шукати гроші. Натомість, крім грошей, важливим є те, які люди будуть над цим працювати, тому що часом буває так, що гроші є, але бракує компетентних виконавців.

Анджей Айиенкель: Віголошую найкоротшу за все моє життя промову: я цілковито погоджуюся з тим, що тільки що сказав попередній промовець.

Едмунд Бакуняк: представляє текст узгоджень на тему «Генезис і боротьба 27-ї Волинської дивізії Армії Крайової», підготовлений професором Філяром і узагальнений доцентом Ігорем Ільюшиним (остаточний варіант поміщено в кінці цього тому).

Анджей Пачковський: Вважаю, що цей документ занадто детальний і задовгий. Він має форму короткого викладу історії 27-ї дивізії, який чудово підходить для енциклопедії. Отже, пропоную такі скорочення: весь пункт дев'ятий, що підсумовує діяльність дивізії, є зайвим, про це написано декілька книг, сам професор Філяр видав чудову монографію на цю тему. Пункт 10, внесений українською стороною, який говорить про втрати серед українського населення в ході руйнування дивізією баз УПА, можна включити до пункту четвертого як такий, що може бути прийнятий обома сторонами.

Ярослав Ісаєвич: Хочу висловити свою думку щодо представленого документу. У четвертому пункті записано: «Волинська дивізія піхоти АК була сформована для боротьби з німцями». А у 8-му пункті сказано, що «Участь 27 Волинської дивізії піхоти АК в акції „Буря” на Волині і Поліссі мала також політичне значення. Дії дивізії були політично-військовою демонстрацією, яка повинна була показати всьому світу неперервність існування Речі Посполитої, а також суверенні її права на Волинь». Подібне твердження міститься і в пункті 1-му «[...] Волинський округ АК повинен був продемонструвати суверенне право Речі Посполитої на свою довоєнну територію». Пропоную це об'єднати в одному пункті, тому що ці цілі між собою пов'язані. Дякую.

Степан Макарчук: Шановні колеги. В основному я погоджуюсь із думкою професора Ісаєвича. Проте тут може бути ще й таке уточнення. У першому пункті йдеться про те, що «завданням Волинського округу АК відповідно до плану загального повстання було проведення диверсійних та партизанських дій на території Волині, для дезорганізації і обмеження пересування німецьких військ. Разом з тим Волинський округ АК повинен був продемонструвати суверенне право Речі Посполитої на свою довоєнну територію. Червону армію слід було стримати як союзника і не допускати боротьби з нею». Думаю, що перший пункт краще записати у такій редакції:

«Політичною причиною створення 27 Волинської дивізії піхоти АК було прагнення польського керівництва продемонструвати перед усім світом суверенні права Речі Посполитої на Волинь». Далі продовжити текстом, що значиться у 4-му пункті, але у редакції, яку дав професор Ісаєвич. Дякую.

Анджей Пачковський: Я не люблю вживати такі радикальні формулювання, але пан професор розминувся з історичною правдою. Волинська дивізія була сформована не для того, щоб продемонструвати присутність Польщі і її право на Волинь. Її було організовано в рамках плану загального повстання, яке мало вибухнути на території усіх польських земель під час вступу Червоної армії. Перший такий план з'явився в 1940 році, ще перед поразкою Франції. Його переробляли чотири рази і завжди вихідною точкою було те, що під час вступу перших союзних армій на територію Речі Посполитої - із заходу, сходу, півночі чи півдня - частина польських збройних сил починає загальне повстання, і ніяка частина Армії Крайової, мобілізована весною і влітку 1944 року, не мала на меті демонструвати приналежність якійсь конкретній території, вона тільки повинна була взяти участь у загальному повстанні. В міру просування фронту - на жаль Східного, а не Південного, як цього хотіли поляки, з'являються окремі округи, відтворюється польське військо згідно з передвоєнною номенклатурою і приступає до збройних дій. Отож, не можна цього документу починати формулюванням, що дивізію було утворено для того, аби продемонструвати польську присутність на Волині. Я пропоную зберегти попередній варіант, тим більше, що друга частина пояснює детальні додаткові завдання цієї дивізії власне на волинській території. Натомість вихідною точкою було загальне повстання і на тій же основі Армія Крайова мобілізувалася в інших місцях, там де наближався фронт.

Анджей Айіенкель: Щоб не починати роботу заново, пропоную залишити текст таким, як є, тільки перенести, згідно з пропозицією професора Пачковського, з пункту 10 до 4 формулювання, яке не викликає заперечень у жодної із сторін, а саме: при створенні своєї оперативної бази частини 27-ї дивізії робили також замах на цивільне українське населення, яке понесло втрати.

Ігор Ільющин: Ми не можемо додавати 10-й пункт до четвертого, оскільки вони суперечать один одному. Тобто у зв'язку з тим, що з'явився у тексті узгоджень новий 10-й пункт, то можна змінити 4-й пункт, в якому йдеться, що дії дивізії АК проти загонів УПА були викликані необхідністю захисту польського населення, яке опинилося під загрозою знищення з боку українських націоналістів. Справа в тому, що дії дивізії АК проти загонів УПА були викликані не цим, а тим, що виникла необхідність створити для 27 дивізії АК оперативну базу, очистити територію, на якій могла бути утворена дивізія. Це дуже принципове питання. Я ще раз повторюю, що 10-й пункт суперечить четвертому. Потрібно записати новий пункт, зазначити, що українська сторона не погоджується з редакцією 4-го пункту, або ж цей пункт взагалі усунути. Дякую.

Анджей Айненкель: Отже, маємо дві справи: з 10 пункту викидаємо початок, який вказує на розбіжність. Виникає запитання: куди помістити цей 10 пункт, може, в кінці теперішнього третього?

Ігор Ільющин: Цього ми не зробимо і удвох цього не вирішимо, оскільки пан Бакуняк не погодився на зміну 4-го пункту. А тому, немає потреби нам кудись іти і ще про щось говорити. Ми мусимо це робити тут, змінити цей пункт, або прийняти ще новий 11-й пункт, в якому записати, що українська сторона не погоджується з редакцією 4-го пункту, де йдеться про мотивацію дій 27 дивізії АК.

Анджей Айненкель: Так як це істотне питання, пропоную, щоб панове ще раз покинули нас і опрацювали остаточний варіант.

Ігор Ільющин: Можна четвертий пункт взагалі опустити, бо про це говориться у третьому пункті.

Андже́н Жу́папський: А можна? Читаємо в 4 пункті: «27 Волинську дивізію було сформовано для боротьби з німцями». І це не викликає сумніву. Наступний абзац нічого не говорить про дивізію, а говорить про округ: «Допомога Волинського округу АК в організації самооборони і партизанських загонів, які допомагали базам оборони, а пізніше - дії проти загонів УПА були викликані необхідністю оборони польського населення». Чи це не правда?

Анджей Пачковський: Це я накликав увесь цей скандал, якби не виступав, не виникла б проблема. Пропоную, як і раніше, щоб цей фрагмент 10-го пункту приєднати до 3-го пункту. Йдеться про формування дивізії, яка, завойовуючи свою оперативну базу, боролася з частинами УПА, внаслідок чого страждало українське населення.

Спірним є 4 пункт. Я вважаю, що перше речення стоїть не там, де потрібно: «27 Волинську дивізію піхоти було спочатку сформовано для боротьби з німцями». Воно повинно знаходитися в пункті другому, де говориться про виникнення цієї дивізії. В кінці цього пункту слід сказати, з якою метою її було створено. Якщо, згідно з пропозицією pana Жупанського, 4 пункт ми почнемо зі слів: «Допомога Волинського округу АК [...]», то тут також не буде розбіжностей. І тоді можна буде прийняти документ в цілому.

Володимир Ханас: Абсолютно підтримую пропозицію професора Пачковського. Цей документ, дійсно, виявився досить великим за обсягом. Давайте на всі речі подивимося ще раз. Перший пункт звучить так: «Завданням Волинського округу АК відповідно до плану загального повстання було проведення диверсійних та партизанських дій на території Волині, для дезорганізації і обмеження пересування німецьких військ». Далі 8-й пункт: «Участь 27 Волинської дивізії піхота АК в акції „Буря” на Волині і Поліссі мала також політичне значення. Дії дивізії були політичною військовою демонстрацією Речі Посполитої, а також суверенних її прав на Волинь». Розумію, що тут є два поняття: «волинський округ» і «27-а дивізія». Але ж дивізія АК не виникла поза межами того округу. Нам запропонували недосконалий документ. До цього документу є дуже багато запитань. Українські історики не можуть погодитися із багатьма запропонованими у ньому положеннями. Тому, цей документ, по-перше, потрібно скоротити, уточнити багато позицій, провести редакційну правку. Дякую.

Ярослав Ісаєвич: Тут у документі в обох випадках, коли йдеться про демонстрацію політичних прав є два речення. Я запропонував би записати так: «Причинами створення дивізій АК були такі [...], а також демонстрація суверенних прав». Це взаємозв'язано і воно повинно бути в одному реченні.

Анджей Айненкель: Редакційна колегія пішла на нараду, користуючись хвилиною перерви, хоче від імені Військового історичного інституту вручити організаторові нашого семінару, пану Миколі Кучерепі, три книжки: *Польсько-українська війна за Львів й Східну Галичину 1918-1919. Політичні й військові аспекти*, збірну роботу *3 мілітарних подій Варшави* та матеріали конференції на тему Першої світової війни *Між Віднем і Львовом*.

Юрій Рейт: В роботі нашого семінару мав брати участь посол до сейму Яцек Куронь. У зв'язку з великим обсягом роботи, він не зміг приїхати. Проте він цікавиться перебігом нашого семінару. По телефону він передавав декілька слів його організаторам і учасникам. Дозвольте їх зачитати.

«Організаторам і учасникам III Міжнародного наукового семінару „Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”

Дякую за запрошення взяти участь у роботі семінару. Покладені Сеймом на мене обов'язки унеможливають мій приїзд до Луцька. Сердечно вітаю учасників семінару і бажаю плідної праці, а також подальшого продовження таких потрібних зустрічей українських і польських істориків».

Анджей Айненкель: Ми з доцентом Кучерепою узгодили один із пунктів теми, яка була предметом обговорення попереднього семінару. Цей пункт мав розбіжності.

Микола Кучерепа: Ми розглядали і узгоджували лише питання військового і цивільного осадництва. Питання пацифікації ми не узгодили у зв'язку з браком часу. Пропонуємо на ваш розгляд наступний варіант узгодження: «Польські військові і цивільні осадники становили дразливий чинник взаємовідносин на селі. Військові осадники складали на Волині групу з 5 тисяч господарств, які отримували державну допомогу. Чисельність цивільних осадників була такою ж». Дякую.

Степан Макарчук: Професор Айненкель сказав, що чисельність військових осадників становила не 5 тисяч, а 3600-3700 господарств. А тому у цьому узгодженні потрібно записати саме таку цифру. Збільшувати її не потрібно. Дякую.

Анджей Жупанський: Маю декілька слів щодо організації наступного четвертого семінару в жовтні цього року у Варшаві. Попередньо вже була встановлена тематика. Проте потрібно внести зміни до програми. Ми повинні ще раз повернутися і розглянути питання «Становище і доля українців у південно-східних повітах Польщі в роки Другої світової війни», оскільки ця тема виклакала дуже багато суперечок і гарячу дискусію. Організатори з польської сторони доручають комусь із польських істориків підготувати новий реферат з цієї теми. Натомість, професор Сергійчук буде мати час для доповнення і доопрацювання свого реферату.

Наступна справа пов'язана із пропозицією директора осередку «Карта» пана Збігнева Глюзи, що стосується досліджень втрат польського і українського населення в роки Другої світової війни. Ми підтримуємо цю пропозицію. До IV семінару будуть опрацьовані всі деталі програми, а саме: методологія досліджень, способи збору матеріалів, організація роботи, перевірка зібраних фактів і, очевидно, до цього часу буде вирішена проблема коштів. Думаю, що IV семінар розроблену програму схвалить і прийме її до виконання. Дякую.

Теодозій Старак: Я був одним із ініціаторів проведення подібних семінарів. Ця ідея народилася в Посольстві України в Польщі з чисто політичних міркувань. Тут же зазначалося, що тепер українсько-польські стосунки є досить хороші. Проте залишається ще низка невирішених проблем, які перешкоджають зближенню наших народів і держав. Їх потрібно вирішувати. Однією з проблем залишається подолання усталених стереотипів і, передусім, тих стереотипів, які породжені Другою світовою війною. Проблема живе. Її потрібно зняти, вирішити. Для того, щоб її вирішити слід усунути, насамперед, емоції і не завжди посилалися лише на спогади окремих людей. Потрібно вивчити всі наявні документи, співставити їх. Зробити це можуть спеціалісти-історики. Спочатку ми думали, що ці проблеми вирішить якась одна конференція. Проте цього не вдалося зробити.

Хочу сказати, що ми на правильній дорозі. Одна з перших конференцій, де порушувалися складні українсько-польські стосунки відбулася у Щеціні. Там розглядалися проблеми акції «Вісла», а також конференція у Підкові Лесній, де власне було започатковано регулярні зустрічі польських і українських істориків. Я був на всіх

трьох семінарах. І хочу сказати, що цей семінар якісно відрізняється від попередніх в хорошу сторону. Вже з'явилося ряд моментів, які можливо формально ще не зафіксовані, але вже практично реалізуються. Ці результати проявляються в публікаціях і в засобах масової інформації. Назву декілька таких моментів. Вже не використовується такий термін, як «банди УПА». Обидві сторони визнають дії УПА як дії патріотичного українського підпілля. Вже не звучить, що ОУН-УПА виникла з метою мордування поляків. Це є великі позитивні моменти і зрушення.

Я думаю, що учасники семінарів усвідомлюють, що ці спільні зустрічі не є чисто науковими заходами. Але вони мають ще й політичне значення. Їхня мета є досить прагматичною - тут формуються українсько-польські відносини майбутнього. Ці семінари повинні слугувати для наших політичних діячів, урядів обох країн для реалізації необхідного стратегічного партнерства.

На семінарі залишаються певні розбіжності в поглядах, на трактування тих чи інших подій і фактів. Але вони залишаються й надалі. Дійти двом історикам до однозначної думки дуже важко. Наприклад, для росіян Суворов залишається національним героєм. Для поляків цей же Суворов є особою, яка вирізала цілий варшавський район - Прагу, придушуючи повстання. Тобто оцінки будуть різні. Цього не потрібно боятися. Ми не досягнемо повної синхронізації поглядів. Але, щоб не було, наші погляди ґрунтуються на наукових, а не емоційних засадах. Це є наша мета.

Ще одне завдання. Нам потрібно змінити, хоч би до деякої міри, відношення до українців польського суспільства. Маю на увазі не польські урядові чинники, а інтелігенцію. На жаль, в частини польського суспільства, відношення до українців є негативним. За даними опитування громадської думки в Польщі, ми - українці, займаємо передостаннє місце перед циганами. Це пов'язано з минулими стереотипами. Вважаю, що наші семінари повинні бути протидією деяким псевдоісторикам, які тільки те й роблять, що поширюють різного роду фальшивки, роздмухують антиукраїнську істерію. Це, зокрема, стосується Віктора Поліщука. В Польщі, до нині, досить часто поширюється фальшивка, як цитата колишнього президента України Кравчука, який ніби-то сказав, що він осуджує дії українських націоналістів, які ніби-то вимордували 500 тисяч поляків. Ніде і ніколи подібного Кравчук не заявляв. Публікуються і множаться ін-

ші подібні фальшивки. Кожний порядний поляк розуміє, що це є фальшивка. Але коли такі фальшивки повторюються дуже часто, то населення сприймає їх як правду.

Отже, наші семінари повинні протидіяти подібному і формувати в обох народів нові стереотипи. Повторюю ще раз, що це не є позицією урядових чинників. Подібне інспірується за межами Польщі й України. Дякую за увагу і надіюся, що наші семінари дадуть матеріал, який використовуватиметься урядами обох країн.

Василь Пикалюк: Шановне панство! Вельмишановні колеги! Сьогодні в останній день семінару від імені ректорату Волинського державного університету хочу висловити щирі слова подяки усім, хто брав участь в дискусіях, всім тим, хто серцем і ділом не байдужий до непростих сторінок українсько-польських стосунків.

Ми вважаємо, що більшість тих істориків, які є в цій залі з повним правом можуть поставити свої підписи під відозвою польської інтелігенції, опублікованою в часописі «Культура». Там розставлені акценти над тими подіями, які були у нашій історії.

Хочу всім учасникам семінару передати щирі вітання від Бориса Тарасюка - нашого міністра закордонних справ. Вчора у мене була із ним розмова. Він телефонував до нас в університет, передавав ще раз щирі слова вітання всім учасникам, щирі слова подяки за запрошення взяти участь у роботі семінару і сказав, що обов'язково постарається бути присутнім і брати участь в наступних семінарах.

Я вже цитував слова історика Цинкаловського, який казав, що правда у події є троякою. Є правда правителів, які бачать події зі свого трону. Є правда народу, який бачить події із свого низу. Є й третя правда - правда істориків або правда історії, яка розставляє всі акценти так, як воно було в дійсності. Я дуже радий, що наші семінари додають позитиву до тої правди історії.

Ще раз передаю вам слова подяки.

Збігнєв Глюза: Чесне слово, я вже справді востаннє виступаю на тему підрахунку втрат. Відповідь на цю пропозицію я зрозумів як відкладення справи на декілька місяців. Мені здається, дуже великою помилкою те, що ця дискусія не буде тут почата. Ви повинні усвідомлювати, що праця над цим питанням на території України буде важча, ніж у Польщі і встановлення цього в Польщі є помилкою в ме-

■педологічному значенні, тому що передусім ми повинні замислитися, яка робота повинна бути виконана. Але це так, між іншим. Розумію, що проект, про який я раніше заявив, можливо, дуже конкретний і викликає занепокоєння через велику кількість деталей. Без попередньої публічної дискусії, розумію, що такі проекти можуть викликати порив нехоті. Я написав конкретно, вважаючи, що це полегшить дискусію, але здається вийшло навпаки. Я хочу, щоб ви усвідомили: якщо ми почнемо дискусію в жовтні, то запропоновані мною теми (основні праці — наступного року, а в наступному — публікація) є абсолютно неможливі. Якщо ми хочемо з січня почати роботу, то в жовтні всі основні, принципові висновки на наступний рік мусять бути подані. Отже, якщо це буде встановлено тільки в жовтні, то буде за-пізно.

Анджей Айненкель: Буде визначено зараз...

Збігнєв Глюза: Ні, просто я знаю правила гри, якщо йдеться про здобування засобів, і вважаю, що відкладання цього на жовтень може звести справу нанівець.

Анджей Айненкель: Заради вияснення висновки в цій справі і організаційні принципи вже потрібно підготувати. Натомість на наступному семінарі ми ознайомимося з тим, що буде зроблено. Зрозуміло, що ми прийняли рішення: ця робота починається вже зараз. Щодо цього не має жодних сумнівів. Отож, прохання до pana Глюзи, щоб він вже зараз порозумівся з тими колегами, про яких була мова, маючи моральну підтримку семінару.

Пам'ятаймо, що хоча семінар і не є державною структурою, установою, проте підпис професора Ісаєвича і мій як керівників, мають свою силу в цьому залі. Але потім зал зачинається і ми працюємо як професори, директори і т. п. У цьому зв'язку можна написати, що семінар підтримав цю ідею. Ми з професором Ісаєвичем в разі потреби можемо написати позитивний відгук, це зрозуміло. Натомість ми чекаємо, що на наступному семінарі буде інформація про те, що зроблено. І тоді нам доведеться замислитися і над методологією. В деяких випадках встановлення справжніх винуватців буде дуже складним, легше вже визначити жертви. Також потрібно відповідним чином усе це представити статистично, бо йдеться про масове явище. Але генеральні положення вже визначено.

Збігнєв Глюза: Щоб було зрозуміло - такого роду схвалення цієї праці я попросту не можу прийняти і в будь-якому випадку не можу визнати як вказівки до чого-небудь. Це означає, що робота не почнеться. Хочу на цьому акцентувати увагу, тому що осередок «Карта», яким я керую, істотно не готовий, до того, щоб реально проводити таку роботу. Ми можемо допомогти в організаційному і технічному плані, але напевне ми не можемо робити цього самі. Якщо зараз не буде утворено конкретну робочу групу, яка складатиметься з осіб, що представляють різні організації, і вони спільно це не опрацюють, в такому разі немає жодних шансів, що це буде створено.

Анджей Айненкель: У вашій пропозиції пролунали певні прізвища та інституції. Наскільки я розумію, це навіювання. Ви порозумілися позаінституційно з рядом осіб, користуючись їхньою присутністю тут. Я думаю, що певний крок вже зроблено, ви можете запропонувати зустріч за межами залу, бо ми не можемо тут сказати: «Пан Збігнєв Глюза і професор Пачковський, прошу зібратися в лівому кутку зали і приготувати нам проект документу на підпис». Це не реально. Натомість у нас є проект, який мусить бути виконаний. Ви як ініціатор, що вже представив нам певний документ, можете заохотити піти далі і запросити до себе на розмову на вулицю Нарбутта панів А, В, С. Але в цьому залі ми дальшого кроку не зробимо.

Ярослав Ісасвич: Чи можу задати питання пану Глюзі? Тут були згадані українські інституції, але невідомо, чи ці інституції дають згоду брати участь у пропонованій вами програмі. Поряд із цим у цьому переліку відсутні інституції, які могли б дати дуже багато для виконання програми. Це, зокрема, центральні архіви України, Інститут історії України НАН України.

Ще одне досить важливе питання. Є вже визначена конкретна дата завершення програми - кінець 1999 р. Але невідомо, скільки осіб буде залучено до реалізації цієї програми. Чи пан займався такими підрахунками?

Збігнєв Глюза: Я враховую складність цієї справи і тому над проектом повинна працювати група компетентних осіб. Те, що я представив, було дуже вступним і без консультацій з інституціями, запропонованими українською стороною, які могли б на цій території

зайнятися даною проблемою. Зрозуміло, що зараз я не маю змоги відповісти на окремі питання, це слід опрацювати. Але це мусять робити конкретні люди, які захочуть підключитися, візьмуть на себе відповідальність. Таку групу можна було б утворити із присутніх тут осіб. Натомість, якщо б я мав усе це підготувати сам, то міг би так само як панове сказати: вніс пропозицію. Таким чином, при всій моїй доброзичливості до справи, за цих декілька місяців нічого не буде. Це просто не можливо.

Аиджей Айиенкель: Це нас опустило на землю, і зараз потрібно вияснити, чи спроможні ми зараз у цій залі, протягом 40 хвилин, які ще маємо, прийняти якесь організаційне рішення. Думаю, що ні, але ідея, мабуть, пустила паростки і потрібно буде поміркувати по дорозі до Польщі, як це практично зробити і з чого почати. Було б добре, аби пан Глюза зміг знайти зустрічну ініціативу в українських колег, з якими він розмовляв, щоб у заяві до Комітету наукових досліджень можна було подати прізвища тих осіб, які готові до співпраці над цим проектом.

Ігор Ільюшин: читає текст узгодження на тему «Гене́за і боротьба 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової» (остаточний варіант у кінці цього тому).

Аиджей Айиенкель: Зрозуміло, що представлений текст приймаємо без заперечень. Хто ще хоче виступити на завершення нашої зустрічі?

Володимир Ханас: Хотів би звернути увагу на декілька моментів, які не знайшли висвітлення, але вимагають нового підходу вже на наступному семінарі.

Спершу хочу звернути увагу на те, що пан Пачковський назвав суспільною свідомістю. Впродовж семінару ми неодноразово говорили про листівки, газети та інші агітаційні матеріали, які стосуються того чи іншого явища в історії українсько-польського протистояння. Їхню роль ми необговорювали. Але ж їх роль у цьому була надзвичайно великою. Думаю, що у цьому ніхто не сумнівається. З іншого боку, пан Жупанський говорив, що засоби масової інформації, які тепер формують громадську думку і впливають на стан суспільної свідомості не виявляють до нашої справи зацікавленості. Але ж тут відбу-

ваються досить цікаві речі. Думаю, що до нашого семінару мають бути залучені нові інституції. А можливо буде потрібно провести окремий семінар. Чи частину семінару присвятити питанням формування суспільної свідомості. Це досить часто негативно впливає на наше співіснування, зокрема сприяє формуванню ноток історії, психозу в обох суспільствах.

Наведу один приклад, який має відношення до теми. Зокрема, в Монастирському районі Тернопільської області в селі Пановичі існувала польська база самооборони. Я про неї говорив у своїй доповіді, але говорив коротко. У своїй доповіді я опирався на архівні джерела, зокрема, на «Короткий опис боїв УПА». Там наведений факт про напад сотні «Сірі вовки» на польсько-більшовицький осередок села Пановичі: «Польське село Пановичі Підгаєцького району з приходом більшовиків у липні 1944 року стало польсько-більшовицьким центром, з якого робилися часті наскоки на сусідні українські села в цілях грабунку і вивозу українського населення в Сибір. Після переходу фронту сотня „Сірі вовки” і одна чота із сотні „Орли” під об’єднаним командуванням „Бистрого” дістали наказ йти на село Пановичі з метою розігнати винищувальні батальйони. 16 серпня 1944 р. зведено бій зі стрибками в с. Пановичі, у висліді якого вбито 60 стрибків. З нашого боку не було жодних втрат».

Цей факт відображений в інформації Підгаєцького райкому Компартії наступним чином: «Бандерівські банди проводили терор, обстріляли з усіх боків станковими кулеметами, закидали гранатами, підпалили 34 будинки. Вбито - 18 чоловік, поранено - 17. Село Пановичі населяють виключно поляки. Напад здійснено на поляків, як таких, що краще ставляться до виконання заходів, які проводить радянська влада».

Прочитую ще один, вже третій документ, який також зберігається в архіві. Це свідчення учасника АК. В цьому документі говориться: «9 вересня 1944 р. банда УПА здійснила напад на польське село Пановичі Підгаєцького району. Більше половини хат спалила. Вбила 16, поранила біля 22 людей поляків». Якому ж із цих документів вірити?

По цьому факту проводилося трьохтижнєве опитування, прокуратура вела слідство. Виявилося, що найточнішим був документ із свідченням учасника АК. Скільки ж таких сіл на Волині, в Галичині? Справа в тому, що частина істориків оперує якраз тими цифрами, котрі їм вигідні. Це дуже складна і важлива проблема. Дякую.

Юрій Рейт: Робота семінару завершується. Протягом трьох днів було дуже багато сказано. Як один з організаторів семінару хочу подякувати всім науковцям, які брали участь в семінарі, за витримку і розуміння. Всі ви витерпіли велике навантаження. А за це вам велике спасибі. Без вашої витримки й зичливості виконати програму було б дуже важко. Запрошую вас на наступні семінари. Дякую.

Анджей Жупанський: Хочу тільки сказати, що співпраця з Об'єднанням українців у Польщі, яка триває 2 роки, є просто взірцева. Тому ми спокійно можемо дивитися в майбутнє. Запрошую Вас на четвертий семінар до Варшави, на ньому ми будемо розглядати, як вже зазначалося, п'ять тем.

Ярослав Ісаєвич: Перш, ніж оголосити роботу семінару завершеною і вичерпаною, хочу сказати, що схвалені нами документи потрібно підписати. Це можна зробити відразу після семінару або під час вечері.

На завершення скажу наступне. Думаю, що перелік питань і тематика, запропонована організаторами не є вичерпаною. Як показав наш семінар в ході нашої роботи виникають нові проблеми і їх потрібно розглядати, вивчати, дискутувати. Потрібно поживавити роботу у міжсесійний період. Для цього слід підбирати колектив для розробки тієї чи іншої теми, оскільки одному доповідачу буває важко самому розглянути всі аспекти запропонованої теми.

Тут було сказано вже багато хороших слів про організаторів. До цих слів я приєднуюся. Але на цьому не заспокоїмося. Надіюся, що наступні семінари будуть також проходити на високому науковому й методичному рівнях. До наступних зустрічей. Дякую.

УЗГОДЖЕННЯ СПІРНИХ МОМЕНТІВ

щодо поглядів українських і польських істориків,
які постали під час III історичного семінару
«Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни»

Луцьк, 20-22 травня 1998

I. «Українська самооборона в Західній Україні (1941-1944 рр.)»

1. «Самооборона як поняття може бути інтерпретована по-різному. У вузькому сенсі під поняттям «самооборона» можна розуміти ті групи цивільного населення та збройні відділи українців, що постали для оборони життя й майна мешканців даних місцевостей.
2. Українська самооборона на Західній Україні до 1943 року постає у окремих місцевостях і виконує у них в основному охоронні функції. З 1943 року настає розвиток самооборони у ширшому значенні. Ця самооборона була сформована згори і задумана як опертя для Української Повстанської Армії.
3. Українська самооборона у 1943 році носила різні назви у різних місцевостях: на Волині найчастіше з'являлися назви Вільне козацтво, Самооборонні кушові відділи та інші, у Східній Галичині - Українська національна самооборона, а після переформування Української національної самооборони в Українську Повстанську Армію - Самооборонні кушові відділи. У подальших дослідженнях належить встановити, чи можна Самооборонні кушові відділи після повернення Радянської армії у Галичину трактувати як невід'ємну частину Української Повстанської Армії.
4. Українська самооборона під час німецької окупації виступила проти пацифікаційних і реквізиційних акцій, застосовуваних німцями і радянськими партизанами, а також протистояла збройним акціям польських партизанів. В оцінці польських істориків, більшість збройних акцій, що здійснювалися поляками, були відповідями на акції Української Повстанської Армії і мали характер відплати.

5. Польські історики вважають, що в 1943—1944 роках українська самооборона на Західній Україні часто виступала проти польського населення, здійснювала ліквідаційні операції, що проводилися в рамках так-званої «антипольської акції» Служби безпеки Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії. Кількість виступів проти польського населення була значно більшою, аніж кількість випадків оборони перед польськими акціями відповіді. Українські історики вважають, що ці проблеми потрібно вивчати з урахуванням національної політики Організації Українських Націоналістів, Української Повстанської Армії, польського еміграційного уряду та Армії Крайової.
6. Після поновлення влади в Західній Україні, Самооборонні кушові відділи виступили проти репресій, що здійснювали органи НКВС щодо українців.

II. «Гене́за польської самооборони на Волині і у колишній Східній Галичині і її роль у захисті польського населення»

1. Польська самооборона діяла на теренах, окупованих німцями. Її завданням була охорона польського населення і майна.
2. До весни 1943 року польська самооборона виникала спонтанно і діяла самостійно. З весни 1943 року — в тісному зв'язку зі (Структурами АК та Крайовою делегатурою).
3. Основним її противником були ОУН, УПА, частина збройних відділів яких здійснювали антипольські акції, що мали екстермінаційний характер.
4. На діяльність польської та української самооборон впливав наростаючий національний антагонізм, що розвивався під знаком політичного протистояння ОУН, УПА та АК, проти та відсутність взаємної толерантності. Крім політичних причин на це впливали фактори, пов'язані з попередніми суспільно-економічними стосунками та умовами життя під час окупації.
5. На конфлікт істотно впливали також зовнішні чинники - німецький та радянський, котрі були зацікавлені у його поглибленні.
6. Польське населення, перебуваючи на даній території (Волинь та

колишня Східна Галичина) у меншості, концентрувалося у великих базах.

7. Частина керівництва ОУН та місцевих політичних діячів не погоджувалася з екстермінацією польського населення. Такий погляд поділяло також багато українців, не маючи, однак, можливості рятувати поляків в умовах терору. Це була трагедія двох народів.
8. Через відступ відділів АК на захід, частина польського населення, позбавлена оборони, шукала її в органах радянської влади, котра проводила репресії щодо місцевого населення. Це продовжувало польсько-український конфлікт.

III. «Гепеза та боротьба 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової»

1. Завданням Волинського округу АК відповідно до плану загального повстання було проведення диверсійних та партизанських дій на території Волині, для дезорганізації і обмеження пересування німецьких військ. Разом з тим Волинський округ АК повинен був продемонструвати суверенне право Речі Посполитої на свою довоєнну територію. Червону армію слід було сприймати як союзника і не допускати до боротьби з нею.
2. Мобілізація конспіративних сил АК на Волині розпочалася 15 січня 1944 року у зв'язку з наближенням східного фронту. Для концентрації мобілізованих загонів було визначено два райони в західній частині Волині: район польської самооборони в Засмиках (південніше Ковеля) і район самооборони в Біличах (південніше Володимира-Волинського). Із мобілізованих конспіративних сил, діючих партизанських загонів і частин загонів самооборони утворено 27 Волинську дивізію піхоти АК, яка нараховувала понад 6,5 тис. чоловік. Ця дивізія була сформована для боротьби з німцями.
3. У процесі створення дивізії, який тривав до березня 1944 року, загони дивізії провели ряд боїв з німцями. Вони воювали також із загонами УПА, що знаходилися неподалік від районів концентрації і становили постійну загрозу місцевому польському населенню, а з військової точки зору обмежували

оперативну базу дивізії у боротьбі з німцями. При створенні своєї оперативної бази загони 27 Волинської дивізії піхоти АК, спрямовували свою діяльність на знищення опорних пунктів УПА, внаслідок чого українське цивільне населення зазнавало втрат.

4. У березні 1944 року дивізія розпочала тактичну взаємодію з частинами Червоної армії без попередніх політичних домовленостей між польським і радянським урядами. Згідно з досягнутими домовленостями дивізія в період з 2 по 21 квітня 1944 року брала участь у Ковельській операції, сковаючи значні німецькі сили. Після тритижневих тяжких боїв з регулярними німецькими частинами дивізія була оточена, а після виходу з того котла знову була оточена в шацьких лісах.
5. Після виходу з того оточення, спроба перейти через лінію фронту не вдалася і в ніч з 9 на 10 червня частина дивізії перейшла через Буг між Брестом та Володавою.
6. У другій декаді липня 1944 року загони дивізії вдруге взяли участь у операції «Буря» цього разу на Люблинщині, захопивши Фірлей, Кам'янку, Любартів, Коцк та Міхув. 25 липня 1944 року Волинська дивізія піхоти АК була підступно роззброєна біля Скрובה радянським підрозділом 29 гвардійського корпусу піхоти.

Особовий показник

- «Адам» див. Швікла Леопольд
Айненкель Анджей 7, 11, 45, 47, 51, 52,
57, 118, 121, 122, 125, 126, 132-135,
139, 140, 142, 143, 146, 147, 150-152,
213, 215-218, 223, 225, 229, 231, 233,
235, 236, 238, 242-244
Андерс Владислав 221
«Арієць» див. Білий О.
Армстронг И. А. 17
Асмус О. 25, 26
- Бакуняк Едмунд 7, 8, 110, 112, 133, 147,
150, 216, 222, 224, 234, 236
Балиш М. «Заглоба» 191
Банах Казимир «Ян Ліновський» 67, 68,
155, 180
Бандера Степан 22, 29
Бегма Василь 109
Берія Лаврентій 41
Берлінг Зигмунт 173, 175, 177, 189, 197
Бернат К. «Габріель» 192
Бидихай Броніслав «Чех» 165, 186, 192
«Бистрий» див. Матушинський Ян
Бігельмайер В. 26
Бізанц Альфред 19, 52
Білий О. «Арієць» 23-25
Білінський Владислав 95
«Блакитний» див. Данилюк Михайло
Бляховський Зенон «Стшем'є» («Стре-
мено») 70, 184
«Богорія» див. Броковський Сільвестер
«Бомба» див. Коханський Владислав
Бомбінський Казимир «Любонь» 68-
70, 73, 153-155, 157, 159, 161, 180,
190, 223, 224
Бондаренко Кость 8, 15, 41, 42, 47, 48,
50, 52, 56, 130, 133, 142-145
Бонусяк Володимир 64
- Боровець Тарас «Бульба» 17, 21, 22, 24,
32, 53
Братунь А. 227
Бринський Антін 83, 118
Броз Тіто Й. 27
Броковський Сільвестер «Богорія», «Бі-
лий» 158, 162, 187, 192
Бубен Хивонія 85
Буйнов 203, 204
Бульба-Боровець Тарас див. Боровець
Тарас «Бульба»
Бур-Коморовський Тадеуш 67, 82, 168,
182
- Вагнер 201
Вальчак Ришард «Ришард» 70
Васиньчук П. 227
Вацлавський Антоні «Кан» 187
Венгерський С. 95
Вентцке 81
Весенталя Симон 113
«Венцлав» див. Чернецький Станіслав
Вишомірський Ян «Мірек» 69
Вільчевський Адам «Тигрис» 72
Вінчук Владислав «Литвин» 99, 100
Вітамборський Станіслав «Малий» 156,
163, 185, 190
Вітковський Ярема «Сокул II» 158, 192
Вігушка Михась 18
Возняк Марцін 8, 151
«Волинець» 24, 25, 54
Вольшан С. «Братек» 191
«Воронов» 169
Ворошилов 41
- Гайке В. Д. 27
Герасименко Володимир «Тур» 25-27
Гілде 201
Гіммельрайх К. 21, 28

«Гіркий» 26
 Гітлер Адольф 219
 Г орт 201
 Грицак Ярослав 11
 Г ромов 200
 Гук Іван 52

Галич-Корона див. Корона Тадеуш
 «Гарда» див. Жаняк Казимир
 Геремек Броніслав 14
 Гжеляк Чеслав 7, 41, 56
 «Гзімс» див. Пукацький Францішек
 Гіза Антоні 7, 116, 122, 125
 Глюза Збігнєв 127, 133, 231, 233, 239,
 241-244
 Гурка-Грабовський Зигмунт «Зайонц»
 158, 192
 Гурницький Ромуальд «Ремус» 187, 192
 Гусев 166, 196

Данилюк Михайло «Блакитний» 17, 23,
 24, 26
 Демчук Домінік «Рись» 187
 Дем'ян Г. 22
 Дильонгова Ганна 12
 Дмитрук В. 227
 Дмитрук Клим 44
 Добжанський 94
 Домбек-Дембіцький Лонгін «Ярослав»
 157, 158, 162, 186, 192
 Дуда А. 17
 Дунін-Борковський 134
 Дяченко Петро «Квітка» 27

Еліот М. 17
 «Еней» 24

Жаняк Казимир «Гарда» 158, 171, 173,
 192, 204, 205
 «Жегота» див. Штумберк-Рихтер Та-
 деуш
 Жупанський Анджей 130, 143, 150, 152,
 214, 229, 233, 236, 237, 239, 244, 246

Заброварний Богдан 8

«Зайонц» див. Гурка-Грабовський Зи-
 гмунт
 Закржицький 169
 Захаркір Анджей «Юрек» 102, 123
 «Зніч» див. Надратовський Г.
 Золочинський 3. «Петро» 158, 163, 190
 Зубков 100

Іванов 203-205
 Ізельт 91
 Ільошин Ігор 8, 136, 139, 153, 214-216,
 218, 222, 223, 225, 234, 236, 244
 Імялек Едвард «Крук» 24, 191
 Ісасвич Ярослав 8, II, ІЗ, 47, 51, 121,
 232, 234, 235, 237, 242, 243, 246
 «Іскра» 99

Камінський Анджей 12
 Канаріс 53
 Кандиба Олег «Ольжич» 23
 Капустянський Микола 23, 25, 28
 Каркоць Михайло 25-27, 47
 Касіян С. 28
 Касьянов Касьян 226-9
 Качинський С. 22
 Квапінський Ян 90
 Кедюлич І. «Чубчик» 28
 Кендзеяві «Каня» 191
 Кивелюк Р. «Ворон» 17, 27
 Кизя 109
 Ківерський Ян Войцех «Оліва» 155,
 159, 167-172, 190, 196, 197, 203, 208
 Кіта Г. «Вір» 191
 Кічий Іван 8, 46, 55, 117, 124
 «Клим Савур» див. Клячківський Дми-
 тро
 Клімів Іван «Легенда» 19, 20
 Клімецький Міхап 7, 58, 122, 125, 134,
 136, 140, 146, 148, 151, 213, 218
 Клімовський Тадеуш Мар'ян «Остоя»
 154, 166, 204
 Клочовський Єжи 11-14
 Клячківський Дмитро «Клим Савур»
 33-35, 37, 64
 «Коваль» див. Шатовський Ян

Коваль-Шатовський Ян див. Шатовський Ян
 Ковпак Сидір 45
 Коженювський Вацлав «Наленч» 93, 192
 Козачек Трохим 83
 Козицький С. 227
 Козубський Б. 227
 Комальський 97
 Коморовський див. Бур-Коморовський Тадеуш
 Кондратюк Костянтин 8, 109, 141
 «Корба» 196
 «Корд» див. Філіпович Казимир
 Корона Тадеуш «Галич» 72, 73
 Косіковський Я. «Сава» 186
 «Кот» 223
 Коханович В. 227
 Коханський Владислав «Бомба», «Ву-ск» 69, 70, 162, 170, 182, 187-189
 Кравчак Ф. «Желіво» 190
 Кравчук Леонід 240
 Красовський Єжи «Лсх» 156, 158, 162, 163, 165, 186, 192
 Крокай Валерій «Сивий» 156, 158, 162, 165, 185, 191, 193
 «Крук» див. Імялек Едвард
 Кубаля Е. «Костек» 192
 Кубійович Володимир 65
 Кужидловський (Конарський) С. «Юрко» 191
 Кужняк Казимир 97
 Кульчицький Зигмунт «Ольгерд» 156, 158, 170, 187, 192
 Куронь Яцек 238
 Кусяк О. «Оленка» 28
 Кузь Станіслав 228
 Кучерепа Микола 8, 126, 130, 133, 147, 148, 213-216, 225, 227, 229, 238
 Лебедь Микола «Максим Рубан» 17, 20, 64
 Левантовський К. «Спалений» 192
 Ленчевський К. «Стремінчик» 191
 «Лсх» див. Красовський Єжи

«Лис» див. Яськовський Станіслав
 Ліс Збігнєв 102, 123
 Ліс Станіслав 227-229
 Лукашув Ян див. Ольшанський Тадеуш Анджей
 Луцаж Я. «Юр» 191
 Луцишин 94
 Любарський С. 227
 «Любонь» див. Бомбінський Казимир
 Ляхович М. «Братек» 191
 Маєвський Т. «Шмігель», «Май» 179
 Мазур Гжегож 64
 Майський Іван 219
 Майхер В. «Арат» 190
 Макар В. «Вадим» 22
 Макачук Степан 8, 50, 54, 134, 135, 138, 140, 141, 144, 146, 149, 150, 152, 216, 217, 222, 234, 238
 «Максим Рубан» див. Лебедь Микола
 «Малий» див. Вітамборський Станіслав
 Малиновський Людвік 215
 Маркевич Кшиштоф «Чарт», «Борута» 68
 Маркевич Р. «Могорт» 191
 Матиско Я. «Шимуля» 191
 Матушинський Ян «Бистрий» 69, 72, 245
 Медведев Д. 26, 110
 Мельник Андрій 23, 53
 Михайловський «Ольшина» 191
 Мізерний Василь «Рен» 28
 Миколайчик Станіслав 108, 207
 Мірчук Петро 17, 35
 Михайлович Д. 27
 Михайчук 51
 Мйотла П. 227
 Молотов Вячеслав 114, 119, 220
 Моншлябруге 201
 Мороз С. «Борсук» 191
 Мотика Гжегож 7, 32, 41, 48, 50, 54, 116, 122, 124, 126, 128, 130, 133, 142-145
 Мочульський М. «Ящур» 191
 «Мсцівой» 191

Надратовський Г. «Зніч» 192, 205
«Наленч» див. Коженівський Вацлав
Наумов 188

Недзведський Микола «Хрін» 24-26, 56
Нейман Єжи «Хінча» 158, 165, 171, 191
«Нечай» 25
«Новий» 164

Овсяник 227

Олексій (Громадський) 24
«Оліва» див. Ківерський Ян
«Ольґерд» див. Кульчицький Зигмунт
Ольшанський Тадеуш Анджей (Ян Лу-
кашув) 85, 93
Омелюсік М. 17
Оран Мацей 169
Остап'юк 94
«Остоя» див. Клімовський Тадеуш

Пальський Збігнєв 7, 11, 48, 52, 108, 125
Партач Чеслав 7, 112, 116, 125, 129,
134, 148, 149, 151
Пацерик 94

Пачковський Анджей 7, 42-44, 118,
124-126, 131-133, 136, 146, 148, 151,
217, 218, 233-235, 237, 243, 244

Пашук А. 227

Пекалкевич Ян 90

Перетяткович Адам 71, 83

Перш Т. «Ілаз» 191

Петлюра Симон 135

Петрів В. 20

«Петро» див. Золочинський З.

Пикалюк Василь 241

Пілсудський Юзеф 219

Піц 25

Плав'кж М. «Безіменний» 28

Поліщук Віктор 240

Пристапа Х. 227

«Прітва» (Штендера Євґен) 42

Прокопюк 216

Прус Едвард 79

Пукацький Францішек «Ґзимс» 70, 157,
162, 163, 165, 184, 188-190, 198
Пучинський 208

«Пьотрусь» див. Цеслінський Вла-
дислав

Равлінг 25

Рачинський Едвард 114

Резмер Вальдемар 7, 43, 218-220, 223

Рейт Юрій 128, 130, 131, 231, 238, 246
«Репін» 99

Рерутко Ян «Джазга» 70

Ріббентроп 114, 119, 220

Ровецький Стефан «Ґрот» 90, 180

Романовський В. 79, 164, 223

Рудницький 186

Ружицький «Огоньчик» 191

Рузвельт 221

Румель Зигмунт «Поремба» 68

Рябенко 101

Савицький Казимир «Ґустав» 73

Савчак Василь «Сталь» 29

Савченко 83, 169

Савчук Митрофан 85

Самчук Улас 109

Сарасв 102, 124

Сатановський 172

Семашко Владислав 65, 79, 84

Семенюк Антон 47

Сергеев 167, 196-198, 203

Сергійчук Володимир 8, 239

Серонь М. «Моллі» 192

«Сивий» див. Крокай Валерій

Сидор Василь «Шелест» 19, 21

Сівицький Микола 84, 85

Сікорський Владислав 180, 219

«Скава» див. Студинський Францішек

Скоморовський В. «Вільчур» 191

Скрипа Й. 227

Славомірський М. «Правдіц» 191

Словінський Л. «Бурас» 191

«Слуцький» див. Щепаняк Фелікс

Смакуржевський В. «Троян» 26

Смалеюш 94

Собесак Юзеф 118, 215

Содоль Петро 17, 23

«Сокул» див. Фіялка Міхал

Солом'яний 194
 Солтис Я. «Черкас» 24-27
 Сондай Юзеф «Великий» 186
 Сосновський Казимир 169, 182
 Сталін Йосип 100, 148, 149, 218-221, 224
 Станкевич А. 227
 Старак Теодозій 47, 131, 133, 218, 239
 Старик В. 17
 Стебельський Степан «Хрін» 53
 Стсльмашук Юрій «Рудий» 35, 64
 Степанчук Микола 86
 Стечишин П. 26
 Стрілка Роман 8, 48, 79, 124, 136, 140
 Студинський Францішек «Скава» 92, 96, 98, 99
 Суворов 240
 Сухоцька Ганна 14
 Сушко Роман 16, 19, 52
 Сцібор-Рильський З. «Мотиль» 191
 Тарасюк Борис 10, 241
 Тварди Збігнєв «Тшаск» 155, 158, 162, 163, 165, 185, 191, 193
 Тешнер 74
 Ткачук П. «Вихор» 26
 Токажевський-Карашевич Міхал 179
 Торчинський Леслав 94
 Туженецький Тадеуш 186
 Туровський Юзеф 65, 79, 84
 Турський А. «Туронь» 191
 «Тшаск» див. Тварди Збігнєв
 Федорів 200, 208
 Фігурський Ю. «Шимон» 190
 Філіпович Казимир «Корд» 70, 72, 73, 156, 158, 159, 161, 163-165, 184, 185, 191, 193
 Філяр Владислав 8, 35, 64, 110, 179, 218, 222, 223, 225, 234
 Фільто 44
 Фіялка Міхал «Сокул» 70, 79, 155, 156, 158, 162, 163, 184-186, 191
 Франк Ганс 19, 52

Фрунзе 163

Ханас Володимир 8, 44, 45, 88, 106, 108, 116, 120, 122, 125, 126, 140, 146, 215, 237, 244
 Харитонов 167, 197
 «Хінча» див. Нейман Сжи
 Хіжевський 72
 «Хрін» див. Недзведський Микола
 «Хрін» див. Стебельський Степан
 Хрущов Нікіта 223
 Цеслінський Владислав «Пьотрусь» 70, 156, 162, 165, 184-186, 192, 193
 Цинкаловський 241
 Чермінський Владислав «Ястшомб» («Ястреб») 70, 72, 155, 156, 158, 159, 162, 165, 170, 173, 184-186, 191, 193
 Чернецький Станіслав «Вснцлав», «Жар» 96-98
 «Чех» див. Видихай Броніслав
 «Чубатий» 194
 Чуйко М. 17
 Чучмай М. 227
 Шанковський Лев 93
 Шатовський Ян «Коваль», «Загоньчик» 73, 153, 158, 165, 166, 170-173, 185, 191, 196, 198, 204, 205
 Швагуляк Михайло 8, 45, 114, 118, 138, 139, 141, 144, 231
 Швець К. «Зенко Зелений» 28
 Швікла Леопольд «Адам» 153, 157, 194
 Шевчук Владислав 93
 Шептицький Андрей 65
 Шибейко Л. 103
 Шковорода С. О. 46
 Штуль О. «Жданович», «Шуляка» 24
 Штумберк-Рихтер Тадеуш «Жегота» 158, 166, 172, 173, 190, 196, 202, 204, 205, 208
 Щепаняк Фелікс «Слуцький» 162, 188, 191

Юзевський Генрик 230
Юзефчак Я. «Груби» 191
«Юхно» 169

Язджевський Ю. «Рибітва» 191
Якір Юрко 53
Яковенко Наталя 11
Якоміч С. 227

«Ярослав» див. Домбек-Дембіцький
Лонгін

Ясенко Я. 20

Ясінський Щ. «Чех» 192

«Яетшомб» («Ястреб») див. Чермінський
Владислав

Яськовський Станіслав «Лис» 186

Географічний показник

Анджеювка 85
Антонівка 82, 111, 187

Бабе 162, 163
Бережани 44, 45, 95, 97
Бельсько-Бяла 147
Бжезіни 62
Биндюги 185
Бистраки 185
Битків 75
Бище 95
Білгорайський повіт 60, 61
Білін 37, 69, 71, 82, 83, 111, 156, 184,
185-187
Біличі 86, 249
Білокриниця 102, 123
Білосток 85
Білостоцьке воєводство 180
Більський повіт 60
Блаженик 162
Бобли 194
Бовтуни (тепер Приріччя) 84
Борівниця 56
Борове 110
Борсуки 188
Бортнів 82
Борщів 96
Борщівський район 95
Бохня 26
Братислава 27
Брест 181, 201, 202, 250
Броди 53
Брониславівка 188
Буг *р.* 86, 108, 154, 156, 161, 163, 167,
170, 172, 173, 181-185, 194, 197-206,
250
Будище 162
Буковина 15-18, 28
Бучацький район 95

Бяла 110
Бяла *р.* 148
Варшава 8, 60, 88, 97, 159, 167, 168, 173,
179, 190, 197, 206, 220, 226, 232, 238,
239, 246
Ватин 84
Велюнь 110
Верба 82, 186, 193, 195, 198
Вербично 84, 85, 155, 162, 194
Верів 111, 162, 163
Верховини 117
Виживка *р.* 203
Вирка 188
Висоцьк 73, 84
Вишеньки 188
Вишнів 84
Відень 53, 238
Віденське воєводство 230
Віденський округ 223
Віленщина 181, 207
Вільно 181, 225
Вільче 188
Вітебськ 201
Вітоніж 187, 188
Вічин 226-228
Владинопіль 170
Водзинів 156, 165, 193, 199
Водзинок 186
Волинська область 49, 79, 83, 84, 169,
226
Волинське воєводство 60, 79, 119, 149,
181, 229, 230
Волинь 7, 12, 15-18, 20-26, 33, 35,
37-39, 43, 47, 50, 52, 53, 58-73, 75, 76,
79-87, 95, 98, 107-114, 117-120, 123,
125, 128, 131-134, 136-139, 142, 144,
147-150, 154, 155, 158, 159, 161, 163,
166-169, 172, 174-177, 179, 180, 183,

184, 187, 190, 193, 194, 196, 197, 201,
203, 204, 206-209, 220, 224-227,
229-231, 234, 235, 237, 238, 245,
247- 249
Володава 200, 250
Володавський повіт 61
Володимир-Волинський 80, 81, 154,
156, 158, 161, 163, 166, 170, 171, 179,
180, 184 187, 189, 193-195, 198-201,
206, 208, 249
Володимир-Волинський район 82, 84,
170
Володимирівні 186
Володимирський повіт 63, 65, 69, 79,
83, 156, 180
Волчак 162
Волчиці 110
Воля Островецька 117
Вороніж 47
Ворчин 162, 163, 187, 199
Вроцлав 12

Гайки 163, 188
Гали 110
Галина Воля 46
Галичина 8, 15 -17. 22, 23, 27, 28, 45. 50,
54, 56, 60, 80, 86, 94, 113, 128, 139,
142, 144, 145, 147-150, 229, 245
Гсрмаківка 95
Гнойно 161-163, 194, 195
Голоби 154, 165, 184, 193
Голодниця 72
Голятин 202
Горинь *p.* 188
Горлицький повіт 60
Городець 188
Горохів 189
Горохівський повіт 63, 79, 83, 157, 229
Горохівський район 84-86, 180
Горчин 72
Грабівці 95
Грибовиця 86
Грубешів 26, 42
Грубешівський повіт 61
Грушівка 84

Гужвин 189
Гута 205
Гута Пеняцька 73
Гута Ратненська 173, 204
Гута Сопачевська 110
Гута Степанська 71, 109, 110
Гутисько 95

Дембіца 82
Дсмня 95
Дсрмань 188
Дивін 173, 204
Діброва 156, 166, 185, 196
Добрий Край 171
Добринь 110
Домажин 54
Домінополь 162, 194
Доржів 117
Дорогуськ 154, 163, 184, 194. 199, 20С
206
Доросин 188
Дрогобич 108
Дрогобиччина 53
Дубенка 200
Дубники 193
Дубнівський повіт 63, 65, 229
Дубнівський район 180
Дубно 24, 112, 179, 180, 189
Дубровичі 110
Дуричі 205

Едвардполе 156, 162, 187

Жемлиця 170
Жешівське восводство 38
Житинь 71
Житомирщина 24
Жуковсьиь 84

Заболоття 173, 202, 204
Завада 200
Заволоччя 188
Загайник 188
Закерзонський край 41, 48, 52, 54, 128
Закерзоння див. Закерзонський край

Замлиння 84, 170-172, 200, 205

Замости 165, 194

Замость 198, 200

Запілля 84, 163

Заслуч 162

Заслуччя 187

Засмики 68, 71, 111, 155, 156, 160, 165,
166. 184-186, 193, 196, 249

Затурці 82, 83, 111, 189

Західна Волині. 60, 150, 194

Західна Галичина 147, 148

Західна Україна 7-9, 32, 37-39, 43, 44,
55, 56, 80, 88, 91, 93. 108-110, 114,
115, 130, 134, 135, 141 143, 145-150,
152, 220, 229, 247, 248

Збруч р. 148

Згорани 46

Здолбунів 157, 164, 179, 189, 197

Здолбунівський повіт 63

Здолбунівський район 180

Зелена 156, 185

Землиця 199

Земляння 201

Зигмундівка 86

Золота Липа 44

Золочів 53

Золочівщина 115

Зофіївка 188

Іваничі 71, 82

Іваничівський район 82, 86

Іква 189

Іполитівка 66

Калинівка 165

Калусів (тепер Гряди) 82

Камінь-Каширський 204

Кам'янка 205, 250

Капітулка 165

Карпати 27

Карчунок 165, 187, 193, 199

Катинь 107

Квасів 86

Кентшин 42

Київ 11, 14, 23, 109, 224

Кисилин 82, 184, 189, 194

Ківерці 24, 157, 189

Ківерцівський район 82, 84, 180

Кладнів 172

Клай 26

Клевань 184

Клевець 72

Клечковичі 72

Клубочин 188

Ковель 80, 81, 154, 158, 160, 163, 166,
180, 182-189, 193, 194, 196, 198-202,
206-208, 228, 249

Ковельський повіт 63, 65, 68, 70-72, 79,
83

Ковельський район 84, 170, 180

Козова 95

Колодяжне 196

Коломия 27

Комарн 110

Копачівка 72, 164

Коритинця 163, 172, 196

Коростятин 95, 97

Коршів 84

Косівський район 54

Костопіль 189

Костопільський повіт 63, 69, 70

Костопільський район 180

Котів 95

Коцк 205, 250

Кошенецький повіт 228

Краків 27, 75, 115

Краківське воєводство 60, 96

Красний Сад 85

Красноволя 84

Красностав 26

Крач 162

Крем'янець 179

Кременецька земля 23

Крем'янецький район 180

Крем'янецьчина 24

Крим 112

Криниця 26

Кропивники 173, 204

Купичів 71, 82, 111, 154-156, 169, 184,
185-187, 189, 222

Куропатники 95

Кути 46

Ланівці 24, 95

Лемківщина 16

Лисняки 84

Лівобережна Україна 114, 134

Лідехівці 72

Ліпники 189

Ліски 156, 186

Літин 84, 155, 156, 187

Літятин 95

Лодзьке воєводство 180

Локачинський район 82

Лондон 67, 88, 106, 107, 112-114,
167-169, 174, 197, 198, 206, 207, 220,
225

Лопотень 188

Лукув 206

Луцьк 8, 11, 13, 17, 24-26, 60, 80, 85, 98,
112, 157, 163, 167, 179, 180, 183, 185,
187, 189, 194, 206, 232, 238, 247

Луцький повіт 61, 63, 65, 70, 72, 79, 83,
157, 226-229

Луцький район 26, 82, 84, 85, 170, 180

Любартів 205, 250

Любачів 56

Любачівський повіт 38

Люблин II, 14, 198, 200, 202, 203, 205

Люблинське воєводство 61, 229

Люблинщина 161, 173, 201, 205, 206,
209, 250

Люблятин 156, 185

Любомірка 184

Любомль 46, 161, 170-172, 184, 185,
194, 196, 198-201, 208

Любомльський повіт 63, 72, 83, 156,
164, 223

Любомльський район 46, 82, 84, 118,
180

Любомльщина 118

Люче 54

Львів 11, 14, 25, 28, 60, 108, 115, 180,
181, 232, 238

Львівська область 16, 54

Львівське воєводство 60, 73, 149

Львівщина 60

Майдан 188

Мала Польща див. Малопольща

Малин 117

Малопольща 147, 148

Малорнти 205

Маневицький район 84

Марися 85

Марібори 27

Маркова 95

Мар'янівка 72, 85, 156, 186

Мар'янка 205

Маців 156, 194, 199

Мельники 172, 173, 203, 204

Мсчиців 95

Миколаїв 112

Милуші 25

Мідне 205

Мінеаполіс 47

Мінськ 16

Міхув 205, 250

Млинск 61

Млинів 71

Могильно 161, 195

Монастирськ 96

Монастирський район 95, 245

Москва 81, 84, 103, 114, 168, 169, 172,
177, 224

Мостиська 17, 27

Мосур 208

Мочулки 194

Мюнхен 222

Навіз 61

Нараїв 95

Немовичі 188

Нєсвіч 85, 189

Нири 188

Нова Вижда 202

Новий Двір 162

Новий Сонч 26

Новоградок 225

Новоградське воєводство 181, 230

Новосанчівський повіт 60
Новосілки 110, 186

Обенижі 85
Оборки 62
Овадно 194, 198
Овлочим 161, 170, 171, 200
Одалейки 172
Одеса 114
Ожджютичі 163, 194, 195, 196
Озденіж 187
Озерці 62, 110
Озеряни 84, 156, 187
Олевськ 21
Олександрівка 186, 187
Олеськ 171, 198, 200
Олешковичі 188
Олика 71, 72, 81
Оріховське о. 205
Осекрів 162
Осса 155, 162, 189, 194
Острівки 46
Островок I 10
Острог 157, 162, 188, 189
Осьмиговичі 162, 163, 194, 195
Охнівка 187

Пановичі 100, 101, 245
Панська Долина 71, 72, 111, 162 187-
-189, 216
Паросль 110
Пеняки 61, 73
Пересика 186, 188
Перемишлянський повіт 74
Перемищина 53
Переспа 188
Підвисоке 95
Підгаєцький район 101, 245
Підгайці 101, 103
Піддубці 84
Підкова Лесна 239
Підлісні 187
Піна р. 205
Пінське воєводство 230
Пісажова Воля 171

Покуття 75
Полапи 46, 84
Полиці 204
Полісся 17, 18, 20, 24, 25, 33, 35, 43, 44,
107, 172, 173, 208, 234, 237
Поліське воєводство 60, 181
Половці 95
Полом'яни 165
Порицьк (тепер Павлівка) 82, 83
Прип'ять р. 172, 173, 204, 205
Пруссія 149
Пузів 156, 162, 163
Пустинка 170, 171, 199
Пшебраже (тепер Гайове) 37, 71, 72, 82,
83, 111, 167, 184, 188, 215, 216
Пшекурка 163, 196
Пшилонки 228
П'ятинді 199

Радовичі 193
Радам 200
Радомль 156, 185
Раковець 165, 193
Ратно 202
Рафалівка 71
Рсвушки 162, 170, 188, 194
Рибча 71
Рига 59
Римачі 82, 184, 194, 199
Рівне 98, 112, 157, 170, 179, 180, 189,
194, 197, 232
Рівненський повіт 70
Рівненський район 180
Рогатин 17, 27
Рогатинський повіт 74
Рогачин Місто 95
Рожище 25, 71, 81, 82, 111, 164, 167, 189
Рокитно 184, 187
Романівна 86
Рудня Лева 184, 187, 188
Руснів 84, 85

Сади 188
Сади Малі 188
Самбірщина 115

- Сарненський повіт 63, 65, 180
 Сарни 112, 180, 187-189
 Сварищевічі 110
 Свинарин 84, 162, 163, 189
 Світязь о. 202
 Седлиська 156, 157
 Селиська 82, 111, 156, 186, 199
 Сибір 245
 Сирники 110
 Скірче 83
 Скляна Гута 95
 Скробово 206, 250
 Слободарка 188
 Случ *р.* 188
 Смоляри 199
 Сокіл 84, 202
 Солокія *р.* 52
 Смердинь 61
 Спащизна 72, 156, 184, 186, 187
 Ставки 161, 162, 170, 171
 Ставочки 170, 171, 199
 Сталінград 81
 Станиславів 60, 75
 Станиславівська область 54
 Станиславівське воєводство 60, 73, 149, 181
 Станиславівщина 60
 Станіславівка 156, 185, 188
 Стара Гута 69, 71, 95, 110, 184, 187, 188
 Старовижівський район 84, 85
 Стасін 187, 193
 Стезажиці 160, 162, 163, 165, 199
 Стир *р.* 163, 187-189, 206
 Стохід *р.* 163, 185, 188, 189, 194, 195, 196
 Стрий 75
 Стрийський повіт 75
 Суськ 84
 Суходоли 156, 186
 Сушибаба 154-157, 185, 190
 Східна Галичина 7, 35, 39, 60, 73, 88-90, 93, 94, 104, 108, 109, 112, 114, 117, 131, 133, 136, 137, 147-150, 238, 247-249
 Східна Малопольща 58-61, 63-66, 68, 74-76, 112, 148, 150, 181
 Сянік 56
 Тарази 72
 Тарговіско 26
 Твердинь 163, 189, 194
 Тельчі 84
 Тернопіль 60
 Тернопільська область 44, 97, 245
 Тернопільське воєводство 60, 73, 96, 149
 Тернопільщина 60, 92, 94-96, 104, 115
 Томашівський повіт 61
 Торговиця 189
 Торчин 154
 Тростянець 72, 84
 Тростянка 164
 Туличів 84
 Турійськ 165, 166, 198-200, 208
 Турійський район 82, 84, 85, 169, 170
 Турія/. 165, 166, 170, 171, 194, 198-202
 Туровичі 72
 Туропин 165, 166, 198
 Уляники 26, 72
 Устилуг 154, 165, 171, 183, 185, 193, 194, 198-200
 Устрики Горішні 27
 Фалемичі 186
 Фірлей 205, 250
 Фольварк-Ости 188
 Хіночі 62
 Хобултів 82, 156, 186
 Ходорів 65
 Холм 172, 194, 198, 199, 208
 Холмський повіт 61
 Холмщина 26, 86
 Хотятів 84, 85
 Чаруків 189
 Чернеїв 162
 Чмикоси 170, 171

Чорні Лози 187
Чортків 91, 98
Чортківський район 95
Чудла 188

Шахи 110
Шацьк 46, 173, 204
Штунь 170
Шумляни 95
Шумськ 24, 71

Щебрешин 206
Щсцін 239
Щурин 162, 163, 188, 226, 228
Щуринська гміна 228

Яворівський район 54
Ягодин 82, 172, 184, 194, 199, 201
Янівка 155, 156, 185, 188
Янова Долина 63
Яромль 162
Ярославський повіт 38

ADJUSTMENTS AND DIVERGENCES BETWEEN POLISH AND UKRAINIAN HISTORIANS, NOTED AT THE THIRD SEMINAR

„Polish-Ukrainian Relations During World War II”

Luck, 20-22 May 1998

I. Ukrainian Self-Defense in Western Ukraine 1941-1944

1. The meaning of Self-Defense may be understood in different ways. One meaning may be understood as Ukrainian military formation or organized population groups, which were established in order to defend the life and protect the property of the people in a given place.
2. Until 1943 Ukrainian Self-Defense was not well established in Western Ukraine and did only order functions. In 1943, the development of Self-Defense began on a wider scale. It was formed by order of superior authority as the support the activity of Ukrainian Insurgent Army (UPA).
3. The Self-Defense groups in 1943 had different names in different places. In Wołyń most often is was „Free Kozacs”, „The Kushch Self-Defense Units” (*samooboronni kushchovi viddily* - SKV) etc. In Eastern Galicia in 1943, Self-Defense group was named „Ukrainian National Self-Defense” and after the reformation of „Ukrainian National Self-Defense” into the Ukrainian Insurgent Army (UPA) - was named SKV. During our further investigations, we should think about whether we should not treat „The Kushch Self-Defense Units” as the integral part of UPA since the time of invasion of Soviet Army into Western Ukraine.
4. During German occupation, Ukrainian Self-Defense groups acted against requisition actions undertaken by Germans and Soviet partisans, also against Polish armed actions. In Polish historians' opinion, most of the Polish offensive actions were undertaken as the answer for UPA activity and had took the form of revenge.
5. According to the Polish historians, Ukrainian Self-Defense groups in Western Ukraine within 1943-1944 often acted against Polish

inhabitants supporting liquidation operations in the framework of so called anti-Polish action conducted by Special Services of Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UPA). The quantity of acts against Polish inhabitants often seems to be fewer than cases of defense against Polish revenge actions. Ukrainian historians pay attention to the fact that above mentioned problem should be investigated, specially considering the nationality policy of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UPA) and the Polish Government in exile, as well as the Polish Home Army.

6. After the next invasion by the Soviet authorities of Western Ukraine, SKV came out against NKWD's repression against Ukrainians.

II. Genesis of Polish Self-Defense in Wołyń (Volhynia) and Eastern Galicia and its role in defending Polish people

1. The role of activity of Polish Self-Defense during German occupation was to protect Polish people and their property.
2. Until the spring of 1943 Polish Self-Defense had been establishing independently. Since spring 1943, groups acted in strict liaison with structures of Polish Home Army and the Government Delegate for the Country.
3. The main enemies were Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UPA), the troops of which were conducting anti-Polish extermination actions.
4. Polish and Ukrainian Self-Defense action was accompanied by increasing national antagonism, and lack of reciprocal tolerance. Beside the political causes, the influence on that had external factors like occurrences connected with the previous social and economical living conditions and living conditions during occupation.
5. Soviet and German policy had significant influence on Polish-Ukrainian conflict. These countries were interested in increasing the conflict mentioned above.
6. Polish inhabitants who were the minority in the area of (Wołyń and Eastern Galicia) were gathering in defense purposes gathered in big conglomerations - bases. The activity of enemy was undertaken from these base against neighbouring Ukrainian population in single cases.
7. Some of OUN and local activists did not agree with the extermination of Polish people. This statement was also shared by a lot of

Ukrainians, who were not able to rescue Polish people from applied terror. It was a tragedy for both nations.

8. Because of the withdrawal of the AK troops to the West, Polish people, who had no other help had been looking for it in Soviet authorities, who had been providing a policy of repression against the Polish population. It had also been prolonging the Polish-Ukrainian conflict.

III. Genesis and fights of 27th Volhynian Infantry Division of AK (Home Army)

1. The task of AK of Wołyń district in the framework of the universal uprising depended on undertaking diversion and partisan action in the Wołyń area in order to cut the communication between German troops and their movement, as well as to demonstrate the independence of the Republic of Poland against the invading Red Army and its right to pre-war territory. Red Army troops were to be treated as allied forces and fight with them was avoided.
2. Mobilization of Home Army underground forces began in Wołyń on 15th January 1944 and was connected with the fast approaching of eastern front. It was decided that two regions at western part of Wołyń would be the area for the concentration of mobilized divisions: Polish Self-Defense bases in Zasmyki (south of Kowel) and in Bielin (north of Włodzimierz Wołyński). The 27th Volhynian Infantry Division had been formed from mobilized underground forces, active partisan parties and part of self-defense troops with population of 6500. Division was formed to fight against the Germans.
3. During the time of forming the division, which was till March 1944, its troops fought a number of battles against German and UPA units, which had been situated near the division's concentration area and were all the time dangerous for the Polish people, living in that area - from military point of view it limited the operational base of the division in fight against Germans. During creation of its operational base 27th Home Army Infantry Division had undertaken actions causing heavy losses among Ukrainian civil people.
4. In March 1944 the division established tactical joint action with squads of Red Army, without former political agreement of Polish and Soviet Governments. In accordance to agreement concluded, the

division in the period of 2nd till 21st April 1944 took part in Kowel operation, containing considerable German forces. After three-week hard fighting against German regular army units the division had been surrounded and later managed to brake out, than the division was surrounded and later managed to brake out, than the division was surrounded again in Szack Forests.

5. Braking out of that surrounding failed and some units of the division at night since 9th till 10th June 1944 crossed the Bug river between Brześć and Włodawa.
6. In second decade July of 1944 units of the division took part again in „Burza” Action (Storm-Action), invading Firlej, Kamionka, Lubartów, Kock and Michów. In 25th of July 1944 27th Volhynian Infantry Division was insidiously disarmed near Skrobów by the Soviet 29th Infantry Corps.

